SERGE MOSCOVICI

DUPĂ RĂZBOI LA PARIS

CRONICA ANILOR REGĂSIȚI

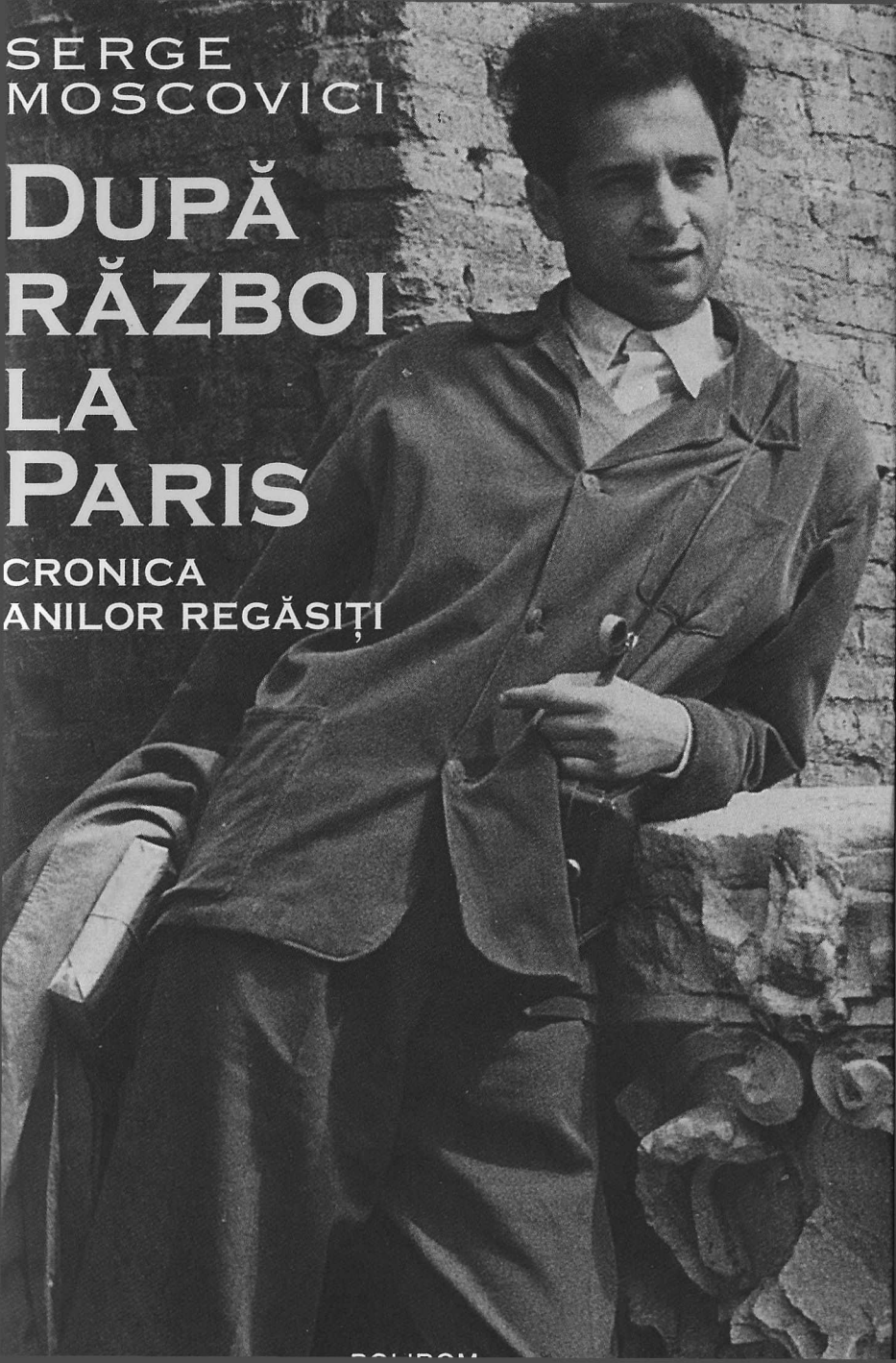

SERGE MOSCOVICI

DUPĂ RĂZBOI LA PARIS

CRONICA ANILOR REGĂSIȚI

Serge Moscovici, *Mon après-guerre à Paris. Chronique des années retrouvées*

© Éditions Grasset & Fasquelle, 2019

© 2021 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvîrșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Foto-copertă și ilustrații: © Arhivele Pierre și Denis Moscovici

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4 ; P.O. BOX 266, 700506
București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,
sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

MOSCOVICI, SERGE

După război la Paris: cronica anilor regăsiți / Serge Moscovici; text stabilit, pref. și note de Alexandra Laignel-Lavastine; cu o postf. de Pierre și Denis Moscovici; trad. din lb. franceză și note de Magda Jeanrenaud. – Iași: Polirom, 2021

ISBN 978-973-46-8385-7

I. Laignel-Lavastine, Alexandra (ed.; pref.)
II. Moscovici, Pierre (postf.)
III. Moscovici, Denis (postf.)
IV. Jeanrenaud, Magda (trad.)

821.133.1

Printed in ROMANIA

SERGE MOSCOVICI

DUPĂ RĂZBOI LA PARIS

CRONICA ANILOR REGĂSIȚI

Text stabilit, prefață și note
de Alexandra Laignel-Lavastine

Cu o postfață
de Pierre și Denis Moscovici

Traducere din limba franceză și note
de Magda Jeanrenaud

POLIROM
2021

Prefață

O comoară într-un dulap

Alexandra Laignel-Lavastine

Așa cum le-au descoperit Pierre și Denis Moscovici la domiciliul tatălui lor, Serge Moscovici, care s-a stins la 15 noiembrie 2014, memoriile acestea nu alcătuiau încă o carte. Ei mi-au încredințat misiunea de a transforma aceste însemnări brute și fragmentare, de nepublicat ca atare, într-un text curgător.

Într-un emoționant dulăpior din lemn din biroul său parizian erau îngrămădite mai bine de două sute de dosare de toate mărimile și culorile, pline cu note manuscrise. O cantitate impresionantă de pagini nedatate, volante sau prinse între ele cu agrafe, acoperite cu o scriitură greu de descifrat. În plus, aceste frînturi erau redactate în șapte sau opt limbi, în franceză, engleză, dar și în germană și în italiană, uneori în rusă, cînd nu se ivea cîte un paragraf în ebraică sau în idiș, și chiar în română, limbă pe care nu o mai folosise de decenii. Uneori, anumite pasaje erau mîzgălite pe bucățele de hîrtie împăturite, care în mod evident petrecuseră o vreme într-unul din buzunarele sale. Am mai găsit și scrisori, discursuri de recepție corectate de mînă, conversații inedite cu prietenii din acea vreme (ce avuseseră loc la inițiativa lui) sau pagini de carte pur și simplu smulse.

Succesiune memorială în șantier

Cîteva sondaje în această comoară au confirmat prima noastră impresie: acest uriaș șantier se potrivea de minune cu o continuare franceză a amintirilor lui Serge Moscovici. Un volum ce trebuia să înceapă în ianuarie 1948, în ziua sosirii lui la Paris, la 22 de ani, și să continue astfel splendida lui *Chronique des années égarées*, publicată la editura Stock în 1997*. Acest gigant al științelor umane, care a redat psihologiei sociale notorietatea, născut la Brăila, în 1925, își povestea deja acolo copilăria și adolescența din România, marcate de antisemitism și persecuții. Amintim că România a fost principalul aliat al lui Hitler în estul Europei și răspunzătoare pentru uciderea a mai bine de 350 000 de evrei români și ucraineni. Lui Moscovici îi rămăsese însă misiunea de a redacta continuarea, adică istoria, pînă atunci nescrisă, a primilor pași la Paris ai tinerilor supraviețuitori evrei din Est, fără cale de întoarcere și fără un ban, care vor reuși, fără excepție, să-și croiască o poziție privilegiată în regatul literelor și al gîndirii[1].

---

* În continuare vom cita ediția românească a acestei cărți, apărută sub titlul *Cronica anilor risipiți. Povestire autobiografică*, traducere din limba franceză de Magda Jeanrenaud, Editura Polirom, Iași, 1999. Menționăm că ediția românească include reproducerea cîtorva documente pe care Serge Moscovici ni le-a încredințat în original spre publicare (n. tr.).

1. Un anumit număr de anchete și de cercetări au fost consacrate refugiaților evrei din Franța, însă numai în prima jumătate a secolului XX. Menționăm și volumul colectiv, publicat sub conducerea istoricilor Antoine Marès și Pierre Milza, intitulat *Le Paris des étrangers depuis 1945* (Publications de la Sorbonne, Paris, 1995), care include ansamblul străinilor, precum și lucrările lui André

Știam, încă de la începutul anilor 2000, că „Mosco", cum îi spuneau apropiații, lucra pe rupte la povestirea primilor săi ani petrecuți în Cartierul Latin în tovărășia, printre alții, a poetului Paul Celan. O povestire pe care am putea-o rezuma în următoarele trei enunțuri: un destin emblematic și o generație intelectuală pentru „o moștenire de șase milioane de morți". De fapt, ori de cîte ori îl vizitai, îl găseai îndeobște pe Serge Moscovici cufundat într-un vechi fotoliu de piele din biblioteca lui, înnegrind paginile unor carnete de însemnări, înconjurat de grămezi de dosare, fotocopii și cărți înșirate cam peste tot pe covoarele chilim. Iar cînd îl întrebai cît înaintase în lucrul la vreun manuscris, omul acesta impenetrabil, extraordinar de fascinant, totdeauna puțin misterios, rostea, schițînd un zîmbet: „Înaintez, dar fantomele agățate de cuierul timpului sînt atît de multe...". Arătam că mă interesează, dar era greu să aflu mai mult.

Dacă vîrsta și boala l-au împiedicat din nefericire pe Serge Moscovici să ducă la bun sfîrșit proiectul, arhivele acestea depun totuși mărturie pentru lupta sfîșietoare dusă de un om pentru a reuși să-și extragă amintirile din mîlul timpului și să cîștige bătălia din urmă: să deszăvorască memoria de după război, într-o vreme cînd Orașul Luminilor era departe de a fi, pentru acești dezrădăcinați, capitala luminii. „Dacă ai fost destul de norocos să fi trăit în Paris în tinerețe", spunea Hemingway, „lucrul acesta va rămîne cu tine oriunde te-ai duce, pentru că Parisul e o sărbătoare continuă" *. Moscovici rectifică: „Am trăit la tinerețe

---

Kaspi și Gérard Noiriel. Nimic însă care să semene cu povestirea istorisită aici de Serge Moscovici.

* Este vorba despre un extras dintr-o scrisoare adresată de Ernest Hemingway unui prieten, în 1950. *Cf.* Ernest Hemingway, *Sărbătoarea continuă*, traducere din limba engleză și note de Ionuț Chiva, Editura Polirom, Iași, 2019 (2008), p. 5 (n. tr.).

în Paris, unde am locuit în camere mobilate mizerabile și unde am suferit de foame, fără întrerupere, din 1948 pînă în 1952. Iar ceea ce a rămas cu mine pentru totdeauna au fost mai degrabă acești cinci primi ani de rătăciri și neliniște, despre care cu greu îți poți face o imagine în vremuri mai tihnite".

Prin urmare, *pornind* de la astfel de fragmente a trebuit să reconstitui prezenta carte. Un efort la rîndul lui titanic, dublat de un exercițiu de loialitate ce a implicat doi ani întregi de cercetare, de descifrare, de transcriere și redactare. Pariul nu era cîștigat. Am avut nevoie de mai multe luni înainte de a dobîndi convingerea că, în ciuda dezordinii aparente, aceste materiale brute ar putea fi reconstituite, îmbinate, restaurate și armonizate, încît să rezulte un text lizibil și conform cu arhitectura pe care o dorea autorul[1]. În această delicată misiune – pentru că responsabilitatea, atît intelectuală, cît și morală a fost strivitoare –, Serge Moscovici m-a „ajutat", ca să spun așa, prin schițele unor planuri de lucru și prin unele indicații privind titlurile și ordinea capitolelor, strecurate, din fericire, în plicuri. Înarmată cu mai multe lanterne, cu una sau două lupe și cu o mare doză de încăpățînare, aveam sentimentul că mă aflu în fața unui puzzle cu o sută de mii de piese de îmbinat. Apoi, încetul cu încetul, fiecare își găsea locul și o chema pe cealaltă după o ordine logică și cronologică perfect coerentă, în timp ce liniile directoare se desprindeau cu limpezime.

1. Într-o convorbire publicată de *Le Journal du Dimanche* din 8 noiembrie 2015, sub titlul „Pierre Moscovici și fratele lui povestesc despre părinții lor", Marie-Laure Delorme scria la rîndul ei: „Continuarea *Cronicii anilor risipiți* ar putea vedea lumina zilei, de vreme ce Serge Moscovici a lăsat destul material pentru un al doilea volum".

Protocol de scriere

În ceea ce privește protocolul de scriere, cîteva principii fundamentale m-au călăuzit de-a lungul acestei aventuri, începînd cu fidelitatea, prudența și rigoarea. Astfel încît cartea aceasta nu cuprinde nici o formulare, nici o expresie sau relatare care să nu-i aparțină lui Serge Moscovici. Cînd unele pasaje erau prea aluzive, eliptice sau ilizibile, le-am lăsat la o parte ca să nu mă aventurez într-o interpretare sau să risc un contrasens. Problema s-a pus mai ales în privința însemnărilor tîrzii, reperabile după grafia scrisului, mai neglijent și mai haotic. Pe alocuri, autorul a reluat, remaniindu-le, unele pasaje din prima lui *Cronică*, ce se epuizase rapid, nefiind sigur că avea să fie reeditată cîndva.

„Orice scriere este o povară", observă el aici. Ca și cum ar fi dorit să procedeze astfel încît misiunea lui să fie mai ușoară, el începuse o operațiune de clasare organizată a arhivelor sale: pe ani (1948, 1949 etc.), după locuri („Montparnasse", „Sorbona", „Intrarea la CNRS"), după personaje („Paul Celan", „Daniel Lagache") sau după teme. Găsim, de pildă, dosare avînd drept titluri: „Enigma sosirii", „Marile prietenii", „Trioul de meteci", „Primii dascăli", „Femei", „Strangers in Paris", „Viața la hotel", „Intelectuali francezi", „Iudaismul meu", „About myself" și așa mai departe. Pentru a putea „istorisi ultima lui aventură", Mosco mărturisește și că și-a impus o regulă cît se poate de simplă. Cînd amintirile se înghesuie și se învălmășesc, cel mai bine este să le aplici legea mulțimilor: să le dai un șef! Altfel spus, să le ordonezi după singura interogație legitimă: Cine erai în acea vreme? Cine ești astăzi? Și, mai ales, ce ai făcut din tine însuți?

Este de la sine înțeles că niciodată nu aș fi îndrăznit să mă lansez în această întreprindere dacă nu aș fi avut norocul de a-l cunoaște bine pe plan personal. Împărtășeam aceeași simpatie

pentru opozanții fostului bloc sovietic și el însuși îmi vorbea adesea despre acest proiect autobiografic. Cum nu folosea calculatorul, i se întîmplase, spre sfîrșitul vieții, să apeleze la mine pentru a-l ajuta în redactarea cîte unui text[1]. Pregătirea mea de specialistă în filozofie și istorie, dar și activitățile mele editoriale și de traducătoare profesionistă cu o vechime de douăzeci și cinci de ani m-au ajutat să dau formă acestui manuscris, la care se adaugă și familiaritatea mea cu opera lui Serge Moscovici și o cunoaștere intimă a backgroundului său românesc și est-european, ce constituie specializarea mea universitară.

Din acest punct de vedere, el avusese generozitatea de a urmări îndeaproape cercetările mele privindu-i pe intelectualii români seduși de fascism în anii 1930 (*Cioran, Eliade, Ionesco: l'oubli du fascisme*, PUF, Paris, 2002, dedicată lui Isac Chiva), pe marii disidenți din Europa Centrală (*Esprits d'Europe*, Calmann-Lévy, Paris, 2005), apoi despre Shoah în România, prin intermediul traducerii și ediției critice *Cartea Neagra. Le Livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie* de Matatias Carp (Denoël, Paris, 2009), o cronică de aproape o mie de pagini a persecuțiilor, apoi a exterminărilor, scrisă în timp real, care nu fusese niciodată reexhumată după publicarea ei la București, în 1946*,

1. A se vedea, în special, Serge Moscovici, „Notes sur la «condition juive» et l'antisémitisme selon Kurt Lewin, Albert Einstein et quelques autres" (împreună cu A. Laignel-Lavastine), *Les Temps modernes*, august-octombrie 2016, nr. 690, pp. 151-170.

* Publicată începînd cu 1946, cartea lui Matatias Carp se intitula *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944*, Atelierele grafice Socec&Co, S.A.R., București, 1946-1948. Lucrarea cuprinde trei volume (*Legionarii și rebeliunea*; *Guvernul Antonescu și războiul*; *Tragedia transnistriană*); ar fi urmat și un al patrulea volum, intitulat *Ardealul de nord*, rămas însă nescris. A fost reeditată abia în 1996, la Editura Diogene (n. tr.).

și pe care Serge o citea cu pasiune pe cînd scria *Cronica*[1]. În fine, întîmplarea face că eu eram foarte apropiată de Isac Chiva, cel mai bun prieten al lui, omniprezent în această carte, care ne-a părăsit și el în aprilie 2012 și care a fost într-un anume fel tatăl meu adoptiv. Relațiile privilegiate pe care le întrețin cu văduva și fiica lui, Danièle Cyna-Chiva și Nathalie Chiva, dar și cu fiul poetului Paul Celan, Éric Celan, și cu Bertrand Badiou, care conduce Unitatea de Cercetare Paul Celan de la École Normale Supérieure și îi editează operele, au fost pentru mine mai mult decît prețioase cînd am avut nevoie să lămuresc un element, un context sau o dată anume, prin comparație și suprapunere a surselor. Doresc să le mulțumesc tuturor, ca și organizației Fondation pour la Mémoire de la Shoah (FMS), care mi-a atribuit cu generozitate o bursă de cercetare de un an, în lipsa căreia cartea aceasta nu ar fi văzut niciodată lumina zilei.

Isac Chiva era oarecum memoria lui Serge Moscovici și asistasem adesea, în anii 2000, la țară, la unele dialoguri între cei doi complici dintotdeauna. Într-adevăr, Mosco îl supunea invariabil unor adevărate interogatorii despre primii lor pași la Paris pe cel pe care-l numea „cel mai vechi prieten" al său: „Îți amintești, Chiva? Pe el cînd l-am întîlnit? Și în ce circumstanțe? Și pe fata aceea? Și povestea aceea? Unde s-a petrecut? Și eu ce înfățișare aveam pe atunci? Și noi cînd dormeam?". La început, Chiva nu pricepea nimic și sfîrșea prin a-și pierde răbdarea: „Serge, mă scoți din sărite cu toate întrebările astea! Ce anume urmărești?". Desigur, nu știa nimic despre proiectul memoriilor aflate în lucru. Apoi rîdeau amîndoi din toată inima, dar Serge

1. Intervievat de *L'Express* (5 martie 2009) în privința acestei cărți, sub titlul „Juifs roumains, de sang et de larmes", Serge Moscovici comenta: „Lucrarea lui Matatias Carp este tulburătoare. Prin obiectivitate, sobrietate, ea are o forță implacabilă, susținută de efortul admirabil al Alexandrei Laignel-Lavastine".

considera că marginalitatea subversivă a acestor outsideri în mare măsură autodidacți, „educați înainte de toate de teroarea istoriei", provenea din înclinația lor de „a pune altfel întrebările și a proceda la asocieri care, din perspectiva francezilor, puteau părea insolite din punct de vedere academic". Care a fost prețul plătit pentru ca această generație strălucită să înflorească, iată ce putem evalua citind aceste pagini... Pentru că nu știam aproape nimic despre primii pași, mai mult decît nesiguri, ai lui Serge Moscovici și ai tovarășilor săi, relatați aici din interior[1].

Evrei din Est la Paris și „viitoare personalități"

Una din noutățile acestor memorii ține de faptul că ele ne poartă la ani-lumină de folclorul tocit despre perioada de după 1945, gravitînd în jurul editurii Gallimard, al cafenelelor Flore, Deux Magots, în jurul lui Sartre și al Simonei de Beauvoir. Folclorul acesta îl știm pe de rost. Parisul lui Moscovici și al tovarășilor lui abia îl descoperim. O istorie cu atît mai captivantă cu cît traseul lui personal este emblematic pentru cel al altor „viitoare personalități", printre care Paul Celan, originar din Cernăuți, ce avea să fie în scurt timp considerat unul dintre poeții cei mai

1. Nu dispuneam decît de un film de vreo treizeci de minute, filmat la țară, în anii 2000, de către prietenul și fostul său student, antropologul Pascal Dibie, acasă la acesta, care îi pune întrebări lui „Mosco" despre această perioadă. Filmul poate fi găsit pe YouTube: „Serge Moscovici, un dialogue avec Pascal Dibie". Cărțulia cu conversațiile dintre Pascal Dibie și Serge Moscovici, intitulată *Réenchanter la nature* (L'Aube/coediție cu Radio-France, Paris, 2002), care reia o serie de dialoguri difuzate de France-Culture în cadrul emisiunii „À voix nue", constituie de altfel una dintre cele mai bune introduceri în opera și itinerarul său.

importanți ai secolului XX, sau Isac Chiva, născut la Iași și care avea să devină mîna dreaptă al lui Claude Lévi-Strauss.

Ei trei, „trei evrei români fără o existență plauzibilă", aveau să alcătuiască un inseparabil „trio de meteci". Între ei, subliniază Moscovici, lucrurile nu aveau nevoie să fie rostite, dar nici nu izvorau din nerostit. Îl întîlnim și pe André Schwarz-Bart, care avea să primească Premiul Goncourt în 1959 pentru *Le Dernier des Justes*, dar care, pe atunci, bîntuia prin... piețe pentru a supraviețui. Sau pe Lucien Goldmann, care juca biliard cu Celan pînă la patru dimineața pentru a întîrzia cît mai mult cu putință întoarcerea în camera lui sinistră.

Viața la hotel, subliniază autorul, care elaborează o uimitoare fenomenologie a acesteia – a trăit acolo cinci ani –, era o viață atrofiată, menită uitării, iar „Lucien era veteranul celor uitați". Apare și Isidore Isou, turbulentul întemeietor al letrismului, tovarășul său de la București, înainte să se exileze și el la Paris, în 1945. Și alții, printre care psihanalista Anne-Lise Stern, supraviețuitoare de la Auschwitz, care va scrie apoi *Le Savoir-déporté* (2004). Înșirînd aceste amintiri extrem de vii, adesea foarte amuzante, Serge Moscovici povestește zbuciumul lor prin nenumărate anecdote, reconstituie dialogurile lor – relatează în special ultimele sale plimbări în grădina Luxembourg, sfîșietoare, cu Paul Celan, puțin înainte de sinuciderea acestuia –, anxietățile, disperarea lor, dar și datoria pe care o aveau de „a nu ceda în fața frămîntării existențelor ratate". În acea vreme, Parisul putea fi nemilos, „nimănui nu-i păsa de epave", amintește el.

Serge Moscovici îi integrează pe tovarășii săi de exil în reflecțiile lui narative, slujite de inteligența introspectivă și retrospectivă a unui psihosociolog de prim rang. Reflecții despre reprezentanții unei generații „ce se răscula împotriva părinților", despre imensa lor singurătate, despre crizele de descurajare și aspirațiile lor, despre o existență a cărei mizerie, prin aspectele ei exotice și pestrițe, nu era cu desăvîrșire lipsită de poezie.

Autorul evocă astfel efervescența intelectuală ce domnea în cafenelele și cabaretele din Saint-Germain-des-Prés și Montparnasse, izvor inepuizabil de întîlniri pentru acești tineri care trăiau literalmente în aer liber, orașul devenind „interiorul" lor.

Revine și asupra confruntărilor lor cu limba franceză, asupra problemei schimbării numelui (Serge purta prenumele „Ștrul" în actele sale de stare civilă, la sosirea în Franța) și asupra accentului lor problematic. Asupra culpabilității de a fi supraviețuit, asupra groazei de eșec – „N-ai să reușești să faci nimic în viață!", îi arunca patronul atelierului de confecții în care Mosco se istovea muncind zece ore pe zi –, chiar de declasare („Celan, Chiva și cu mine: trei lozuri necîștigătoare"). Asupra rușinii de a nu ști cum să se poarte, ei, care nu stăpîneau încă bine bunele maniere și nici codurile culturale. Asupra triplei lor vieți, încît nu apucau să doarmă niciodată, între o muncă istovitoare, studii ce țineau de hazard și o existență nocturnă deosebit de bogată. Totul dominat de un al patrulea mod al timpului care era pe atunci, pentru ei, „așteptarea" și improvizația de sine.

Serge Moscovici zăbovește asupra antisemitismului persistent de după război și asupra tăcerii care, în bistrourile din Cartierul Latin, înconjura încă Genocidul („De parcă șase milioane de evrei ar fi fost literalmente înghițiți de pămînt"). Asupra librăriilor și a pioasei atmosfere a bibliotecilor, unde se refugia cînd îi mai rămîneau „cîteva fărîme de demnitate", adăpostit în tăcere de cărți – „noul lui pămînt natal".

Aceste amintiri implică unele considerații foarte personale – „rareori avem curajul să ne furișăm în cotloanele forului nostru interior, să ne expunem subiectivitatea privirilor celorlalți", dar scrisul ne obligă să o facem, sublinia el deja în *Cronica anilor risipiți* *. Pentru întîia oară, Serge Moscovici mărturisește aici că

---

* Serge Moscovici, *Cronica anilor risipiți. Povestire autobiografică*, *op. cit.*, p. 7 (n. tr.).

a fost atras de perspectiva sinuciderii în 1949 („Mi-am petrecut viața dînd morții întîlniri imperative, de la care am lipsit de fiecare dată"). El își sondează identitatea evreiască, despre care vorbise puțin pînă atunci. Evocă raporturile încordate ale membrilor „congregației" lui cu intelectualii de stînga fascinați de stalinism („Comunismul ne prindea din urmă, iar neînțelegerea era totală") sau cu cei de dreapta, de care ei se fereau („Ne aflam într-o situație de instabilitate din toate părțile"). Fără să uite sentimentul de stranietate pe care li-l inspirau „israeliții francezi", de parcă un perete de sticlă îi despărțea pe *Ostjuden*, evreii din Est, din ghetou, de acea „aristocrație a aleșilor".

Mosco, care se ferea de dragoste și se apăra împotriva ei, își pune întrebări cu privire la nevoia lor irepresibilă de cuceriri feminine. Excepțional de frumos și de atrăgător, precedat de o reputație de Don Juan, el dă explicații cu privire la relația lui cu femeile, la timiditatea lui „maladivă" și la chinuitoarea lui dificultate de a trăi, ca și de a iubi. Pînă la întîlnirea cu Marie Bromberg-Moscovici, cu care se căsătorește în 1955 și căreia îi consacră ultimul capitol din cartea aceasta. „Mi-ar fi plăcut foarte mult să fiu un bărbat de partea femeilor. Din nefericire, am devenit un bărbat de partea bărbaților", scrie el cu superbie.

Și, bineînțeles, mai sînt și profesorii vremii care, la Sorbona – unde Serge obține licența în psihologie cu mențiunea... „satisfăcător" –, le întindeau sau nu o mînă, transformîndu-se în „făcători de minuni". De aici și portretele psihologului Daniel Lagache, al istoricului științelor Alexandre Koyré, al lui Jacques Lacan sau al lui Claude Lévi-Strauss, la ale căror seminarii participa. El scrie în această privință: „Avem tendința să nu ne gîndim suficient de mult la bărbații și femeile care ne modelează: îi lăsăm să alunece în afara vieții noastre, să se contopească cu substanța lucrurilor și a evenimentelor".

De la un capăt la altul al Bătrînului Continent

În fine, cartea aceasta este deosebit de prețioasă prin aceea că îngăduie urmărirea direcțiilor prin care tumultuosul itinerar urmat de autor a inspirat pe căi subterane principalele teme ale operei sale[1]. Înțelegem mai bine cum Serge Moscovici, care, la sosirea în Franța, se întreba în ce anume ar fi putut consta ezoterica meserie de cercetător, a putut deveni celebru prin reflecția sa asupra enigmei mulțimilor și a iraționalității lor, asupra misterioaselor moduri de propagare a doctrinelor urii, asupra efervescenței antisemite, a condiției de paria, a opacei problematici a violenței, a minorităților active sau a teoriei reprezentărilor sociale, al cărei părinte a devenit[2]. Pentru că, în timpul sîngerosului pogrom de la București din ianuarie 1941, căruia i-a supraviețuit – avea 15 ani –, adolescentul dezgropase un adevăr îngrozitor, cel al unei „umanități inumane". Mosco adaugă: „Ar trebui să-i găsesc explicația într-o bună zi", căutare ce începe încă din 1948-1949. După ce a crescut în România într-o „cultură a

1. Așa cum precizează el într-un interviu acordat în 1998 revistei *L'Inactuel*, înființată și condusă de Moscovici, trecutul nu „a încetat nici o clipă să acționeze în prezentul meu", l-a „hrănit" mereu și „s-a hrănit din el". Însă nu acționezi în virtutea trecutului tău, mai spune el, ci „acționezi *cu* trecutul tău": „Mémoires, écriture autobiographique. Un entretien avec Serge Moscovici", 1998, pp. 181-192. A se vedea și Serge Moscovici, „Le piège de la sincérité", în J.-F. Chiantaretto (coord.), *Écriture de soi et sincérité*, Réflexions du temps présent, Paris, 1999, pp. 43-51.
2. În această privință, o lectură foarte interesantă, care vine în completarea volumului *Mélanges*, este cea a numărului din *Journal des psychologues* consacrat lui Serge Moscovici, „părintele teoriei reprezentărilor sociale. Șaisprezece contribuții pentru a înțelege mai bine", număr special, noiembrie 2003.

morții" de asemenea proporții încît, prin contrast, natura reprezenta o formidabilă ancorare în viață, înțelegem și de ce a devenit unul dintre pionierii ecologiei politice din Franța, prin intermediul unor lucrări precum *Éssai sur l'histoire humaine de la nature* (1968) sau *Hommes domestiques et hommes sauvages* (1974).

În rasism și în antisemitism, scria el în 1984, există un „nucleu dur, o materie impalpabilă ce rezistă, în jurul căreia te poți învîrti precum se rotesc electronii în jurul nucleului lor, dar în care nu pătrunzi. Un nucleu la fel de dur și de rezistent precum moartea însăși" și care poartă numele de „resentiment". Frază teribilă din partea unui savant a cărui întreagă viață a constat în a fugi de climatul otrăvit al unei tinereți furate de ură. Faptul că fiul său Pierre, astăzi comisar european*, a studiat la ENA, apoi a fost ministru al lui Lionel Jospin și al lui François Hollande, iar mezinul său, Denis, a fost absolvent al Groupe des Écoles Centrales a făcut totuși din această traiectorie un model de integrare reușită. Cu toate că Serge Moscovici mărturisește în aceste pagini că nu s-a asimilat cu adevărat niciodată.

De la un capăt la altul al Bătrînului Continent, destinul familiei lui „Mosco" trimite la o frumoasă și dureroasă istorie a Europei. Dacă nu era războiul, explică Serge, fiu al unui negustor de cereale, probabil că nu și-ar fi părăsit niciodată tîrgul de baștină din Basarabia. Dar au avut loc ascensiunea fascismului, promulgarea legilor rasiale și primele măceluri. Băiatul este exclus din liceu în 1940, scapă ca prin minune de pogromul din București în 1941, apoi se vede condamnat, la vîrsta de 15 ani, la muncă obligatorie[1]. „Acolo, pentru prima oară, am înțeles

* La 6 iunie 2020, Pierre Moscovici a fost numit de președintele Emmanuel Macron în funcția de prim-președinte al Curții de Conturi a Republicii Franceze (n. tr.).

1. Munca obligatorie a fost instituită în decembrie 1940. Vreme de trei ani și aproape fără nici o întrerupere, mai bine de 150 000 de evrei au fost constrînși să execute tot felul de sarcini istovitoare

importanța conformației mele..." Cum era cel mai înalt, a fost numit șef. Drept urmare, începe să învețe limba franceză, își petrece o parte din timp citind și cultivînd un proiect intelectual dintre cele mai improbabile, el care lucrase în fabrică în 1944-1945. Exact tipul de parcurs care călește caracterul.

Pulsul lumii

Însă faptul că accesul la studiile secundare și la formarea academică i-a fost refuzat în țara lui natală explică, fără îndoială, în parte, nonconformismul unui gînditor ce s-a ținut mereu departe de modele intelectuale ale zilei și care nu a încetat să-și revendice nomadismul disciplinar. De aici și o operă extraordinar de fecundă. Pentru că, în peisajul științelor umane, atît în Europa, cît și în America, Serge Moscovici, adesea considerat un „inventator genial", este văzut ca un „monstru sacru". Lucru valabil în domeniul psihosociologiei – *Psychologie des minorités actives* (1979) sau *L'Âge des foules* (1981) sînt lucrări care au devenit clasice. Lucru valabil și pentru cercetările sale de filozof, antropolog și istoric al științelor, care și-au pus amprenta asupra unor generații întregi.

Anii războiului au lăsat însă urme adînci. Cînd fiii lui erau mici, Serge Moscovici considera că nu trebuiau îndopați, „ca să se obișnuiască cu privațiunile, în caz de nevoie...", cum mi-a spus

---

(construcții de drumuri și căi ferate, extragerea pietrei din cariere, acțiuni de debarasare, extragerea cadavrelor sau a răniților la bombardamente, lucrări de deminare etc.). Deși respectiva lege decreta în principiu munca obligatorie pentru evreii cu vîrsta cuprinsă între 18 și 50 de ani, adolescenți sau persoane de peste 70 de ani erau constant rechiziționați în funcție de toanele diverselor abuzuri administrative.

într-o bună zi. Povestea acest lucru cu umor, dar totuși: ironiile istoriei sînt uneori vertiginoase! De pildă, cînd Pierre Moscovici, ministru însărcinat cu Afacerile Europene în guvernul Jospin, a fost primit la București ca un membru cu drepturi depline al „familiei naționale"... În 1938, același stat îi retrăsese totuși naționalitatea română bunicului său, în ciuda tuturor strădaniilor sale de a o păstra. Exista ceva „penibil și jalnic în mîndria de a face parte dintr-o națiune care ne execră", comenta Serge Moscovici. Între timp, elitele respectivei națiuni, care, la trei decenii după căderea comunismului, tot se mai căznesc cu recunoașterea participării directe a țării lor la Shoah, au uitat aproape totul. Este una din rațiunile pentru care Mosco a refuzat să revină acolo după 1989. Și nici un titlu de *Doctor Honoris Causa** nu l-a făcut să-și schimbe părerea.

Politica, în schimb, a rămas în tradiția familiei: unchiul, Ilie Moscovici, a fost într-adevăr unul dintre întemeietorii social-democrației românești. În cazul lui Serge, angajarea ecologică avea să prelungească „naturalismul subversiv" pe care-l expune de-a lungul mai multor lucrări, printre care *La Société contre nature* (1972), una dintre cărțile fundamentale ale anilor 1970. Este și marea epocă a secției-pirat de etnologie, Unité d'Enseignement et de Recherche (UER) de la Jussieu, unde acest ciudat profesor – Pascal Dibie își amintește de „magistrala lui falsă lipsă de talent pedagogic" – vrăjește un public doritor să „redea lumii farmecul" și să lupte împotriva domesticirii sufletelor. „Nu am avut niciodată un itinerar anume", pretinde Serge

* Este vorba despre decizia Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași de a-i acorda, la inițiativa Facultății de Psihologie și Științe ale Educației, acest titlu, la data de 14 mai 2007. Distincția i-a fost însă acordată la Universitatea „La Sapienza" din Roma (n. tr.).

Moscovici, „ci drumuri, cîteva idei fixe și un radar destul de rudimentar, care mă face să simt înaintea altora pulsul lumii ce mă înconjoară".

Strălucirea internațională a unui iscoditor premonitoriu

Mult înainte ca lumea să vorbească despre încălzirea climatică, Serge Moscovici era de altminteri convins că „problema naturii va domina secolul XXI". El reafirmă cu putere acest lucru într-una din ultimele sale lucrări, intitulată *De la nature: pour penser l'écologie* (2002). Ar fi bine să ținem cont de ea. Pentru că, dacă există ceva ce caracterizează opera acestui mare iscoditor care poartă numele Serge Moscovici, atunci este vorba despre intuițiile lui profetice.

În anii 1950, psihanaliza nu era oare considerată o știință a șarlatanilor? Mosco prevedea că oamenii vor vorbi în curînd despre problemele lor psihanalitice pînă și în satele cele mai izolate din Franța și din Navarra. Nu se înșela. În anii 1960, ecologia nu reprezenta mai nimic? Astăzi, ea face parte din habitudinile noastre cotidiene, iar prezervarea planetei a pătruns în simțul comun. În 1989, europenii din Vest încă nu aflaseră că existau minorități rome în Europa? Mosco inițiа deja, la începutul anilor 1990, o vastă anchetă privind comunitățile țiganilor din Est. În anii 2000 nu revenea oare antisemitismul, într-o perioadă cînd se cuvenea să practici orbirea și să întorci privirea? Acesta constituie în continuare „cel mai bun barometru al unei lumi ce se clatină", atrage atenția autorul.

Puțini intelectuali și cercetători francezi se pot mîndri cu o asemenea strălucire internațională. Director de cercetare la Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), director de studii

la École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS), Mosco și-a croit un drum instituțional în Franța, dar a făcut mai ales carieră în străinătate, operele sale fiind traduse în vreo patruzeci de limbi*. Ne-am putea întreba de ce lumea cercetării din Franța are atîtea dificultăți în a-i cinsti pe gînditorii ei ieșiți din comun, cei care desțelenesc, își asumă riscuri și revoluționează domeniul lor de cercetare.

Alte țări nu s-au înșelat. Astfel încît Mosco a predat în cele mai mari universități americane și, ani de-a rîndul, la New School for Social Research din New York. Sau la Cambridge, la Institutul Jean-Jacques Rousseau de pe lîngă Universitatea din Geneva, la Universitatea din Louvain, în Brazilia, Mexic... A făcut de asemenea parte din mai multe academii savante și va fi, între 1974 și 1980, primul președinte al Asociației Europene de Psihologie Socială Experimentală, apoi al Committee on Transnational Social Psychology aparținînd de Social Science Research Council. Printre

* La noi, opera lui a fost tradusă cu consecvență de Editura Polirom începînd cu 1997: *Psihologia socială sau Mașina de fabricat zei*, traducere din limba franceză de Oana Popârda, selecția textelor și postfață de Adrian Neculau, 1997 (prima ediție, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 1994); *Psihologia socială a relațiilor cu celălalt* (coord.), traducere din limba franceză de Cristina Moșu, prefață de Serge Moscovici, 1998; *Cronica anilor risipiți. Povestire autobiografică, op. cit.*; *Metodologia științelor socioumane*, coordonată împreună cu Fabrice Buschini, traducere din limba franceză de Vasile Savin, 2007; *Influență socială și schimbare socială*, traducere din limba franceză de Irinel Antoniu, prefață de Adrian Neculau și Andreea Ernst, 2011; *Psihologia socială modernă. Istoria creării unei științe sociale internaționale*, lucrare scrisă în colaborare cu Ivana Marková, traducere din limba engleză de Dorina Achelăriței și Hans Neumann, 2011. Cu excepția *Cronicii...*, celelalte traduceri au apărut în seria „Psihologie", coordonată de regretatul profesor ieșean Adrian Neculau (n. tr.).

nenumăratele titluri și distincții primite, a fost decorat cu titlul de Comandor al Legiunii de Onoare și a devenit *Doctor Honoris Causa* la vreo cincisprezece universități, printre care London School of Economics, Universitatea Națională Autonomă a Mexicului, universitățile din Bologna, Bruxelles, Geneva, Glasgow, Pécs, Sussez, ISCTE, Roma, Sevilla, Jönköping, Iași, Brasília, Évora... Nu se împăuna niciodată cu ele și, după părerea lui, științele sociale aveau înainte de toate menirea de a îndeplini o funcție critică și demistificatoare, fără de care nu ar fi meritat nici măcar o clipă de strădanie.

După premiul Media Res al Fundației Burda, în 1980, alte trei distincții îi vor fi atribuite în anii 2000. În 2003, este numit laureat al foarte prestigiosului Premiu Balzan pentru întreaga sa operă de psihologie socială. Conform comunicatului Fundației italo-helvetice, „lucrările lui Serge Moscovici din domeniul științelor omului și ale societății se caracterizează printr-un mare caracter novator: ele au răsturnat paradigmele canonice ale disciplinei, au reînnoit metodele de cercetare și orientările sale, au creat o școală europeană de psihologie socială, a cărei originalitate este universal recunoscută". În 2007, va veni rîndul a două mari asociații de psihologie americane să îi decerneze înalta recompensă reprezentată de Premiul Wilhelm Wundt – William James. I-a fost înmînat la Praga, cu ocazia ceremoniei de deschidere a celui de-al X-lea Congres European de Psihologie, în fața a trei mii de cercetători veniți din șaptezeci de țări. În 2010, va urma Premiul Nonino, „Master of His Time", al cărui juriu era prezidat de laureatul Premiului Nobel pentru literatură V.S. Naipaul.

Însă ceea ce-l interesa mai ales pe Mosco, care avea un suflet de lider și a fost unul dintre cei dintîi, în Franța, care a înțeles virtuțile internetului în materie de cercetare, era integrarea într-o rețea a oamenilor și a sinergiilor ce puteau rezulta de aici, colaborări adesea susținute de relații de prietenie. De aici și prezența a numeroși cercetători străini în laboratorul lui și crearea, pe

internet, a rețelei ReMosco, care se întinde pe patru continente. Moscovici era mereu înconjurat de discipoli* oriunde se ducea, dar, cum subliniază Élisabeth Magne în introducerea sa la *Mélanges en l'honneur de Serge Moscovici* (2001), el propunea, însă nu impunea niciodată: „Nu a întemeiat o «școală» unde fiecare student să reproducă vocea maestrului, ci a știut cum să facă astfel încît interesele lui să fie împărtășite", lăsînd fiecăruia spațiul necesar pentru a-și aduce propria contribuție[1].

Serge Moscovici a fost înmormîntat în cimitirul Montparnasse. Cînd a găsit, în 1952, unde să locuiască, la un pictor, domnul Du Bois Gonthier, care se definea drept „anarho-gal", la numărul 240

---

* În spațiul românesc, un loc aparte îl ocupă efortul profesorului ieșean Adrian Neculau de a populariza și a crea o școală în jurul teoriilor elaborate de Serge Moscovici. Întemeierea, tot de către Adrian Neculau, a Laboratorului de „Psihologia cîmpului social" a deschis calea unor largi colaborări și proiecte de cercetare europene, la care Serge Moscovici a participat permanent. Prezența lui Serge Moscovici a fost constantă, atît în colecția „Collegium. Psihologie și Psihologie aplicată", cît și în revista *Psihologie socială*, ambele găzduite de Editura Polirom. Schimburile de idei dintre Adrian Neculau și Serge Moscovici din *Urmele timpului. Iluzii românești, confirmări europene* (col. „Duplex", Editura Polirom, Iași, 2002) contribuie din plin la completarea portretului marelui savant prin intermediul unui dialog menit să reconstituie un „proiect de viață și împlinire profesională" (n. tr.).

1. *Mélanges en l'honneur de Serge Moscovici*, ed. cit., p. XVI. În martie 2017, a avut loc la Casa Americii Latine, la Paris, un important colocviu internațional omagiindu-l pe Serge Moscovici, ale cărui lucrări au fost publicate în 2019 la Editura FMSH: Nikos Kalampalikis, Denise Jodelet, Michel Wieviorka, Denis Moscovici, Pierre Moscovici (coord.), *Serge Moscovici. Un regard sur les mondes communs*. Majoritatea intervențiilor pot fi consultate pe YouTube.

pe bulevardul Raspail, faptul că fereastra camerei sale dădea spre morminte a determinat decizia lui. Cimitirul Montparnasse devenise, scrie el, „micul meu paradis": „De ce anume, asta rămîne pentru mine un mister. Ținînd cont de celebritățile care odihnesc acolo [...], îl consideram un fel de *who's who* al defuncților [...]. De altfel, din cînd în cînd, nu le vorbeam decît lor, pașnicilor mei prieteni, singurii în care aveam încredere, singurii care mă înțelegeau. Asemenea lor, nu aveam viitor". Fără viitor, chiar așa?

Celor ce vor veni pe lume după noi,
Amintiți-vă de noi cu bunăvoință.

Capitolul I

De pe malurile Dunării pe cheiurile Senei: enigma sosirii

De ce la Paris? La sfîrșitul războiului, voiam să plec la Moscova. Aveam 20 de ani, mă legănam în iluzii și, în România, trecusem prin persecuții așa cum trece soldatul prin focul armelor, fără să știe vreodată de unde ar fi putut veni glonțul fatal. O poveste pe care am istorisit-o în *Cronica anilor risipiți*: ani de umilințe, de teroare și de pogromuri, în timpul cărora prezentul devenise invizibil, viitorul de negîndit, iar trecutul superfluu. Însă hidra nazistă tocmai fusese învinsă. Iar dacă tot trebuia să trăiesc, atunci măcar să o fac sub tutela geniului istoriei care, în naivitatea mea, nu putea sălășlui decît la Moscova.

Îmi aminteam însă de un vechi dicton evreiesc. „Cel ce vrea să se bucure de lumea aceasta să trăiască în Basarabia; cel ce vrea să profite de lumea ce va veni să trăiască în Eretz-Israel; cel ce nu vrea să se bucure nici de una, nici de cealaltă să trăiască în Rusia." Cît despre Basarabia, provincia copilăriei mele, devenită *Judenrein*, era prea tîrziu, și nu mă hotărîsem pentru Palestina.

Am sosit la Paris de parcă aș fi fost împins de destin, la începutul lui ianuarie 1948, pe un frig glacial, la 22 de

ani. Parisul, care avea să devină pentru mine totuna cu lumea și unde urma să consacru cea mai mare parte a existenței mele în a-i asuma pariul. Precum Chagall, m-am născut, ca să spun așa, de două ori: la Brăila, în România, din întîmplare (Vitebsk, în cazul lui Chagall, în Bielorusia); și la Paris, din proprie voință. Pămînt al exilului, pămînt al azilului. Dar nu această Franță o căutam eu: Franța mea era mai întîi de toate țara Libertății și a Creației. Și să nu uităm că, în acea vreme, Parisul reprezenta încă pentru modernitate ceea ce a fost Roma pentru Antichitate. De atunci încoace, nu am dorit niciodată să trăiesc în altă parte decît în orașul meu de elecțiune.

Din acest punct de vedere, mi-am îndeplinit visul și am respectat promisiunea solemnă pe care mi-o făcusem în 1942, dacă aveam să scap de rug: să devin un „om de carte". La urma urmelor, chiar cred că am contribuit într-o oarecare măsură la strălucirea Franței în străinătate. Consider că am căpătat în cele din urmă dreptul de a scrie acest lucru, deoarece aș putea afirma, precum Kipling: „Am plătit pentru a dobîndi ceea ce știu!".

Reinventarea unei vieți posibile

În toamna anului 1944, credința într-un lucru atît de extravagant precum viitorul mi se părea totuși foarte puțin rațională. Cum să-ți reinventezi o viață posibilă după ce ai fost proiectat în ochiul ciclonului de la vîrsta de 10 ani? Aici se afla adevărata provocare. Odată ce armistițiul a fost

semnat, m-am simțit salvat, dar nu eliberat. De altfel, cînd am aflat știrea, m-am prăbușit pe un scaun din cîrciuma cea mai apropiată, la capătul puterilor. Mă gîndeam: și acum? Să iau totul de la capăt, dar cum și cu cine?

Răvășit de încercările prin care trecusem – un deceniu de persecuții, cînd ai 20 de ani, este mult –, nu mai speram într-o miraculoasă reîntîlnire cu viața. În fond, pierdusem, presupunînd că o voi fi dobîndit vreodată, acea certitudine instinctivă care dă majorității oamenilor o extraordinară încredere în existență, siguranța că pămîntul pe care calcă le aparține, în ciuda înfrîngerilor și eșecurilor. De parcă răul și distrugerea – sau încăpățînarea de a le rezista – ar fi devenit singurele părți palpabile din mine însumi. Și pe care mă temeam, într-un anume sens, să nu le pierd. Cunoșteam războiul, uitasem pacea. Aveam circumstanțe atenuante. Împrejurările istoriei mi-au scurtat copilăria și m-au transformat într-un fel de precipitat de adult.

Traiectoria mea a început cam spre vîrsta rațiunii într-o lume absurdă, una dintre cele ce dau formă unui destin, altfel spus o aventură pentru care a trebuit să mă modelez singur, în întregime, cu propriile mîini. Dacă n-ar fi fost războiul, probabil că n-aș fi părăsit niciodată Cahulul, un mic tîrg din Basarabia, aproape de Delta Dunării, unde tatăl meu administra un depozit de grîne, situat lîngă gară, și mă pregătea, asemenea lui și bunicului meu, înaintea lui, pentru comerțul cu cereale. Un om al grîului, nu al cărților. Locuiam într-o casă așezată în centrul satului, împrejmuită de o curticică înconjurată de un gard aproximativ. În acea provincie, evreii reprezentau o treime din populație, dar

trăiau într-o lume aparte, încorporată în alta, mai extinsă, cea a neevreilor. Şi, în afara unor ocazii excepţionale, nu ne amestecam, iar copiii mergeau la şcoli separate, ebraice în cazul nostru. Realitatea aceasta era de neclintit. Nu-mi amintesc ca tatăl meu să fi fost primit de boier, care îi vorbea de sus, decît în pragul locuinţei sale. O graniţă invizibilă despărţea cele două comunităţi.

Deşi regiunea era periodic zguduită de unda seismică a pogromurilor – cel de la Chişinău, din 1903, a înspăimîntat întreaga planetă şi a inaugurat secolul XX –, mi s-a părut totuşi minunat să cresc la ţară. Mă imaginam muncind, mai tîrziu, în ritmul anotimpurilor, învăţînd să cultiv porumb şi floarea-soarelui, să recunosc însuşirile unui pămînt roditor sau semnele unei recolte bune. Însă evenimentele s-au ivit pe neaşteptate, iar pacea s-a îndepărtat de cotidianul meu chiar înainte de a apuca să înţeleg despre ce era vorba. Aveam 10 ani. Ne aflam în 1935 şi mirosul războiului plutea deja în aer. Într-adevăr, la acea dată Hitler, pe care-l numeam „Faraonul din Germania" – lectura Vechiului Testament mă transformase într-un dicţionar itinerant de catastrofe –, s-a năpustit în universul meu.

Ne mutaserăm la oraş, la Cîmpulung, în Bucovina, nu departe de Cernăuţi, şi un splendid aparat de radio trona în camera de zi. Nu înţelegeam chiar tot, dar undele acustice venite de la Berlin mă paralizau: vocea Führer-ului umplea camera pînă ce ne lua cu ameţeală, apostrofîndu-ne frenetic şi urlînd împotriva evreilor (*Juden*). Prietenul meu Isac Chiva, despre care voi vorbi mai tîrziu şi care locuia la Iaşi, capitala Moldovei, are aceleaşi amintiri: „În 1933, cînd Hitler a ajuns la putere, îmi amintesc foarte exact că

ascultam la radio discursurile lui, împietriți. Aveam 8 ani[1]". Precum Chiva, și eu urmăream înfrigurat, împreună cu prietenii mei, lupta Brigăzilor Internaționale, dat fiind că România trecuse de partea falangiștilor*. Presimțeam că, dacă Hitler ar fi triumfat, am fi devenit prizonierii lui și primele sale victime: astăzi Spania, mîine Europa.

O copilărie furată de ură

Evrei, evrei, evrei... Partea proastă era că și compatrioții noștri mergeau pe urmele lui. Ni s-a atribuit un loc aparte, fiind de la sine înțeles că pericolul venea de la revoluția bolșevică, deci de la noi. Toți se poziționau ca un singur om împotriva evreilor, al căror nume nu se auzea o dată, nici de zece ori, ci de o sută de ori pe zi. Și nu în legătură cu un lucru anume, ci în legătură cu orice. Este adevărat că România anilor 1930, unde antisemitismul avea deja tradiții adînci și străvechi, era afectată de aproape toate

1. Isac Chiva, „Le pogrom de Iași. Un témoignage", *Les Temps modernes*, vol. 58, nr. 623, februarie-martie-aprilie 2003, p. 10 (în dialog cu A. Laignel-Lavastine).

* Statul român a avut o atitudine în general neutră în războiul civil din Spania, ministrul de Externe Titulescu, demis în 1936, manifestînd chiar simpatii față de tabăra republicană. Abia în 1939, cînd victoria taberei naționaliste devenise limpede, guvernul român a recunoscut „de jure" regimul generalului Franco. Opinia publică de dreapta și de extremă-dreaptă din România a avut însă o atitudine constant favorabilă militarilor antirepublicani, susținuți de Germania nazistă și de Italia fascistă (n. tr.).

relele ce determină „nenorocirea statelor mici din Europa de Est", după corecta și teribila formulă a gînditorului maghiar István Bibó[1].

În urma Tratatului de la Versailles, țara aproape își dublase teritoriul și populația – o surpriză divină –, dar, prin același gest, moștenise aproape o jumătate de milion de evrei „nedoriți". Printre aceștia se numărau cei din Transilvania, dar și cei din Basarabia și Bucovina, cele două provincii ale copilăriei mele, situate la est și încorporate de România în 1920. Ei se adăugau celor 230 000 de evrei din Vechiul Regat (Oltenia, Moldova, Valahia). România interbelică adăpostea astfel a treia comunitate evreiască din Europa, numărînd aproximativ 750 000 de suflete. Or, Garda de Fier sau Legiunea Arhanghelului Mihail, întemeiată în 1927 și care va deveni în anii 1930 cea mai mare mișcare fascistă din Europa de Est, reușise să convingă mulțimile, cu sprijinul celor mai străluciți intelectuali din București, că problema națională era totuna cu „problema evreiască". Și că alta nu exista.

În realitate, România, înzestrată, desigur, cu un mare potențial și care se voia o copie atrăgătoare a Occidentului – de aceea capitala era denumită „micul Paris din Balcani" –, rămînea o democrație de import, sufocată de afacerismul monarhiei și care nu oferea vreo garanție minorităților. În plus, țara era administrată după obiceiurile corupte și arbitrare moștenite de la Imperiul Otoman, a cărui colonie vasală fusese vreme de trei secole. Înapoiată și paralizată

1. István Bibó, *Misère des petits États d'Europe de l'Est*, traducere din limba maghiară de G. Kassai, Albin Michel, Paris, 1993 (S.M.).

de tradiții venind din alte vremuri, orizontul ei intelectual era limitat de supunerea față de un cler atotputernic și suferea, în plus, de o birocrație incompetentă care frîna economia. Pe acest fundal, opinia cea mai răspîndită susținea că, odată cu dispariția evreilor, care nu reprezentau totuși decît 4% din populație, pericolul bolșevic, chestiunea agrară, nedreptățile sociale și „degenerarea nației" își vor afla leacul. Refrenele răsunătoare ale fasciștilor locului repetau toate acestea la nesfîrșit, iar strada, ca și presa, inclusiv revistele literare cele mai rafinate, răspîndeau aceste infamii.

Ajungeam să mă întreb dacă antisemiții și ideologii lor[1], începînd cu Emil Cioran și Mircea Eliade, nu erau cumva atinși de un fel de demență. Cum se putea explica altminteri obsesia lor în ce ne privea și mania de a ne vedea peste tot și sub atîtea deghizări? Era mai ales cazul celor doi metafizicieni cleioși și foarte influenți printre tineri, bîntuiți de ideea conform căreia evreii infestau și amenințau „ființa românească" asemenea unui virus ucigător.

1. Mi s-a întîmplat să vorbesc de multe ori cu Serge Moscovici despre acest subiect, mai ales pe cînd îmi pregăteam lucrarea *Cioran, Eliade, Ionesco: l'oubli du fascisme* (Presses Universitaires de France, „Perspectives critiques", Paris, 2002), care a beneficiat de încurajările sale continue, precum și de cele ale lui Isac Chiva, căruia i-am dedicat-o. Față cu polemica pe care a dezlănțuit-o publicarea acesteia, Serge Moscovici a intervenit de la tribuna Casei Scriitorilor de la Paris, cu ocazia unei seri dedicate „intelectualilor din Est față cu totalitarismele", pentru a-i lua energic apărarea în fața detractorilor ei români (Cycle Hybris, 25 februarie 2003).

Batalioanele de asalt ale Gărzii de Fier, aflată în conflict cu regele Carol al II-lea, se nazificau văzînd cu ochii, astfel încît climatul de război civil larvar a luat o întorsătură sîngeroasă începînd cu anul 1936. Abuzurile și descinderile la comunitățile evreiești cele mai expuse s-au îndesit tot mai mult. Fiecare dintre noi tremura pentru familia sa și se simțea închis într-un cerc vicios secular: îndrăzneala și brutalitatea persecutorilor sporeau pasivitatea și teama persecutaților, ceea ce nu făcea decît să atîțe ferocitatea celor dintîi. Părinții noștri ne învățaseră să încasăm loviturile fără să ripostăm, practică deosebit de umilitoare. Eram tot timpul atacați de băieți de vîrsta noastră și tot noi trăgeam ponoasele! Să suporți o astfel de situație nu e ușor. Uneori, deși ai vrea să nu reacționezi, ceva în tine se încordează și vrea să lupte. Nu întîmplător noțiunea de paria a devenit o temă majoră a operei mele.

Ce era mai rău avea să urmeze. Preocupat să taie craca pe care stăteau fasciștii – craca eram noi –, regele Carol a hotărît, la sfîrșitul lui decembrie 1937, ca un dar de Anul Nou făcut poporului român, să numească un guvern antisemit declarat, cu misiunea de a promulga primele legi rasiale[1]. Nimic mai potrivit decît deschiderea sezonului de vînătoare a evreilor pentru a reconcilia națiunea cu ea însăși. Ca și altor mii de adolescenți din generația mea,

1. Este vorba despre guvernul condus de poetul Octavian Goga și de profesorul A.C. Cuza, ambii lideri ai Partidului Național Creștin. Guvernul Goga-Cuza a fost primul guvern pronazist din România și al doilea din Europa (după Germania) care a promulgat o legislație inspirată din legile de la Nürnberg. Mai bine de 200 000 de evrei au pierdut atunci cetățenia română.

copilăria și tinerețea mi-au fost literalmente furate, între disprețul permanent – trebuie să fii evreu ca să înțelegi ce înseamnă disprețul –, retragerea cetățeniei române în 1938, excluderea mea din liceu în vara anului 1940*, preluarea puterii de către mareșalul Antonescu și Garda de Fier în septembrie, intrarea României în război de partea Germaniei naziste în iunie 1941, amenințările cu deportarea și munca obligatorie instaurată la București.

Cu ocazia aceasta am conștientizat pentru prima oară importanța staturii mele, care m-a calificat în mod neașteptat pentru funcția de „comandant de brigadă". Eram vreo patruzeci de copii, aveam de curățat zăpada și de săpat tranșee. Militarii ne așezau în rînd și, considerînd fără îndoială că aș fi fost mai ușor vizibil în diminețile vinetii, hotărau de fiecare dată: „Tu vei fi șeful!".

„Un stăpîn venit din Germania"

Nimic nu este comparabil cu trecerea de la pace la război: sîngele îți zvîcnește în cap, timpul încremenește și lumea se clatină. Evreii, în special, transformați în simpli atomi ai vîrtejului ce avea să-i ia pe sus, știau că timpul încetase

* În perioada în care lucram la versiunea românească a *Cronicii...*, am avut mai multe întîlniri „de lucru" cu Serge Moscovici, la Paris. El mi-a încredințat cîteva dintre originalele documentelor privind această perioadă din viața lui, acceptînd să fie publicate în versiunea românească, care devine astfel cu atît mai prețioasă, completînd-o pe cea franceză. Acestea pot fi consultate la pp. 119, 120, 225, 256, 257, 293, 351 (n. tr.).

să le mai aparțină. O prăpastie se deschidea la picioarele noastre și nimeni nu ar fi putut spune cînd urma să vedem din nou lumina. Și mai era și frica permanentă, neputincioasă și disperată care, din vara lui 1941 pînă în vara lui 1944, acționa ca o otravă și ne făcea să fim indiferenți aproape la orice. De la un anumit grad de spaimă, deveneai aproape insensibil la știrile cele mai alarmante, inclusiv la zvonurile privind deportarea[1]. Un tulburător fenomen de psihologie colectivă, de parcă oamenii ar fi incapabili să se gîndească fără încetare la tot ce e mai rău, războiul împingînd această tendință la paroxism. În fine, insensibili... Îmi amintesc de zbuciumul care mă cuprindea sau de acea crispare interioară la gîndul că puteam fi înghițiți pe neașteptate de ceva înspăimîntător. Pentru că trebuia concomitent să fim pregătiți pentru orice. Destinul nostru se trăgea la sorți, cu atît mai mult cu cît emisarii naziști au staționat la București pînă la sfîrșitul lui august 1944. Astfel încît ar fi fost suficient ca mareșalul Ion Antonescu, Conducătorul care părea hotărît să rămînă pînă la sfîrșit

1. Evreii din Vechiul Regat erau persecutați și alungați din societate, dar încă nu fuseseră expuși la o politică de exterminare în masă. A doua parte a anului 1942 marchează o cotitură. Primul aspect: începînd din iulie 1942, autoritățile hotărăsc să deporteze în Transnistria (teritoriu situat dincolo de Nistru, anterior ucrainean, apoi românesc, care le servea drept spațiu pentru asasinate) mai multe categorii de evrei, în special pe cei suspectați de simpatii comuniste și de încălcări ale muncii obligatorii. Anul 1942 începe de altfel cu conferința de la Wannsee, cu ocazia căreia problemele „tehnice" legate de punerea în practică a „soluției finale" au fost puse la punct. Șurubul se strîngea și pentru evreii din București.

aliatul Reich-ului, să ridice un deget ca noi să ne prefacem în fum.

„...moartea-i un meşter din Ţara Germană", *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland*, scrie în *Todesfuge* (*Fuga morţii*) poetul Paul Celan, pe care aveam să-l întîlnesc ulterior la Paris, „te loveşte precis", „locuieşte în casă [...]/ şi-asmute dulăii pe noi ne dăruie-o groapă-n văzduh"*. Moartea cu „ochii albaştri" nu m-a găsit. Din întîmplare, pentru că tatăl meu, care se muta mereu, mă lăsase în 1936 la mătuşa mea de la Bucureşti. Dacă aş fi rămas în Basarabia sau în Bucovina, recucerite de trupele româneşti în vara anului 1941 (sovieticii anexaseră cele două provincii cu un an înainte, în vara lui 1940), aş fi avut aceeaşi soartă ca familia mea. În oraşe şi în sate, unde adesea un locuitor din doi era evreu, foarte puţini au fost cei care au supravieţuit măcelurilor sîngeroase înfăptuite de armată, de batalioanele poliţiei şi ale jandarmeriei lui Antonescu, un fel de echivalente ale *Einsatzgruppen* germane, unităţi de masacru mobile, uneori îngrozite de sălbăticia măcelurilor „în stil românesc"[1]. Cei aproximativ 200 000 de evrei din Basarabia

* *Cf.* Paul Celan, *Opera poetică* (I), traducere din limba germană de George State, cuvînt-înainte de Andrei Corbea, Editura Polirom, Iaşi, 2015, p. 68 (n. tr.).

1. Sălbăticia nemaiauzită a jandarmilor şi a populaţiei locale, precum şi lipsa de organizare, în special în locurile de execuţie, caracterizau cel mai adesea metoda românească, chiar dacă, sub influenţa exercitată probabil de *Einsatzgruppen D*, măcelurile se desfăşurau uneori într-o manieră mai „organizată". Pentru o descriere foarte completă a acestei prime etape, a se vedea „L'horreur oubliée: la Shoah roumaine", număr special din *Revue*

și alți 100 000 care trăiau în Bucovina vor fi exterminați aproape în totalitate de români.

La București, eram supuși regimului arbitrarului și unei amenințări omniprezente, dar șansele noastre de supraviețuire erau infinit mai mari și nu eram sechestrați, ca în alte părți ale Europei, într-un ghetou închis. După primele înfrîngeri germane, dictatorul român, pragmatic, își spusese că, dacă lucrurile ar fi luat o întorsătură proastă, evreii din Vechiul Regat ar fi putut să-i servească drept monedă de schimb în vederea unor eventuale negocieri cu Aliații. Autoritățile făceau, într-adevăr, o deosebire între evreii din provinciile recent anexate, precum cei din Bucovina și Basarabia, care erau românești abia din 1918, și ceilalți.

A fost șansa noastră, dar noi nu știam și nimic nu era mai puțin sigur. De fapt, cum aveam să aflu mult mai tîrziu, deportarea cu trenurile a evreilor din București spre lagărul de la Belzec, din Polonia, era într-adevăr planificată pentru toamna anului 1942. Zvonul ajunsese și la noi și se șoptea că deja avuseseră loc deportări în Polonia și Cehoslovacia – deportarea era o idee nouă în Europa, confuză, însă atotputernică. Ni s-a părut atunci că zvonul era bubuitul ce anunța furtuna iminentă și că „soluția finală" nu mai era, nici pentru noi, decît o chestiune de cîteva săptămîni. Antonescu era totuși nemulțumit: nu numai că germanii

---

d'histore de la Shoah (coord. F. Heymann și A. Laignel-Lavastine), nr. 194, ianuarie-iunie 2011, Paris; și, în limba engleză: Jean Ancel, „The Romanian way of solving the «Jewish problem» in Bessarabia and Bukovina, June-July 1941", *Yad Vashem Studies*, vol. 19, 1988, pp. 187-232.

îi trimiteau pe soldații lui în prima linie pentru a servi drept carne de tun pe frontul de Est, dar Hitler întîrzia să-i ofere garanții cu privire la reintegrarea Transilvaniei de Nord în spațiul românesc, după ce Berlinul cedase provincia ungurilor în 1940[1]. Astfel încît supraviețuirea noastră s-a datorat jocului circumstanțelor, și nu umanității mareșalului, spre deosebire de ceea ce s-au străduit mult timp să creadă unii evrei din București, în virtutea faimosului sindrom Stockholm.

Oricum ar fi stat lucrurile, în timp real, ajunseserăm să trăim între paranteze, știind că zilele ne erau numărate, sau precum un bolnav în așteptarea tratamentului: voi fi

1. La jumătatea anului 1942, regimul Antonescu începuse efectiv să pregătească planurile de deportare spre Belzec a tuturor evreilor și țiganilor din România. În iunie, lagărul s-a echipat cu șase camere de gazare suplimentare, așa încît un transport zilnic de 2 000 de evrei provenind din România putea să fie „rezolvat" în trei ore. Pe 29 iulie, șeful Gestapoului din București, Gustav Müller, informa Berlinul că deportarea evreilor români „spre est", cu trenuri speciale, trebuia să înceapă pe 10 septembrie 1942 (scrisoare de fapt redactată de Adolf Eichmann). În acel moment, soarta lor pare așadar pecetluită. Două categorii de factori, menționați de Serge Moscovici, vor determina autoritățile să amîne, apoi să renunțe la „planul Belzec". Prima ține de apariția unor divergențe între cele două părți: obținerea unor garanții politice privind recuperarea Transilvaniei de Nord și certitudinea că diviziile române urmau să fie mai bine echipate de Germania, două cereri respinse de Hitler. Cotitura de la Stalingrad, dar și diverse presiuni interne și externe vor face restul: după șovăieli, mareșalul Ion Antonescu se va răzgîndi și va hotărî în cele din urmă să anuleze ordinul de deportare.

sau nu operat? Antonescu tergiversa. Apoi, cînd prăbușirea Reich-ului a devenit tot mai probabilă, unii politicieni au început să-și pipăie surtucul pentru a vedea cum să-l întoarcă pe dos și să-și salveze pielea. Precum orice colonizat al cărui stăpîn dă semne de slăbiciune, se întrebau: oare n-ar fi trebuit să-și caute altul nou? La capătul unei revoluții de palat, Conducătorul a fost în cele din urmă arestat de regele Mihai la 23 august 1944, țara a întors armele împotriva lui Hitler în ultima clipă și, după cîteva zile de lupte și bombardamente intense, Armata Roșie a intrat în București, eliberat în același timp cu Parisul. Orașul s-a umplut imediat de mulțimi în stare de frenezie, bucurie ce contrasta, în schimb, cu chipurile grave ale evreilor, care purtau doliu după poporul lor asasinat și erau ferecați în certitudinea că războiul nu se terminase și că poate nu avea să se termine vreodată.

Sigur că, după semnarea armistițiului, eu simțeam dorința de a trăi. Însă cum să-ți clădești viața de adult într-o țară care ne expusese la atîta ură, la atîtea discriminări și la atîta ostilitate? Cum să duci o existență dreaptă acolo unde totul conspira pentru a o face strîmbă? Cu atît mai mult cu cît a devenit evident foarte curînd că nici după război românii nu ne voiau. Un antisemitism despotic continua să fie aținat de lideri ce fuseseră rînd pe rînd monarhiști apoi fasciști, naziști apoi comuniști, metamorfoză pe care dramaturgul Eugen Ionescu o descrie în următorii termeni: uniforma se schimba, capul rămînea același.

URSS sau Franța?

Mai întîi a fost voința de a întoarce spatele trecutului, care m-a determinat să văd în Moscova propriul meu Pămînt al Făgăduinței. Vorbeam rușește, limbă învățată în copilărie. Despre mentalitatea și realitatea sovietice nu aveam, dimpotrivă, decît cîteva idei vagi. În idealismul meu, visam mai ales să mă alătur unei avangarde de oameni conștienți și rebeli, să particip la o luptă istorică și să îmi aduc contribuția la o critică constructivă a marxismului... Ca să nu mai spun că Armata Roșie contribuise la eliberarea noastră și că, în 1941, românii asimilaseră din capul locului războiul lor împotriva Rusiei – transfigurat în „sfînta cruciadă împotriva iudeo-bolșevismului" – cu un război împotriva evreilor. Ceea ce ne apropia de învingători.

De altminteri, după exemplul unor adolescenți evrei și sub influența unui tînăr numit Kappa, pe care-l întîlnisem în Basarabia, aderasem la Partidul Comunist la 16 ani, în vara lui 1941. Kappa, pe numele lui adevărat Mișa, era un revoluționar de profesie. Fiul unor meseriași săraci, era la fel de disciplinat ca un soldat și la fel de fanatic ca un hasid. Ceea ce mi se potrivea, dat fiind că și eu proveneam dintr-o familie hasidică, minus fanatismul. În acel moment, primele știri despre măcelurile comise în Basarabia și în Bucovina – aproape 100 000 de victime, bărbați, femei și copii, în iulie-august, în timp ce 150 000 de supraviețuitori urmau să fie deportați toamna în Transnistria – depășeau ceea ce putea suporta urechea omenească. La Chișinău, trupele românești repetaseră performanța pogromului de

la Iași de la sfîrșitul lui iunie 1941, masacrînd mai bine de 10 000 evrei în cîteva zile. Și peste tot, în orașe și tîrguri, au avut loc înspăimîntătoare măceluri: evreii erau cînd împușcați la fața locului, pe cîmp sau pe buza unor rîpe uriașe, cînd arși de vii în grajduri și sinagogi sau înecați în apele Nistrului. La Cahul, în *schtetl*-ul meu (orășel evreiesc), o mie de evrei au fost asasinați în cîteva ore.

Există lumea, iar războiul face parte din ea. Și există *imundul*. Una este să fii considerat un dușman, stăpîn pe actele tale, putînd să mergi cu capul sus și să depui mărturie pentru umanitatea ta – motiv care mă determinase să mă alătur Partidului –, altceva era să fii văzut ca o pradă. Ce li se întîmplase prietenilor mei din copilărie? Logodnicei mele Esther? Profesorilor, vecinilor mei? Era oare posibil ca toți să fi dispărut în baia aceea de sînge și noroi?

Cred că numai angajamentul meu politic mi-a îngăduit atunci să nu mă prăbușesc în nebunie, sprijinit de convingerea că asasinii vor plăti pentru crimele lor și că o Mare Roșie va sfîrși prin a-i înghiți. Începusem deja să elaborez teoria aceasta pe cînd aveam 12 ani, după ce mă bătusem cu doi școlari care mă agresaseră pe stradă, numindu-mă „jidan"! Pentru a-mi lua revanșa, mă lăsasem cucerit de ideea de a scrie un roman fluviu, pe care-l intitulasem *Marea Roșie*, unde lunga istorie a nenorocirilor noastre s-ar fi citit precum cea a înfrîngerilor succesive ale călăilor noștri. Ori de cîte ori încercaseră să ne elimine, eșuaseră. De fiecare dată, o Mare Roșie îi înghițise în neant.

Modesta noastră celulă era alcătuită din patru paria în devenire – trei băieți și o fată –, în sînul unui Partid minuscul

și ilegal (interzis în 1921)* și care, la scara întregii țări, nu număra decît cîteva sute de membri. Expunerea la risc de a adera ne îngăduia să regăsim ceva din demnitatea noastră pierdută și să preluăm controlul asupra destinului nostru. În acea vreme, o asemenea decizie îl putea pune în pericol pe cel care o lua, precum și pe toți apropiații lui. Însă se punea problema să dăm un sens persecuțiilor care, altminteri, semănau prea mult cu o fatalitate inexorabilă. Să nu uităm că un evreu, chiar și unul tînăr, trebuie să adauge totdeauna cinci mii de ani la vîrsta lui, dacă vrea să fie exact. Partidul exprima și o sumă de idei universale, și în asta consta, pentru noi, măreția lui. Dacă ar trebui să revendic o singură însușire a celulei mele, de la început pînă la sfîrșit, aceasta ar fi: sinceritatea noastră. Întîlniri secrete, difuzare de tracturi, înmînarea unor mesaje: clandestinitatea și romantismul ne țineau în viață. Aveau să contrasteze, și încă cum!, cu realismul întunecat și cu trecerea la organizarea din perioada de imediat după război, cînd comuniștii vor porni asaltul pentru putere.

Ceva nu era în regulă în Partid

În 1944-1945, cum nu mai aveam nimic de pierdut și totul era de cîștigat, mărturisesc că entuziasmul mă mai cuprindea încă la perspectiva unei Revoluții la care aș fi participat.

* Partidul Comunist din România, constituit în 1921 prin desprinderea grupului de stînga „maximalist" din Partidul Social-Democrat, a fost interzis formal, după ani de strictă supraveghere polițienească, în 1924 (n. tr.).

Chiar dacă unele lucruri începeau deja să-mi displacă. În primul rînd, asistam la o renaștere a antisemitismului. Partidele liberale îl lăsau să înflorească în subteran, iar comuniștii se abțineau să-l combată ca să nu nemulțumească mulțimile. Dintre toate impulsurile populare, rămăsese singurul intact, iar Partidul Comunist, lipsit de bază socială, nu era pregătit să se lipsească de el. De aici și afluența, în rîndurile sale, a foștilor militanți de extremă dreaptă, toți bineveniți, care ieșeau în evidență prin zelul și verbul lor arogant. Cămășile verzi ale Gărzii de Fier și regimul mareșalului Antonescu doriseră să-i elimine pe evrei. Iar cadrele de partid voiau să se autoexcludă în calitate de evrei și își românizau unul după altul patronimele.

În plus, eu sperasem că prăbușirea fascismului avea să ofere societății românești un prilej de a se vindeca de naționalism și de a se deschide către valorile lumii moderne. Or, iată că ni se oferea încuscrirea Roșului cu Brunul. Apoi a izbucnit epidemia cultului lui Stalin și, oricît de subjugat aș fi fost, mi se părea grotesc să-i văd pe toți acești revoluționari cum cad în transă doar la auzul numelui său.

În 1945, proiectul meu de a pleca la Moscova continua totuși să aibă prioritate: credeam din răsputeri în el, cu tot atîta tărie și lipsă de logică de parcă mi l-ar fi ghicit în cărți o țigancă. Astfel încît, în 1945, cînd am aflat că marele scriitor rus și corespondent de război Ilia Ehrenburg urma să treacă prin București, mi-a venit ideea că doar el ar fi putut reuși să-mi facă rost de viză. De unde și tupeul meu aiuritor: să obțin o acreditare de ziarist pentru a-l putea intervieva la Athénée Palace. Odată ajuns în fața lui, i-am vorbit despre studiile pe care doream să le urmez în URSS

și despre angajamentul meu de a rămîne credincios ideilor socialiste. La care el mi-a explicat, cu accente aproape colerice și paterne în voce, că Moscova nu era Parisul și că Rusia era o țară foarte diferită de ceea ce îmi imaginam eu. Pe scurt, mă invita să nu mă grăbesc. Eram surprins. De ce simțise oare nevoia să-mi țină o amplă lecție despre starea lucrurilor în loc să pronunțe cîteva fraze convenționale și găunoase?

Odată cu trecerea lunilor, spectacolul din ce în ce mai josnic al preluării puterii de către comuniști a început să-mi clatine credința. Devenea tot mai clar că Partidul nu dorea să obțină atît adeziunea poporului, cît proprietatea asupra lui. Bunăstarea lui? Altele îl preocupau. Procedeele nevrednice, minciuna publică și frauda electorală au apărut din nou și a fost șocant. Cît despre supunerea scrupuloasă, ea era proslăvită în loc să fie deplînsă. Or, eu nu aveam intenția să-mi consacru viața pentru a deveni un mecanism perfect sau un intelectual comunist din specia funcționarilor, ca să nu mai spunem că țara se transforma într-o uriașă închisoare de unde, în scurt timp, nu va mai fi posibil să evadezi.

Tot amînasem vreme de doi ani de la sfîrșitul ostilităților și ce reușisem? În cele din urmă, obținusem bacalaureatul, devenind astfel primul care l-a avut din familia mea, și mă înscrisesem chiar și la Institutul Politehnic, apoi la Universitate, unde mergeam rareori la cursuri, pentru că mă risipeam într-un vîrtej de activități politice și literare care mă acaparau mult mai mult. Naziștii români îmi furaseră un deceniu din viață. Cîți ani urma să mai arunc pe fereastră, printre visuri frivole, crize de melancolie și lecturi pe cît de

bulimice, pe atît de dezlînate? În rest, să fi fost oare o idee chiar atît de bună să plec la Moscova, capitala Revoluției, cînd știam deja că în Partid ceva nu mergea bine?

Cititul contra războiului

Aveam o altă opțiune. În cele mai întunecate ceasuri ale războiului, descoperisem, datorită marilor scriitori francezi, ce însemnau o gîndire și o cultură superioare. Dat fiind că prietenii mei și cu mine eram interesați de literatură, admirația aceasta era previzibilă. Posedam cîteva rudimente de franceză, dar hotărîserăm, pentru a fi în stare să citim, să învățăm limba mai sistematic. Proiect care, în vara anului 1942, ne-a cufundat într-o efervescență nebunească, într-atît încît franceza mi-a devenit la fel de necesară precum aerul și lumina.

Le Grand Meaulnes a fost primul roman pe care l-am citit fără dicționar. Cu ochii înrourați de lacrimi, mă imaginam asemenea eroului, lipsit de copilărie și de pămîntul meu natal. În aceeași perioadă, continuam să-i devorez pe Roger Martin du Gard, Flaubert și Paul Valéry, dar și pe suprarealiști, ale căror exagerări extravagante mă dădeau gata. Cît despre farmecele Parisului și arta sa de a trăi, mă delectam cu ele prin intermediul lui Jean Cocteau, Giraudoux, Baudelaire sau Paul Morand. Eram pasionat de Balzac și Proust, unul mă învățase istoria Franței, celălalt sociologia ei. Mă simțisem atunci asemenea lui Adam după ce gustase din fructul pomului cunoașterii: gustasem din fructul pomului Europei, acolo unde se făcea istoria oamenilor

și a ideilor. Și, din acest punct de vedere, Parisul mi se părea centrul lumii.

Cum de găseam timp să citim în timpul războiului, lucru ce poate părea surprinzător? Este foarte simplu. Dat fiind că la munca obligatorie fusesem numit „șef", dispuneam de un mic spațiu de manevră. Într-o bună zi, luîndu-mi inima în dinți, am îndrăznit să mă înfățișez în biroul locotenentului, un rezervist la vreo cincizeci de ani cu nume grecesc, Hristodulo, cu un chip plăcut, cărunt și cu ochi vii de pasăre, și m-am dezlănțuit în graba mare într-o pledoarie: abia ieșiserăm din copilărie, randamentul care ni se pretindea era nebunesc, băieții, epuizați, leșinau. Așa că i-am sugerat să mă lase să-mi conduc echipa în mod autonom, încît să ne putem fixa noi înșine norma de lucru. S-a lăsat convins – și s-a dovedit ulterior că puțin îi păsa de război, dar că, în schimb, era pasionat de literatură.

După șase luni, brigada mea nu mai muncea decît cu jumătate de normă[1]. Astfel, am început să citesc, iar locotenentul însuși îmi împrumuta cărți în franceză. Nu avea

1. Cu ocazia acestui episod, Serge Moscovici a dovedit o îndrăzneală certă. Într-adevăr, noile Instrucțiuni generale privitoare la munca obligatorie a evreilor, emise de Marele Stat-Major (ordinul 55500, din 27 iunie 1942), dispuneau, între altele (paragraful D8): „f. Pentru abaterile de mică importanță (întîrziere la apel, atitudine nedisciplinată) efectuate în cadrul detașamentelor de lucru comandanții respectivi le vor aplica evreilor pedeapsa corporală conform regulamentului. g. Vor fi sancționați cu trimiterea în Transnistria la muncă grea sau în ghetouri împreună cu familiile lor (tata, mama, soția și copiii) toți evreii care comit următoarele infracțiuni:
– repetă abaterile arătate la punctul f. de mai sus;

copii. Nu o dată mi s-a întîmplat mai tîrziu să țes legături cu astfel de oameni – Daniel Lagache și Georges Friedmann[1], spre sfîrșitul vieții sale –, care au văzut în mine un fiu fără tată. Singurătatea mea exprima probabil acest lucru și

---

- nu execută conștiincios serviciul la muncă sau se sustrag de la lucru prin înșelăciune, cumpărare, intervenție, neprezentare la chemările făcute pentru munca obligatorie, părăsire fără voie a lucrului etc.;
- nu anunță cercului de recrutare schimbarea domiciliului, fie în oraș, fie dintr-un oraș în altul, chiar dacă au aprobarea Ministerului Afacerilor Interne.
- vor avea relațiuni intime, cu romîncele".

[Jean Ancel, *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust*, Beate Klarsfeld Foundation, New York, 1986, vol. 4, doc. 21, pp. 32-44; a se vedea și *Jean Ancel, Contribuții la istoria României. Problema evreiască. 1933-1944*, vol. 2, partea a doua, p. 172, 324, traducere din limba ebraică de Carol Bines, Editura Hasefer, București, 2003; a se vedea și Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România, *Raport final*, Editura Polirom, Iași, 2005, p. 138, p. 117; *cf.* și Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel", http://www.inshr-ew.ro/wp-content/uploads/2020/09/01-Naratiune.pdf, p. 46, căruia îi mulțumim în mod deosebit pentru sprijinul acordat în căutarea și verificarea unor referințe ale autorului (n. tr.).]

1. Privitor la Daniel Lagache, a se vedea *infra*, capitolul VI. Georges Friedmann (1902-1977) este celebru mai ales pentru lucrările sale din domeniul sociologiei muncii, printre care *Le Travail en miettes* (Gallimard, Paris, 1956). Mai puțin cunoscute sînt cărțile sale privind istoria evreiască (*Fin du peuple juif?*, Gallimard, Paris, 1965; *Journal de guerre, 1939-1940*, Gallimard, Paris, 1987), deși el a luptat în Rezistența franceză și a scăpat din ghearele Gestapoului în 1943.

presupun că din acest motiv ei mi-au oferit sprijinul lor și o formă de afecțiune.

Angajamentul sionist

Încă de la sfîrșitul anului 1944, începusem, în paralel, să militez într-o mișcare de tineret sionistă de stînga, inspirată de sinteza marxistă a rusului Dov Ber Borohov (1881-1917), mai apropiată de sufletul și trupul meu decît comunismul. Nu era mare lucru, dată fiind afluența supraviețuitorilor. Ocupam chiar un post cu responsabilitate. Cu această ocazie, eu, care eram timid și taciturn, am început să particip la viața publică și să însuflețesc adunări, ceea ce rămîne pentru mine un mister. Botezaserăm mișcarea „Borohovia" – în plus, ea insista asupra importanței individului în istorie – și ea a devenit curînd populară printre tinerii evrei între 20 și 30 de ani.

În anarhia și confuzia înconjurătoare, această dublă obediență, sionistă și comunistă, nu era contradictorie. Totuși, chiar dacă îi admiram pe pionierii care plecaseră în Palestina, opera lor extraordinară și idealul lor etic înalt, Eretz-Israel (așa numeam noi pe atunci Palestina mandatară)* nu se afla pe traiectoria mea. Faimoasa ipoteză a lui Borohov privind piramida inversată nu mă convingea

* Conform tratatelor de pace de după Primul Război Mondial, teritoriul vechii Palestine, aflat pînă în 1918 în componența Imperiului Otoman, a fost atribuit spre administrare, printr-un „mandat" al Ligii Națiunilor, Marii Britanii (n. tr.).

nici ea. Teoria lui susținea că structura socială a comunităților evreiești se bazează pe vîrful triunghiului: numeroși intelectuali, negustori și meșteșugari în partea de sus, puțini muncitori și țărani la bază. A pleca în Palestina însemna, pentru el, a răsturna piramida, transformînd majoritatea în lucrători ai pămîntului, care ar fi folosit bunurile și uneltele în comun. Viziunea aceasta mi se părea depășită, economia modernă tinzînd să răstoarne piramida societăților pentru a le face să semene cu comunitățile evreiești, alungîndu-i pe țărani de la cîmp spre orașe și înlocuind muncitorii cu mașini.

Soluția aceasta, pe care o susțineam totuși – trebuia să li se dea un cămin acelor mase de supraviețuitori alungați de peste tot –, avea, desigur, o frumusețe radicală. Undeva tot trebuie să te simți acasă, spuneau sioniștii. Comuniștii, în schimb, nu se resemnau să facă parte dintr-o comunitate de care aparțineau prin naștere. Ei aspirau la o societate egalitară și echitabilă pentru toți. Prin aceasta, aduceau aerul proaspăt al rațiunii în mediul închis al ghetoului.

Să nu uităm că, după Catastrofă, mare parte dintre noi alcătuiam o generație de *Schlimazel*, fii revoltați împotriva părinților, de parcă nu am fi avut vreun dușman mai mare de pus la zid decît propriii părinți, oricît de nedreaptă ar fi fost această rebeliune. Ne aminteam de febra genealogică ce pusese stăpînire pe ei în 1938, inclusiv pe tatăl meu, după votarea legilor rasiale, pentru a încerca să demonstreze că erau români de trei generații. Era ceva penibil și patetic în mîndria de a voi să faci parte dintr-o națiune care te respingea. Dincolo de peripețiile mele personale, revolta aceasta este fundamentală pentru a înțelege parcursul intelectual

al generației mele. Nu le iertam familiilor noastre că îndu-raseră umilința fără să clipească, cu chipul îndurerat și resemnat al victimelor: tinerii sioniști le învinuiau că erau degenerate și laşe, iar comuniștii că se comportaseră ca niște slujitoare docile ale claselor dominante. Însă ruşi-nea, dacă nu chiar groaza de a le semăna, era aceeași de ambele părți.

Retrospectiv, cred că am preluat în reflecția mea ulte-rioară aceste două experiențe colective, cea a sionismului și cea a comunismului, atracția pentru cei puțini și fascina-ția pentru cei mulți. Pentru a scrie *L'Âge des foules* (1981), experiența comunistă mi-a servit drept stimulent; pentru *Psychologie des minorités actives* (1979), stimulentul a fost mai degrabă mișcarea sionistă. De fapt, trecutul meu nu a încetat nici o clipă să-și exercite în taină influența asupra operei mele.

Deocamdată, trebuie să ne amintim și că România, unde acționau numeroși emisari ai implantării evreiești în Palestina (*Yishuv*), constituia una dintre intersecțiile imi-grării clandestine spre Eretz-Israel, care a fost una dintre operațiunile cele mai senzaționale ale istoriei sionismului și cel mai mare exod al evreilor după fuga din Egipt. Să nu participi la aceasta era ceva imposibil. Mai mult, la București, fluviul de refugiați flămînzi și zdrențăroși nu seca. Se repezeau spre graniță de parcă le-ar fi fost indife-rent dacă erau uciși sau arestați. În timp ce lumea întreagă le închidea ușa în nas, evreii aceștia rătăcitori voiau cu disperare să plece din Europa spre Eretz-Israel și, chiar cînd nu doreau, tot nu aveau de ales, neavînd unde să se ducă.

Ca să ajungă la porturi, acești supraviețuitori, printre care femei, copii și bătrîni, se tîrîseră prin munți și văi pe drumuri improvizate după ce scăpaseră de Shoah. Traversaseră munți și păduri în condiții inumane, înfruntaseră rîuri înghețate, mlaștini, foametea, boala, izolarea și trecuseră clandestin prin check-point-uri, călăuziți de ghizi sau încadrați de agenți Yishuv. În indiferența generală, toți visau la un singur lucru: să se termine odată calvarul lor. Să fie luați în primire era o obligație absolută, dar aceasta implica o logistică pe cît de complexă, pe atît de precisă, precum și numeroși militanți care să o pună în practică.

Orfelinate ale Joint-ului (American Jewish Joint Distribution Committee) și-au deschis porțile la București, în timp ce mii de supraviețuitori trăiau răspîndiți în centre de pregătire sioniste, unde băieți și fete învățau ebraica, se inițiau într-ale vieții în comunitate și lucrul manual. Ei așteptau mai ales să se urce la bordul ambarcațiunilor uzate închiriate în secret prin porturile de la Marea Neagră de foști *partizaners* (partizani evrei[1]), de soldații Brigăzii Evreiești (bazată în Italia și care luptase sub pavilion britanic) și de emisarii eretz-israelieni.

Drept urmare, Moscova sau Paris? În 1946, anul cel mai lung și mai instructiv din toată viața mea, întrebarea aceasta a început să mă frămînte ca niciodată înainte. L-am petrecut, ca pentru a-mi desăvîrși educația dezordonată,

1. Despre acest episod insuficient cunoscut, a se vedea Dina Porat, *Le Juif qui savait. Wilno-Jérusalem: la figure légendaire d'Abba Kovner (1918-1987)*, traducere din limba ebraică și din limba engleză de A. Laignel-Lavastine, Le Bord de l'eau, Lormont, 2017, pp. 246-252.

călătorind prin Europa, într-o perioadă în care, şi datorită haosului, era încă destul de uşor să te deplasezi liber. Or, eu presimţeam că una din aceste călătorii va fi fără întoarcere.

Ocol decisiv prin lagărele cu „persoane strămutate"

În ce anume consta misiunea mea? Trimis de Dov Berger, unul dintre emisarii Yishuv de la Bucureşti, trebuia să cutreier aşa-numitele lagăre cu „persoane strămutate", în cea mai mare parte a lor supravieţuitoare ale Shoah, astfel încît să particip, spunea el, la „salvarea" poporului evreu. Înainte de a pleca, Dov îmi înmînase un *zetl*, o fişie de hîrtie acoperită cu o scriitură fină în ebraică, care ar fi trebuit să-mi ţină loc de paşaport. El dorea să stabilesc contactele necesare reţelei noastre pentru a-i ajuta pe supravieţuitorii din Europa de Est să ajungă clandestin în Palestina, străbătînd coastele Adriaticii, ale Mării Negre, trecînd prin porturile italiene, iugoslave, greceşti sau franceze. Dov se număra printre cei care prevăzuseră un mare val de emigraţie din România, de unde şi necesitatea de a explora itinerarii şi trasee. Trebuia aşadar să informez despre situaţia acestor „persoane strămutate" şi despre graba lor de a emigra.

Europa de imediat după război, a cărei istorie rămîne încă parţial nescrisă este greu de imaginat astăzi. Un continent împărţit, nu în ţări, ci în patru zone de ocupaţie (americană, sovietică, britanică şi franceză), unde milioane de bărbaţi şi femei se îngrămădeau pe drumuri. Mai bine de

250 000 dintre ei erau supraviețuitori ai Shoah, rămași captivi în Europa, pe care nimeni nu-i voia, nici nu știa ce să facă cu ei în această fază de siderare în fața unui dezastru a cărui amploare abia începea să se întrevadă.

Nu doar că salvarea lumii din mîinile lui Hitler nu inclusese salvarea evreilor între 1941 și 1945, dar, după război, porțile Palestinei mandatare s-au închis aproape ermetic. Iar în Europa, interesele britanice din Orientul Mijlociu primau asupra oricărei simpatii față de aceste rebuturi ale supraviețuirii. Nimeni nu voia să aibă probleme cu englezii. O tragedie de nesuportat: nenorociții aceștia supraviețuiseră Genocidului și, peste tot, atmosfera le era ostilă. Abia eliberați din lagăre, unii luaseră drumul căminelor lor: o parte din ei au fost alungați de noii ocupanți, care-și însușiseră casa lor, alții au trebuit să se oprească în prag, iar alții (aproape două mii) au fost linșați în pogromuri sporadice și delirante. Să-și fi pierdut populațiile orice simț al umanității pentru a considera anormal ca foștii lor vecini să ceară cu discreție să-și reia locul? În orice caz, mulți au înțeles că fuseseră prinși într-o capcană: autoritățile comuniste închideau ochii și îi condamnau să plece în loc să-i protejeze.

Dov dorea mai ales ca eu să-mi dau seama pe cont propriu ce fusese *Shoah* stînd în preajma celor care o trăiseră pe pielea lor. Fără o asemenea experiență, totul risca să se transforme în vorbărie sentimentală. Avea dreptate. Mai întîi m-am dus să-i întîlnesc la Budapesta, apoi la Viena, la Salzburg, la München și în Italia. Soarta m-a făcut să vin de departe pentru a adulmeca drumul iadului. Așa am aflat cu adevărat ce a fost „soluția finală". În lagărele cu

PD (*Personnes déplacées*, persoane strămutate), am descoperit într-adevăr o mizerie de neimaginat: oameni copleșiți de mînie și amărăciune, izolați în ghetouri demontabile, unde nu conta decît strădania mereu luată de la capăt pentru a lipi fisurile trecutului. Psihologia lor se concentra în esență într-o singură frază: „Dacă el (sau ea) este mort (moartă), eu nu am dreptul să fiu viu".

Nimeni nu se întrebase unde vor fi adăpostiți și nenorociții fuseseră din nou izolați în șiruri de barăci instalate în grabă, un fel de sate în carantină sau de cantonamente nomade în plin oraș, unde nu erau nici liberi, nici deținuți. Străin de această lume despre care nu știam că putea exista – și astăzi, îmi scapă cuvintele pentru a o descrie –, m-am cufundat în ea și am uitat de mine într-atît încît nu mai știam cum să o părăsesc. Unii rătăceau de doi ani deja pe drumuri ocolite. Se agățaseră unii de alții, călăuziți de cîțiva delegați, descoperiseră că încă mai existau evrei și că trebuiau să se unească.

Cei care aveau intenția să-și continue drumul pînă la litoral chiar voiau să ajungă în Eretz-Israel, singura lor speranță de a regăsi un cămin. Miile de kilometri care îi despărțeau de porturile de îmbarcare, blocada rușinoasă a britanicilor și internarea în Cipru le erau indiferente. Nu era o chestiune de idealism. Presimțeau că nu ar fi existat altă modalitate de a ispăși vina de a fi în viață, de a se reconcilia cu ei înșiși, ca și cu cei absenți, și de a grăbi cu demnitate sfîrșitul exilului lor. În esență, încheiaseră un pact cu speranța.

Trebuie spus că acești supraviețuitori erau tratați ca niște non-persoane. Ei vegetau datorită unor mici subterfugii,

regăseau frigul, rațiile sărăcăcioase, barăcile lipsite de confort, o existență precară din toate punctele de vedere. Fie pentru că oamenii nu erau sensibili la tragedia lor, fie pentru că ei înșiși, traumatizați de anii petrecuți în lagăre, nu ridicau destul glasul. Națiunile întorseseră privirile în altă parte cînd ei fuseseră masacrați. Pregătirea, în ilegalitate, a unor ambarcațiuni supraaglomerate cu destinația Haifa reprezenta singura soluție. Fără să-l fi citit pe Einstein, ei repetau ca pe un laitmotiv cele scrise de el: „Din numeroase motive, existența supraviețuitorilor va fi imposibilă în Europa – dar ei dispun acum de un loc de refugiu". Într-adevăr, dacă îi observai, singuratici și istoviți, ai fi putut crede că erau atinși de un fel de holeră morală, provocată de indiferența celorlalți și de rana adîncă de a continua să fie bărbați sau femei nedoriți(-te). Americanii erau cei mai generoși.

Viața din aceste lagăre m-a copleșit foarte repede, mă cufundam în ea cu o atenție încordată și mă străduiam să ascult povestirile înspăimîntătoare care îmi erau spuse din vîrful buzelor. De multe ori, vorbeau toți în același timp, printre norii apăsători de fum de țigară. „Așadar, a fost ceva care a depășit barbaria", îmi spuneam eu. Și, în universul acesta ireal, am observat pentru prima dată numerele matricole tatuate pe braț. Le priveam pe furiș, fără a îndrăzni să înțeleg ce însemnau. David Ben Gurion a trăit, și el, una dintre experiențele cele mai dureroase din viața lui cînd a întreprins, în 1945, o deplasare printre persoanele strămutate. În toamnă, el a declarat că, fără un stat, supraviețuitorii poporului evreu nu își vor mai reveni niciodată. Pentru mulțimi întregi, visul unui stat evreu se metamorfozase în strategie de supraviețuire.

La sfîrșitul verii anului 1946, în Austria, s-ar fi spus că singura avere pe care acești oameni o luaseră cu ei erau cîntecele, ele îi legau de pămîntul lor, de locurile și ființele ce nu mai existau. Un mod de a rupe tăcerea așa cum rupi o pîine pentru a o împărți. Erau pe drumuri de atît de mult timp! La capătul cîtorva luni de rătăciri, am simțit totuși că lipsa de țel mă pîndea și pe mine și acest lucru m-a speriat. Precum mulți dintre tovarășii mei, trăind concomitent într-un exces de izolare și un exces de promiscuitate, trebuia să lupt împotriva fărîmițării timpului, anemierii sentimentelor și tentației de a nu mai voi nimic.

Chemarea libertății

Cînd m-am întors la București, mai eram eu oare același ca la plecare? Petreceam zile întregi, întins în camera mea, punîndu-mi întrebarea aceasta. Cred că nu mă simțeam nici mai bun, nici mai rău, ci *altul*. Adusesem din aceste călătorii o altă viziune despre război, despre comportamentul soldaților sovietici – adesea beți, violenți, gata să apese pe trăgaci –, despre propria mea istorie și, poate, despre natura umană. O ciudată revoluție, neprevăzută de astă dată, creștea în mine. Pentru că deplasarea prin lagărele de refugiați avusese darul de a-mi dezvălui îngustimea provincială a lumii familiare în care eram cufundat pînă peste cap. Trebuie să fi cunoscut tirania prejudecăților și lugubra tristețe a orașelor meschine ca să realizezi în ce măsură te simți tras în jos de o mediocritate pe care talentul sau originalitatea o perturbă. Iar de cînd mă întorsesem de la

München, mi-era teamă să fiu lipsit de libertate. Libertatea aceea care, după 1945, cu pretențiile și mărunțișurile sale, îmi devenise indispensabilă.

Cît despre Moscova, venise clipa deziluzionată a alegerii între splendoarea Cauzei și mohorîta realitate a efectelor sale. Iar cît privește Vestul, Orașul Luminilor nu era oare locul prin excelență al creației intelectuale? Or, în mintea mea, „omul de carte" care îmi promisesem să devin își propunea pur și simplu să creeze, fără să ceară nimic în schimb. Și eram convins că am vocație în acest sens. Îmi dădeam seama că, dacă reușisem să supraviețuiesc anilor aceia, cînd nimeni nu știa dacă zilele următoare vor semăna unele cu altele și, mai întîi de toate, dacă ele aveau să mai fie, s-a datorat în mare parte datorită francezei – o limbă adevărată, loială, lipsită de orice mistică.

În cele din urmă, anul 1946 îmi adusese două certitudini palpabile, pe care supraviețuitorii mi le transmiseseră prin modul lor de a fi. Conform celei dintîi, timpul nu trebuie irosit, și nici nu există o a doua ocazie pentru a-ți corecta erorile. Celălalt adevăr ținea de ideea că, pentru a-ți călăuzi singur viața pe căi necunoscute, nu există decît o singură regulă: să nu mergi niciodată împotriva a ceea ce-ți dictează inima. Or, eu știam ce îmi dicta inima: să îndeplinesc o activitate din care să iasă o operă. Ședințele mele printre supraviețuitori mă incitau, în fine, să-mi pun întrebări despre importanța pe care o acordasem pînă atunci politicii. Sau, mai degrabă, despre înclinația mea de a o transforma într-o constrîngere și a o ridica la înălțimea unei necesități obiective și morale, într-atît încît să-i sacrific avîntul meu și să-mi amîn proiectele, de parcă mi s-ar fi interzis să le

realizez. Pe scurt, îmi dădeam seama că nu contenisem să îmi țin în frîu subiectivitatea, ca și cum tot ce începea, pentru mine, cu un „vreau" (Parisul) era menit să se metamorfozeze într-un „trebuie" tiranic (Moscova).

În fond, rezistasem în timpul războiului datorită acestor două lucruri: angajamentul meu comunist de la 16 ani, prin care reușisem să-mi transform neputința în putere, și franceza. Prin urmare, era destul de logic să ezit între acești doi poli. Am terminat acolo unde ar fi trebuit să încep: plecarea la Paris. Am obținut viza pentru Moscova, dar în... 1990. Și, în plus, am fost ales la Academia de Științe! Cînd trăiești destul de mult, imposibilul sfîrșește prin a se produce.

Din Basarabia mea natală în Parisul intelectual

Ne aflam în 1947 și, deja, Războiul Rece se întrezărea. Astfel încît, împreună cu prietenul meu Freddy Morgenstern, care luptase în timpul războiului alături de partizani, am considerat, în luna martie, că trebuia să ne grăbim dacă voiam să scăpăm de temnicerii noștri. Odată ce am încheiat pregătirile și după ce am stabilit amănunțit traseele pe care trebuia să le parcurgem, autoritățile pe care trebuia să le păcălim și punctele de frontieră pe care trebuia să le evităm, ne-am urcat într-un tren spre Arad, în Transilvania, în vara lui 1947. De acolo, la adăpostul întunericului, grupul nostru de fugari, condus de o călăuză, a traversat cîmpurile pentru a ajunge la frontiera ungară. Eram deja obișnuit cu

acest gen de periplu și totul părea de bun augur, pînă ce o patrulă a străpuns noaptea și ne-a somat. „Rateu!", mi-am spus.

Am fost conduși sub o escortă consistentă într-o închisoare din Timișoara, înainte de a compărea, a doua zi, în fața unui tribunal militar. Ofițerul cel mai vîrstnic ne-a întrebat unde voiam să mergem. „În Palestina", am răspuns eu, iar Freddy s-a luat după mine. Judecătorul a luat notă și asta a fost tot. Eram achitați! Și astăzi mă gîndesc la acest om cu o nesfîrșită recunoștință. Fiascoul primei noastre încercări de fugă nu era totuși mai puțin usturător. Dar iată că, sloboziți pe străzile Timișoarei, murdari și înfometați, am zărit deodată un tînăr pe care-l cunoșteam. Era călăuză și cunoștea la perfecție harta Europei. Dacă miracolul acesta nu s-ar fi produs, mi-aș fi reluat neîndoielnic viața dinainte și aș fi devenit acel om care nu doream să fiu.

După ce am traversat un nesfîrșit *no man's land*, am trecut frontiera ungară în cîteva minute. A urmat o lungă odisee, care ne-a azvîrlit dintr-o țară în alta și de la o graniță la următoarea, mergînd cînd pe jos, cînd cu trenul sau în camioane cu prelată. După cîteva zile la Viena, am plecat mai departe, spre Italia de astă dată: trebuia să parcurgem vreo treizeci de kilometri înainte de răsăritul soarelui, așa ni se spusese, altminteri riscam să fim trimiși înapoi. Odată ajunși de cealaltă parte, consemnul era să ne prezentăm la poliția din Merano, pentru a ne declara intrarea pe teritoriul italian. Nu eram singurii. Alte creaturi mai mult sau mai puțin fantomatice așteptau și ele, provenite din toată Europa, vorbind în idiș, poloneză, maghiară, ebraică...

Spre ora prînzului, am fost anunțați că eram liberi. Liberi să rămînem un timp la Verona, la Veneția, la Genova, la Nonantola, la Soriano, la Milano. Trăiam de pe o zi pe alta, ca niște călători fără ceas și fără program. Simțeam că devin treptat un exilat fără un proiect anume – acel minimum de viziune fără de care nu poți exista. Am rătăcit așa mai multe luni de zile, pînă cînd necesitatea de a mă smulge din viața celor două lagăre italiene în care mă înnămolisem a devenit evidentă. Voiam în continuare să merg la Paris, dar nu cunoșteam acolo pe nimeni. Aș fi putut să mă stabilesc chiar în Italia, să aleg Argentina, Statele Unite sau Israelul. Ultima perioadă a ședерii mele la Milano am petrecut-o așadar zăcînd în pat, frămîntat de angoase, suportînd propriile-mi umori și încercînd să mă obișnuiesc cu catastrofa ce se abătuse asupra Europei. Uneori sumbru, apăsat de anxietate și dezamăgit de dereglarea existenței mele de după Eliberare. Alteori senin și fericit la gîndul că respectasem promisiunea care mă împinsese în călătoria aceasta.

Călăuza care m-a ajutat să ajung în Franța – a crezut că eram un muncitor emigrat – mi-a dat ultimele instrucțiuni. Era de-ajuns să o iau pe cutare cărare, să mă ascund după tufișuri dacă îi zăream pe grăniceri, să merg repede cînd aveam să văd luminile din Menton și, odată ajuns în oraș, să mă îndrept către stația de autocare. Acolo, trebuia să urc într-un autobuz și să cobor la Nisa, unde să petrec noaptea într-un hotel. Fără să mă mișc de acolo, dat fiind că nu aveam acte. După ce am urcat în autobuz, m-am refugiat în gîndurile mele și în socoteala tăcută a himerelor, cum făcusem în fiecare etapă critică a existenței mele. Războiul deviase cursul vieții mele și îi substituise o alta, care nu-mi aparținea. Și tocmai îi părăsisem pe cei pe care-i

iubeam și pe care eram sigur că nu aveam să-i mai revăd vreodată.

La Nisa, binefăcătorul meu îmi rezervase o cameră la Negresco, așa încît mi-am petrecut prima noapte în Franța într-un celebru hotel... cu nume românesc! A doua zi, am urcat într-un tren care mergea la Paris. Europa se despicase în două și traversasem toate granițele care mă despărțeau de libertate. Pe măsură ce peisajele defilau, mă gîndeam iarăși la ciudățenia opțiunilor mele și la motivele schimbării mele de opinie. Nenumărate interogații mă asaltau. Ce mă așteaptă, dat fiind că nu știam să fac nimic sau aproape nimic, în afară de meseria de frezor-ajustor, învățată într-o școală evreiască de meserii mai mult sau mai puțin improvizată, după ce fusesem alungat, la 15 ani, din liceul industrial? Mă lansasem în scrierea cîtorva eseuri despre natură și științe și, la sfîrșitul anului 1944, împreună cu colegii mei, plănuisem o revistă, ce intenționa să devină glia pe care ar fi crescut talentele, mici sau mari, ale unei generații expulzate de istorie.

Propusesem să fie intitulată *Da*, termen care are același sens în română și în rusă. Politețe vizavi de cenzură, liant între cele două culturi. Dar și un semn de conivență adresat cititorilor de o avangardă ce înțelegea să spună „nu" dadaismului, pentru a-l înlocui cu letrismul, invenție a prietenului meu Isidore Isou (Goldstein), băiat fermecător, supradotat, cabotin și seducător, care pretindea că nu avea nici o îndoială că vremurile vor fi prielnice viitoarelor sale capodopere[1].

1. Despre Isidore Isou, a se vedea *infra*, capitolul VII, § „Isou la Paris: am rupt «alianța noastră de la București»", pp. 237 și urm.

Aveam să-l regăsesc mai tîrziu la Paris. Un al doilea coleg sugerase titlul port-drapel *Generația 944*, ideea fiind de a oferi generației ivite din creuzetul războiului ocazia să se exprime. Era o revistă de patru pagini, bizară, provocatoare și plină de greșeli. Eu scrisesem un articol despre pictură, Isou semnase un altul despre poezie. *Da* a făcut furori și primul număr s-a epuizat rapid. Dar la Paris, îmi spuneam eu, toate astea nu aveau cum să conteze, nici pasiunea mea pentru literatura franceză.

Un exil se termina, altul începea

Apocalipsa nazistă, urmată de teroarea stalinistă, era oare suficientă pentru a face din mine un candidat acceptabil pentru statutul de refugiat, care în general vine pentru a rămîne și... pentru a reuși, pentru a urca pe scara socială? După război, trecusem printr-o perioadă plină de experiențe și evenimente. Visaserăm să fim mesagerii unei generații, eu fusesem deja implicat în acțiunea colectivă, însuflețisem o mișcare politică și culturală, avusesem o viață socială și publică intensă, încercasem să obțin o viză pentru Moscova, străbătusem o parte dintr-o Europă ce devenise un imens abator pentru poporul evreu și simțeam o nevoie compulsivă de a crea legături pentru a schimba în bine mersul lumii și a-i smulge pe cei indiferenți din apatie...

Cu toate acestea, Franța nu mă aștepta. Mă imaginam la Sorbona, asemenea unuia din acei studenți fără vîrstă pe care nu știi dacă trebuie să-i admiri pentru încăpățînarea de a obține o diplomă sau să-i compătimești pentru îndelungata

maturizare ce-i aştepta. De altminteri, oare aveam să fiu în stare să mă ancorez din nou în realitate? Pentru că să le supravieţuieşti alor tăi înseamnă să fii condamnat să trăieşti în durerea unei greşeli de neşters. Astfel încît existenţa unui supravieţuitor este mereu ameninţată din interior: ea nu mai este acel ceva de pe urma căruia te poţi desfăta, ci devine acel ceva în care nu te mai poţi încrede niciodată. Or, ce putea spera un tînăr oscilînd între culpabilitate, teama de necunoscut şi nerăbdarea de a începe o viaţă nouă? Nu urma oare să-mi fac, o dată mai mult, grămezi de promisiuni pe care primul val avea să le mătură? Nu era însă momentul să mă las prins de vîrtejul existenţelor ratate.

Despre Franţa nu aveam decît o imagine livrescă. Din fericire, ultima mea călăuză îmi arătase un plan al Parisului, destul de rudimentar, pe care îmi indicase totuşi ce era mai important, altfel spus Cartierul Latin şi, mai exact, triunghiul delimitat de strada Gay-Lussac, strada Écoles şi strada Monge. Acolo unde viitorul nostru „trio de meteci", alcătuit din trei evrei români, avea să locuiască în camere mobilate: etnologul Isac Chiva, sosit la Paris pe 20 ianuarie 1948 şi care avea să devină puţin mai tîrziu principalul colaborator al lui Claude Lévi-Strauss, dar pe care încă nu-l cunoşteam, poetul Paul Celan, care ni s-a alăturat în luna iulie a aceluiaşi an, şi cu mine.

Cît de enigmatice sînt meandrele exilului! Am fi putut să stabilim o legătură la Bucureşti, în 1945 sau 1946. Drumurile noastre s-ar fi putut întretăia chiar şi la Budapesta, unde, în 1947, Celan şi Chiva s-au cunoscut, după ritmul fugilor lor respective spre Vest: amîndoi se ascunseseră în

cartierul „fierbinte", știind că acolo poliția nu se aventura. În cele din urmă, aveam să ne împrietenim în iunie-iulie 1948, într-o cantină mică pentru refugiații evrei, situată la intersecția străzilor Claude-Bernard și Arbalète.

La coborîrea din tren, aveam un franc în buzunar și țineam strîns toată avuția mea: o valiză mică din carton în care se aflau cîteva lucruri, un almanah și manuscrisul *Mării Roșii*. Mă întrebam ce loc voi reuși să găsesc în furnicarul de oameni grăbiți de pe trotuare. O așteptare plină de temeri. Un individ indiferent și rece s-a apropiat atunci, care a respins de îndată simpatia mea. Era totuși salariat la ORT, organizație caritativă evreiască întemeiată în Rusia țaristă a sfîrșitului de secol al XIX-lea (inițial, Organizația pentru Dezvoltarea Meșteșugăritului și a Agriculturii, *Obscestvo Remeslenovo i zemledelceskovo Truda*). Prima întrebare pe care i-am pus-o a fost următoarea: unde se află Montparnasse, Sena, Montmartre? Și, numai pentru mine: să fie oare cu putință ca în casele acestea să trăiască ființe care, într-o bună zi, îmi vor deveni dragi și-mi vor întinde o mînă?

M-am oprit, cît să trag adînc aer în piept: soarta mea depinde de orașul acesta. Dacă nu-mi deschide porțile, le voi deschide eu cu forța și voi prinde rădăcini aici. În Parisul de după război, un străin era considerat o ființă potențial suspectă. Alesesem Franța, dar Franța, în schimb, nu mă alesese pe mine și să manifești interes pentru un refugiat evreu care tocmai primise o moștenire de șase milioane de morți nu era pe atunci problema nimănui.

Se spune: „Cu sudoarea frunții tale îți vei mînca pîinea". Am lucrat pînă în 1950 în ateliere de confecții și încălțăminte.

Statut mizerabil. Astăzi, oamenii consideră că un astfel de început este aproape amuzant: viața la hotel, în camere mobilate jalnice, atelierele din Marais, frigul mai rău decît foamea, sărăcia, proletariatul cantinelor, statutul de „metec", cum se spunea pe atunci... Ei nu-și dau seama cît era de zdruncinată încrederea noastră în lume. „Cunoașterea prin punerea la încercare", despre care vorbea Eschil, noi am experimentat-o din interior și, tot ce am înțeles, am înțeles prin luptă încrîncenată.

Sosirea la Paris rămîne totuși evenimentul fondator din existența mea. Un exil se termina, altul începea. Însă exilul este o artă care se învață.

Capitolul II

Fără nimeni la Paris și atelierul de confecții al lui moș Krauze

Mi-am petrecut prima noapte la Paris într-un azil de bătrîni de pe strada Lamarck, în arondismentul XVIII, patronat de Alianța Israelită Universală. Am ajuns cu întîrziere și, din capul locului, am simțit privirile dezaprobatoare și cam dezgustate ale paznicului care mă măsura din ochi. M-a condus la camera mea, pe o scară cu trepte umede și scîrțîitoare. M-am oprit o clipă în prag și am aruncat o privire la pereții scorojiți, nu fără o senzație de panică datorată anonimatului și micimii camerei. Dar eram acolo, așezat pe pat, cu convingerea că lunga poveste a anilor mei risipiți avusese drept unică finalitate să mă aducă în acest loc. Și că ea se apropia de deznodămînt.

Să devin un „om de carte"

Ca de multe ori, cînd sufletul meu se afla în cumpănă, îmi puneam întrebarea pe care, copil fiind, aveam sarcina de a o rosti, conform tradiției, la *Seder*-ul (cina) de Pessah, Paștele evreiesc, care celebrează sfîrșitul sclaviei și ieșirea

din Egipt: „Prin ce anume se deosebește seara aceasta de toate celelalte?". Și am răspuns: seară de seară, Parisul se afla în cărți. Începînd din această seară, cărțile vor fi cărți, iar Parisul va fi Paris. Voi pătrunde în propriul meu viitor eliberat de confuzia dintre viața visată și viața reală. Aș fi dat tot restul vieții mele pentru ca noaptea aceasta să nu se mai termine. Dar pînă la urmă noaptea aceasta de neuitat tot s-a terminat. Iar zilele care au urmat nu au fost ușoare.

La început, chiar nu aveam pe nimeni la Paris. Nu mai aveam trecut, încă nu aveam un prezent și de multe ori simțeam nevoia să izbucnesc în plîns ca un copil și să părăsesc acel adăpost sinistru. Cînd ieșeam, anxietatea mă cuprindea doar cînd mă gîndeam la el, într-atît încît îi mai simt și astăzi în nări mirosul de mucegai. Se anunțau însă friguri mari și ploaie înghețată. Cînd mă întorceam, eram singur față în față cu mine însumi, iar mobilierul se reducea la un pat care se clătina, o masă șchioapă și o chiuvetă îngălbenită și între ele nici nu se punea problema să te poți mișca: nu aveam drept alternativă decît să mă întind în pat sau să mă așez la masă. Îmi petreceam serile precum un jucător în fața tablei de șah, jucînd partide imaginare cu parteneri absenți. Gîndurile mele erau singurul lucru care mă lega de lume. Nu aveam nimic de făcut, nimic de văzut, nimic de ascultat, nu aveam destui bani pentru a-mi cumpăra o carte, un ziar sau un tranzistor. Și, pînă la urmă, eram mulțumit să adorm cu gîndul că, a doua zi, voi vedea alte ființe omenești.

Trebuie să revin acum asupra unui element capital. În vara anului 1942, cînd amenințarea unei deportări a devenit iminentă, îmi promisesem că, dacă voi scăpa, aveam

să devin un „om de carte" – în engleză se folosește termenul *scholar*. Revendic noțiunea de „om de carte". Ea trimitea în mintea mea la o imagine compozită, un amestec de Spinoza, Marx și Einstein, care mi se părea că ține de acea familie de gînditori pentru care studiul este sacru, la fel de salvator precum rugăciunea. În acea vreme, nu mă omoram cu cititul, gîndindu-mă la vremea cînd mă voi putea consacra lecturii de dimineață pînă seara. Jurămîntul acesta îmi impunea o datorie, dîndu-mi în același timp impresia confuză că aș fi fost predestinat. Dat fiind că mă născusem într-o familie evreiască din Europa de Est, știam că drumul urma să fie lung, trecînd prin persecuții și exil, stimulat de o istorie presărată cu atîtea nume mari și cărți sublime, dar și confruntări cu propriul eu, cu disperarea și cu doliul sub toate aspectele sale.

Adolescent fiind și înainte să se prăbușească cerul asupra noastră, tatăl meu, care se lăsase convins că trebuia să merg la liceu, îmi vorbise cu respect despre studii, termen pe care l-a pronunțat în idiș pentru a-i reda întreaga solemnitate. După el, un evreu avea în primul rînd datoria de a studia. Pentru că, oricare ar fi motivațiile ce ne însuflețesc inițial, sfîrșim prin a iubi studiul în sine. Un om neinstruit, spunea el, el, care se considera un țăran de pe cîmp, este asemenea celui ce traversează o graniță cu un pașaport fals și tremură să nu fie prins. Totuși, înainte de a mă gîndi la studiu, mai trebuia să-mi cîștig traiul. Și eram destul de lucid pentru a ști că un trecut ca al meu nu predispune la o existență normală.

Tăietor de stofe de ocazie

Organizația care îmi oferise ospitalitate m-a ajutat propunîndu-mi o slujbă de tăietor de stofe la domnul Krauze de pe strada Gravilliers, lîngă strada Temple. Eram departe de obiectivul pe care mi-l fixasem, dar foarte decis să o iau de la capăt și să mă descurc cu puțin, interzicîndu-mi să privesc în urmă.

În primele luni, munca la moș Krauze, un alsacian agramat, era o tortură. Dar dacă atelierul lui mă cufunda într-o teribilă singurătate, el era totuși singura persoană pe care o cunoșteam în Franța. Mă aflam într-un mediu evreiesc – cei patru salariați ai săi erau evrei, ceea ce ne ținea loc de consolare –, dar care se afla la o distanță uriașă de viața intelectuală și artistică pariziană la care năzuiam. Desigur că nu aveam nici o aptitudine pentru munca manuală. Eram atît de neîndemînatic, încît nu puteam să bat un cui fără să-mi însîngerez degetele. Mă străduiam însă atît de tare, încît, la căderea serii, plecam istovit din acel loc, din care mi-a rămas întipărită în minte imaginea unei mese negre uriașe pe care erau tăiate bucățile de stofă.

Altminteri, trebuia să aprobăm cu complezență tot ce spuneau patronul și fiul său, Maurice. În fine, doar dacă ni se adresau. Odată încheiată ziua de lucru, după ce coboram în fugă scările, abia reușeam să mă tîrăsc pînă la hotel, cu creierii încețoșați, cu spatele, șalele și picioarele îndurerate. Cînd, la București, mătușa Ana îmi reproșa că mă epuizez muncind, adăuga: „Ți se întîmplă să te gîndești cum vei arăta la 40 de ani?". Eu îi răspundeam că speram

din tot sufletul să nu trăiesc pînă atunci. Ea se supăra. Vai, la Paris, nimănui nu-i mai păsa de mine. Și, în mod paradoxal, abia acolo am aflat ce înseamnă cu adevărat sărăcia.

Am sfîrșit prin a mă obișnui totuși cu această meserie de tăietor de stofe, pe care nu-mi imaginasem vreodată că o voi face. La urma urmelor, eram mecanic-ajustor! Studiasem într-un liceu industrial în 1939, consacrîndu-mă pe atunci, conform dorinței tatălui meu, meseriei de inginer naval, perspectivă care nu îmi displăcea, deși îmi era la fel de familiară precum cealaltă față a Lunii. Asta înainte de a fi alungat din instituție cu ștampila infamantă „evreu". Întregul edificiu pe care-l clădisem anevoie nu fusese decît un castel din Spania. Ceea ce semăna cu rușinea: pierderea încrederii în sine și în drumul ales. Încredere pe care nu am mai regăsit-o pe deplin niciodată.

Învățasem însă, nu fără tenacitate, să pilesc și să asamblez bucăți de metal. Dar stofe? Apoi, la 19 ani, la sfîrșitul lui 1944, cînd fusesem angajat, împreună cu un fost tovarăș de la munca obligatorie, într-o uzină metalurgică din București, eram destul de mulțumit să aduc bani acasă și să fiu în contact cu lumea muncitorilor. Lucram la sudura electrică. Îmi plăcea să port masca de protecție, asemenea coifului unui cavaler medieval, și să urmăresc mișcarea mănunchiului de flăcări ce țîșneau din aparatul de sudură. În schimb, nu mînuisem niciodată foarfeca.

Cînd nu tăiam, patronul mă trimitea să fac comisioane. Însă rolul lui în viața intelectuală franceză nu ar trebui neglijat: am aflat, după zeci de ani, că psihanalistul Boris Cyrulnik, ai cărui părinți au fost deportați la Auschwitz, a fost și el comisionar la moș Krauze...

„De acum înainte o să te numești «Serge»!"

Și tot el m-a botezat din nou, în 1948. Prenumele meu era Ștrul-Herș, iar prietenii din București mă porecleseră „Solly". După vreo două sau trei săptămîni, pretextînd că adevăratul meu prenume era imposibil de pronunțat și decretînd că nu întîlneai chiar la fiecare colț de stradă inși cu prenumele „Solly", moș Krauze, care intenționa să facă din mine un imigrant cuviincios, a avut o strălucire: „De acum înainte o să te numești «Serge»! Știi de ce? Este un prenume mai ușor de reținut și e rusesc. Așa că nu vei mai fi întrebat de unde vii! Schimbarea numelui nu aduce nici ghinion, nici noroc cînd ești tînăr. Iar cînd ești bătrîn, nu mai merită. Încearcă o dată cu prenumele tău evreiesc, doar așa, să vedem!".

Am încercat să mă împotrivesc: „E o nebunie! Cînd fetele vor auzi «Serge», vor crede că vin direct de pe Volga să mă strecor în patul lor!". Totuși, nu traversasem Europa ca să revin acasă. Am sfîrșit prin a ceda și, la început, mă împăcam greu cu noul meu prenume – șovăiam să mă recunosc cînd îl auzeam –, dar îl port și în prezent. Ștrul-Solly, zis „Serge", altfel spus un cvasiimpostor. Dar, la urma urmelor, îmi era indiferent. În schimb, în privința numelui meu de familie „de nepronunțat", am rămas inflexibil: m-aș fi simțit ca o femeie care se mărită. Dezordinea aceasta atît de mare a numelor are ceva fascinant. Prietenul meu Isidore avea să-și transforme diminutivul „Isou" în pseudonim literar și să renunțe la Goldstein. În cazul lui Isac Chiva, situația a fost inversă: prenumele lui a dispărut de-a

dreptul. Din motive misterioase, după război, el nu suporta să i se spună „Isac". În consecință, ne-am obișnuit să îl numim „Chiva", care a devenit, cu trecerea timpului, cvasi-prenumele lui. Paul, în schimb, și-a ales numele de poet inversîndu-și patronimul, „Antschel" (în românește, „Ancel"), care a devenit Celan. Cît despre mine, am acceptat să fiu rebotezat „Serge" – *exit* „Ștrulic" –, chiar dacă, ulterior, mi se va spune adesea „Mosco". Un compromis?

Paul Celan a scris de altfel o frază splendidă în *Dialog în munte* (1959), care sintetizează perfect situația noastră: „Într-o seară, soarele, și nu doar el, pierise, cînd ovreiul se duse, ieși din căscioara lui și se duse, ovrei și sămînță de ovrei, și cu el odată se duse și numele lui, cel de negrăit"[1]. Pentru a putea să-și reia viața, evreii străini simt, poate, nevoia de a-și schimba numele. Administrația franceză nu a acceptat însă noul meu botez datorat lui moș Krauze: pe actele mele de identitate apărea doar „Ștrul". Iar cînd am încercat, la 80 de ani, să mă descotorosesc de el, privilegiindu-l pe „Serge", ofițerul de stare civilă de la comisariat, unde am fost tratat ca un cîine, mi-a notificat inițial că

1. Paul Celan, *Entretien dans la montagne*, traducere din limba germană de John E. Jackson și André du Bouchet, Fata Morgana, Paris, 1996, p. 9. [Textul original: „Eines Abends, die Sonne, und nicht nur sie, war untergegangen, da ging, trat aus seinem Häusel und ging der Jud, der Jud und Sohn eines Juden, und mit ihm ging sein Name, der unaussprechliche [...]", Paul Celan, „Gespräch im Gebirg", în *Ausgewählte Gedichte*, Suhrkamp, Frankfurt, 1982, p. 181; *cf.* Paul Celan, „Dialog în munte", în Paul Celan, *Meridianul și alte proze*, traducere din limba germană și note de Andrei Corbea, ediție revizuită, Editura Polirom, Iași, 2020, p. 37 (n. tr.).]

cererea mea este inacceptabilă. A trebuit să intervină Claude Guéant, directorul de cabinet al Ministrului de Interne din acea vreme, Nicolas Sarkozy.

Ștrul sau Serge, începeam în orice caz să uit cine sînt, dacă nu cumva tînărul cel mai bătrîn și cel mai solitar din lume. Știam de ce venisem la Paris: ca să reușesc în ceea ce eșuasem la București după război. Însă, într-un anume sens, aveam senzația că totul se repeta: ieri, munca obligatorie, iar azi, *mutatis mutandis*, munca manuală de la Krauze. Și apoi, sărăcia, singurătatea și frica. Pentru că moș Krauze hotărîse să îmi facă viața grea și mă trata tot timpul drept „tăietor de stofe de ocazie". Să fii rău nu e la îndemîna oricui: e nevoie de încăpățînare și antrenament. În plus, mi se părea că ochii lui exprimau ceea ce buzele nu rosteau: „Jidan puturos!". De aceea avea o plăcere răutăcioasă să-mi încredințeze lucrări în principiu interzise în timpul șabatului și să mă întrebe dacă aveam intenția, într-o bună zi, să mă slujesc de „mintea mea evreiască".

Lexicoman

Singura mea bucurie în acea perioadă: franceza. Concomitent, trecerea la limba lui Molière mă chinuia, dat fiind că nu poți locui niciodată într-o altă limbă decît a ta. Or, ce impas să nu o poți folosi atunci cînd începi o nouă viață! Pentru noi, lucrurile se complicau deoarece exista, ca să spun așa, limba mamelor, româna, dar și limba taților, ebraica, ceea ce Paul Celan numea *Vatersprache* – iar noi toți merseserăm, în copilărie, la școala ebraică. Cît despre idiș, îl

vorbeam acasă. Orice evreu care venea din Basarabia și Bucovina mai știa și rusa și germana, fără să le fi învățat cu adevărat. În ceea ce mă privește, la fel stăteau lucrurile și cu italiana și engleza, deprinse în timpul peregrinărilor mele de după război prin Europa.

După ce am părăsit România și am schimbat interlocutorii, alte expresii au pus stăpînire pe mine. Ele modificau orientarea frazelor mele fără să-mi dau seama și se zbăteau în capul meu – asemenea unui ghem de pisicuțe geloase închise într-un sac. Atins de o adevărată nevroză Babel, era necesar să fac puțină ordine în confuzia aceasta, cu atît mai mult cu cît puterea limbii mele materne scădea, diluînd granița dintre vorbirea corectă și cea incorectă. Iar în lagărele de supraviețuitori, fusesem în preajma unor știrbi fonetici, unor bîlbîiți gramaticali, unor infirmi lexicali sau unor chiori semantici, astfel încît frazele rostite în două sau trei idiomuri erau uzuale. Dar tot jonglînd cu limbile, mă exprimam din ce în ce mai puțin bine. În Italia, prietenul meu Freddy Morgenstern mă avertizase de altfel: cînd ești *Heimatlos* (fără patrie), devii *Sprachlos* (fără limbă). Cunoșteam mai multe limbi, dar aveam impresia că nu o mai stăpîneam pe nici una și simțeam că dacă voi continua să coagulez sensurile, să mă împotmolesc într-un patchwork de fraze neîncheiate și într-un mozaic de sintaxe compozite, voi sfîrși prin a nu mai avea, în scurt timp, o limbă a mea.

Cînd începusem să învăț franceza, la București, mai întîi mă străduisem să sesizez asemănările cu limba română, apoi mi-am completat vocabularul cu ajutorul dicționarului. Și, oricît de incredibil ar părea, reușeam să citesc cu ajutorul unor verbe neconjugate și încurcînd masculinul

cu femininul. În 1948, la Paris, am elaborat o altă metodă: repetam cuvintele ca să nu le uit. Devenisem lexicoman. Îmi plăceau expresiile idiomatice și încercam să reținrefrenele cîntecelor populare. Acumulam în acest fel un fel de menajerie lingvistică, în care încuiam specimenele mele verbale ca să nu le las să-mi scape și să le păstrez pentru nopțile de insomnie.

Așa încît mă aventuram să vorbesc, cu condiția să fiu prudent și prevăzător: exista o limită ce nu trebuia încălcată, în interiorul căreia reușeam oarecum să fac impresie. Străinul care se teme să nu greșească un cuvînt se cantonează în aluzii și aproximații. Trebuia să mă înconjor de nu știu cîte precauții ca să pot îndrăzni să spun ceva. Dispuneam de vocabular, dar nu-mi găseam cuvintele. Cele care veneau din suflet aproape mă sufocau. Mă bîlbîiam și mă împiedicam de propriul accent. Cînd era observat, îmi venea să replic: „Da, într-adevăr, am un accent, este al meu și altul n-am!".

„N-ai să reușești să faci nimic în viață!"

Într-o bună zi, răsucindu-se spre mine, palid și furios, Krauze mi-a aruncat adevărul în față: „Nu ești decît un imigrant bun de nimic și n-ai să ajungi nicăieri!". Expresia aceasta o auzisem deja din gura profesorului de la liceul industrial. Sătul de stîngăcia mea, într-o bună zi își ațintise asupra mea privirea lui agresivă, ca să fie sigur că spusele lui mă pătrund pînă în măduva oaselor: „N-ai reușești să faci nimic în viață!", îi aruncă el nătărăului de 14 ani care

eram eu. Înspăimîntat, mă refugiasem în străfundul fricii mele. Simţisem atunci fiecare dintre cuvintele lui ca pe o sabie ce tăia firele subţiri care mă legau de noul meu statut de ucenic într-ale ingineriei, în curînd întrerupt de expulzarea mea.

Ieşirile acestea sînt îngrozitoare, pentru că ele nu condamnă slăbiciunile sau defectele noastre. Cei care ne umilesc încearcă să ne micşoreze puterile şi să scoată în evidenţă zădărnicia strădaniilor noastre. La Paris, încasam, dar simţeam cum mi se urcă sîngele la cap la cea mai mică jignire, reală sau imaginară. Cu atît mai mult cu cît învăţasem foarte de timpuriu un lucru: cînd este pusă la grea încercare, răbdarea hrăneşte veninul adversarului şi cruzimea lui. Cu cît suferi mai mult, cu atît eşti mai agresat, astfel încît, într-o anumită măsură, nu jucăm doar un rol pasiv, ci şi unul activ în propria noastră umilire. Iar dacă eşti timid, ipohondru şi dacă ai o fire pesimistă, cum era cazul meu, treci drept o fiinţă neputincioasă, incapabilă să opună rezistenţă în faţa dorinţelor celorlalţi. „Lesne de zdrobit sînt cei firavi"*, spune Hölderlin.

Cînd moş Krauze nu era furios şi uita să mă aşeze în categoria „celor buni de nimic", se întorcea la cele două refrene favorite ale lui, unul care propovăduia necesitatea

* Este posibil ca Serge Moscovici să fi avut în vedere parafraza a două versuri din poemul celebru al lui Hölderlin „Der Archipelagus" (în traducere franceză): „Über die Fluthen der Gott, der spottend sein eitel Geschmeid ihm/ Endlich zerschlug und den Schwachen erreicht' in der drohenden Rüstung". *Apud* Friedrich Hölderlin, *Sämtliche Werke*, Bd. 2: Gedichte nach 1800, Ed. Friedrich Beissner, Stuttgart, Cotta, 1946 (n. tr.).

de „a face economii", iar celălalt, de a „alerga toată ziua". La alergat, eram voluntar. În zilele bune, mă trimitea să livrez vestoane sau pantaloni în tot Parisul și, datorită bacșișurilor cîtorva clienți generoși, parfumieri sau bancheri de pe strada Saint-Honoré, puteam să-mi ofer o cină bună. Era și un mod de a descoperi orașul sau, mai curînd, un al doilea oraș.

Cînd livram, găseam adesea o pancartă agățată de cabina portăresei, care mă punea pe gînduri și care avertiza: „Portăreasa se întoarce în curînd". Așteptam, și așa s-a făcut că universul acestor biete femei cu gleznele mereu umflate mi-a devenit încetul cu încetul familiar. Cînd deșchideau ușa iarna, îmi amintesc de valul de căldură ce venea din interior, amestecat cu un miros greu și fetid de varză și de aer închis, care mă îneca. Exista un întreg Paris ascuns privirilor: în cabine, sub poduri, în antrepozite, în curțile interioare și chiar și în imobilele baronului Haussmann... Și tăcerile. Afli multe cînd ești livrator. Puțini erau parizienii care nu aveau ceva de ascuns: o soție bolnavă, o fotografie a mareșalului Pétain, o meserie de nemărturisit, o progenitură care a luat-o pe căi greșite, o familie cam nevoiașă care-și camuflează sărăcia. Nimeni nu se lăsa păcălit, dar, în spatele fațadelor luxoase, negreața lucrurilor trebuia să rămînă invizibilă. Parisul din acea vreme iubea discreția.

Am reluat escapadele acestea ulterior, cînd ORT, organizația caritativă care mă găzduise, m-a folosit la colectarea cotizațiilor. Cum aderenții locuiau cam peste tot și mă duceam la ei mergînd pe jos, am învățat să cunosc mai bine numeroase cartiere. Am conștientizat atunci una dintre ciudățeniile condiției de străin: eu observam poporul

Parisului, dar el nu mă vedea, de parcă m-aș fi mișcat în spatele unui geam prin care nu puteam fi văzut. „Atenția este rugăciunea naturală a sufletului", spune Malebranche. Or, străinul este exact cel la care nimeni nu este atent. Profitam de acest lucru pentru a mă iniția în expresiile tipice ale vremii, precum uzualul „Luați-o pe scara de serviciu", formulă care îmi era sistematic adresată. Uneori, urcam pînă la Sacré-Cœur în zori, ca să văd de sus, cu sentimentul unei revelații, cum se luminau unul cîte unul cartierele Parisului. Alteori, petreceam ore întregi contemplînd insula Saint-Louis, în adîncimea singurătății ei absolute, pe cît de splendidă, pe atît de enigmatică.

Micul popor al Parisului, care aparține astăzi arheologiei unei Franțe dispărute, mă fascina: cîntărețele de stradă, telegrafiștii, femeile care închiriau scaune în parcurile publice, vînzătorii de ziare ambulanți, controlorii de bilete din autobuzele cu platformă, unde lumea se înghesuia pentru a evita mirosul insistent al parfumurilor ieftine, preoții, marinarii, călugărițele, ascuțitorii de cuțite, negustorii de zarzavaturi cu cărucioarele lor. În Marais, mai erau și peștitoarele, care plecau și veneau de la un atelier de confecții la altul, ca și vînzătoarele ambulante de săpunuri și lumînări, care treceau cu valijoarele lor în care se îngrămădea marfa. Parisul din 1948 continua să fie Parisul anilor 1930 și nici una dintre aceste meserii nu mai există astăzi. Mă scăldam în această polifonie și, ca să mă înseninez, îmi spuneam că, într-o bună zi, viața aceasta va face, poate, parte din viața *mea*.

După trei luni petrecute în atelierul lui Krauze, mi se părea că îmi petrecusem acolo întreaga existență și că acolo

voi rămîne pe veci. Străbătusem oare mii de kilometri ca să mă cufund în condiția proletară? Nesiguranța cu privire la studii mă copleșea, convins fiind că nu voi reuși niciodată să duc viața la care visam și că, oriunde mă voi duce, pînă la sfîrșit, voi întîlni singurătatea. Pentru ceilalți, era evident că eram student sau că urma să devin student. Pentru mine, nimic nu era simplu în această aventură nebunească, pentru că nu aveam, drept unic bagaj, decît cîteva clase de liceu. Nu aveam educație, adică nu aveam carte.

Desigur că noi învățaserăm multe în timpul războiului. Fără a fi primit o instrucție autentică și fără a fi trăit într-un mediu cultivat, posedam acel „plus de educație" pe care nu-l oferă nici cărțile, nici vîrsta, dar pe care-l dobîndești confruntîndu-te cu adversitățile. În schimb, nu învățaserăm cum să învățăm, în sensul școlăresc al termenului. Orologiul meu universitar era dereglat și avertismentul mătușii Ana, înainte de plecare, îmi revenea în minte: „Dumnezeu știe cum o să se termine toate astea...". Se temea ca povestea să nu se repete în Franța: planuri nerealiste, diletantism, studii neglijate. Amintirea acesti reflecții a trezit în mine spaima care mă copleșise: cea de a fi pe cît de nedorit, pe atît de nefolositor pe pămînt.

Impresia de a fi pornit cu stîngul nu mă mai părăsea. Și, ori de cîte ori plecam din atelier cu mintea golită, sentimentul că nimeni nu mă aștepta nicăieri – însăși definiția marii singurătăți – mă făcea să fiu extrem de vulnerabil. S-ar fi cuvenit să trăiesc cei mai frumoși ani și mă aștepta doar camera de hotel, strîmtă și tristă. Sigur, eram în sfîrșit liber și, pentru prima dată, propriul meu stăpîn. Însă în nici un caz nu simțeam, precum Bérénice ajungînd la Paris, în

Aurélien de Aragon, „acea stare de împăcare cînd nu cunoşti pe nimeni" şi îţi „savurezi singurătatea". Eu, dimpotrivă, pluteam în derivă şi, în calitatea mea de „metec", trebuia să mă prefac că sînt mai prost decît cei care mă plăteau, să arborez constant aerul unui amărît sau, după caz, al unui ţăran onest de la Dunăre.

Două anotimpuri în derivă

Nimic nu începea, nimic nu se încheia, pe scurt, nimic nu căpăta formă. Viaţa mea era într-un permanent dezechilibru, ceea ce îmbrăca, pentru mine, caracterul unei pedepse nedrepte, care se traducea în tot felul de fobii şi anxietăţi. Dar înţelesesem un lucru: în nici un caz nu trebuia să răspund chemărilor melancoliei, altminteri mă aştepta naufragiul. „Care este cea mai bună ucenicie ca să devii scriitor?", se întreba Hemingway: „Să fi avut o copilărie nefericită"*. Uneori îmi spuneam că voi găsi o soluţie, dat fiind că avusesem norocul să fiu foarte nefericit de mic copil, ceea ce ar fi trebuit să-mi călească caracterul: nu avusesem nici cămin, nici grădină de iubit, nici familie în sensul propriu al cuvîntului, între un tată absent şi o mamă care mă părăsise. Şi mă răzvrăteam, incapabil să accept ca fericirea să-mi fie într-aşa o măsură refuzată. Alteori, nemaifiind decît un

* Serge Moscovici sintetizează o secvenţă din dialogul dintre Mice (*Maestro*) şi Y.C. (*Your Correspondent*), *cf.* Ernest Hemingway, *Monologue to the Maestro: A High Seas Letter*, Esquire, Chicago, 1935 (n. tr.).

nimeni pentru ceilalți, aveam impresia că mă metamorfozez într-o palidă copie a originalului.

Nu voi uita niciodată acea primă iarnă lipsită de lumină pe care am petrecut-o la Paris. A fost nesfîrșită. Cum putusem să cad atît de jos? Îmi înșelam foamea cu felii de baghetă unse cu untură, care constituiau uneori cele trei mese zilnice, în afară de cazurile cînd ronțăiam biscuiți sau, precum Chagall, o jumătate de scrumbie. Rezultatul: mă hrăneam și mai prost decît în lagărele de persoane strămutate, prin care trecusem în 1946-1947. Sigur, alături de noi era abatele Alexandre Glasberg, care salvase sute de evrei din regiunea lyoneză în timpul Ocupației și care întemeiase, în 1944, Centrul de Orientare Socială a Străinilor (Centre d'Orientation Sociale des Étrangers, COSE). Întemeietor al asociației Prietenia Iudeo-Creștină, de origine evreiască-poloneză, el păstrase un puternic accent slav, era aproape orb, înalt, masiv, rumen la față și aducea oarecum cu un căruțaș. Omul acesta de ispravă îmi oferea mese pe datorie, dar nu aveam niciodată cu ce să le plătesc. Într-o zi, un puști s-a îndreptat spre mine pe stradă, întinzînd mîna: „Vă rog, nu am mîncat de două zile!". Eram cît pe ce să-i răspund: „Nici eu!", dar mi-a fost rușine. M-am gîndit oare să cerșesc în acea perioadă? Ca să fiu sincer, da. Și, într-o seară de iarnă cînd nu-mi găseam somnul, m-am văzut cerșind, ceea ce m-a îngrozit.

În plus, mai era și frigul, iar în camera mea domnea un îngheț identic cu cel de afară. În senzația aceasta care te amorțește este ceva grozav de dușmănos, de aceea le este oamenilor atît de frică de ea. Noaptea, mai ales, îți trec prin cap idei înfiorătoare. Frigul te golește de căldura trupească,

pielea își schimbă culoarea, nu-ți mai simți mușchii. Chiar și în sala cu mașinile de cusut din atelier era întuneric și tremuram de frig. Și, dincolo de frig, mai era și rușinea. Îmi era rușine de hainele mele uzate, de gulerele roase, de șosetele găurite. Vitrinele magazinelor de pe strada Rambuteau sclipeau, iar eu nu aveam nici măcar un singur costum prezentabil. Rușine și de franceza mea proastă, de timiditatea mea bolnăvicioasă, mai ales în prezența fetelor care, îmi spuneam eu, probabil că mă priveau ca pe o ciudățenie.

Mă străduiam să fiu politicos, dar nu eram defel șlefuit, cu stîngăcia, accentul meu, lipsa mea de amabilitate, comportamentul de „metec" și manierele mele grosiere, de care eram perfect conștient. Aș fi dorit totuși să mă modelez, dar nu mă simțeam nicăieri la locul meu. Mai tîrziu, i-am cerut unei verișoare, plecată la San Francisco, cîteva amănunte despre aspectul meu înainte de a pleca din București. Mi-a dat un răspuns care m-a uluit: „Erai foarte frumos, cu părul negru, des, tuns scurt, cu ochi de o stranie și, în același timp, înfricoșătoare frumusețe verde. Nu mă simțeam în largul meu în fața erudiției tale, a aplecării către studiu și a talentului tău pentru științe, în care eu am fost totdeauna neștiutoare".

Un *Heimatlos* ivit dintr-o națiune îndoielnică

Între timp, plecasem din prima mea cameră de hotel. Cealaltă, la fel de prost încălzită, cuprindea un pat de fier, o măsuță și un dulap șchiop, așezat lîngă o fereastră ce dădea spre curte. Covoarele erau decolorate, dușul era pe culoar,

unul singur pentru toți locatarii, în rest exista baia publică. De acum încolo, urma să trăiesc în acest loc sordid. Doar doamna de la recepție părea binevoitoare. „Aici sînteți acasă!", mi-a spus dînsa, dîndu-mi cheia. Ceea ce m-a surprins. După ce am intrat în noua mea „casă", îmi amintesc că am împins valiza din carton sub pat, mi-am scos pantofii și am despachetat un sandviș, cu capul amorțit de cît mersesem și de hărmălaia de pe stradă. Măcar puteam încuia ușa cu cheia cînd simțeam nevoia să fug de orice contact cu lumea. Ceea ce s-a întîmplat de multe ori în timpul groaznicelor duminici pustii din primele luni.

În timpul săptămînii, săream din pat în zori și trebuia să arunc un ochi pe fereastră ca să ghicesc cam cît era ora. Mă temeam atît de mult de cea mai mică întîrziere, încît mă repezeam afară după ce mă bărbierisem la chiuveta unde curgea un firicel de apă rece. Și dacă, din întîmplare, mă întrezăream în oglindă, silueta mea scheletică mă speria. Devenisem un somnambul care trăia fără ceas și fără oglindă. Nu am reușit niciodată să cred în Dumnezeu, dar mărturisesc că, în acea perioadă, mă surprindeam sperînd într-un miracol, cînd nu mă așezam la o masă pe terasa unei cafenele așteptînd sfîrșitul lumii. Freddy avusese, poate, dreptate cînd mă avertizase: „Nu există viitor pentru un refugiat".

Uneori, mi se părea că francezii nu greșeau cînd mă priveau ca pe un intrus, un *Heimatlos*. Sau ca pe un specimen jalnic, ivit dintr-una din acele națiii îndoielnice care, nefiind cu adevărat pariziene, șed în umbra morții. Într-adevăr, nu mi-a trebuit mult pînă să-mi dau seama că, pentru

un parizian, provincia și străinătatea desemnau, ca să spun așa, una și aceeași regiune infernală. Pe de o parte, existau parizienii și Parisul, pe de alta, cei semicivilizați, adică provincialii. Provincia părea un fel de deșert lipsit de artă și de filozofie, reducîndu-se la banale locuri de vilegiatură sau de convalescență. În fine, mai existau și cei „civilizați pe un sfert": „macacii", evreii, străinii. Izolat, mă sfîșiam pe dinăuntru și mă pierdeam în monologuri istovitoare. Aș fi vrut să-l întreb pe Montesquieu: „Domnule, cum poate cineva să fie francez?".

Nu îmi făcusem decît un singur prieten, care locuia în Belleville, unde numeroși croitori evrei trudeau pentru marile magazine. Mă învățase să pronunț aproape fără nici un accent: „Domnișoară, acordați-mi acest dans!" și mergeam din cînd în cînd, vinerea sau sîmbăta seara, la balurile populare de la Bastille sau la tangoul de pe strada Au Maire, singurele ocazii cînd îndrăzneam să mă amestec printre ceilalți. În România, deja, dansam mult, mă dădeam în vînt după dans și eram chiar un dansator foarte bun. Ce mult îi invidiam însă pe tinerii aceia cu haine la modă și care păreau în largul lor și atît de siguri pe ei! Lipsit de maniere și fără a stăpîni regulile lor, mi se întîmpla să trec prin crize de mizantropie. Îmi mai amintesc și de cantina din apropierea străzii Belleville frecventată de „ruși", în realitate, de meseriași evrei. Îmi plăcea atmosfera aceea, mă emoționam auzindu-i vorbind în idiș, iar *the broken French* pe care o vorbeau îmi dădea curaj.

Apoi a venit primăvara. Pentru toată lumea, doar pentru mine nu. În anul acela, am sărbătorit Pessah singur, la fel de singur ca poporul evreu, recitîndu-mi în ebraică pasaje din *Exodul* și din *Ieșirea din Egipt*, două episoade pe care le știam pe de rost, pînă în cele mai mici amănunte. Ultimele *Seder* le petrecusem printre supraviețuitori. Trebuia iarăși să ieșim din Egipt, dar unde era Pămîntul Făgăduinței? Părea că se îndepărtează văzînd cu ochii... Am sfîrșit prin a înțelege că, pentru noi, lumea este Egiptul și că nu putem ieși din lume. Iată de ce nu am ieșit încă din Egipt și, drept urmare, Pessah se sărbătorește în fiecare an.

Un fel de lene de a exista punea stăpînire pe mine, un fel de lăsare în voia vieții sau un abandon de sine. Munca mă obosea, dar, în același timp, mă elibera de gîndurile care mi se învîrteau în cap și de culpabilitatea de a nu face nimic. Eram asemenea celui care tocmai scăpase de o povară purtată ani de-a rîndul, care se simțea, în sfîrșit, ușurat, care voia să profite de dreptul la tinerețe și nu avea nici o dorință să ducă o alta. Chiar dacă, în mod cel puțin paradoxal, aveam să găsesc în scurt timp un post ca magazioner, unde urma să... car baloturi de dimineața pînă seara. „Lăsați-mi timp ca să întineresc!", simțeam nevoia să strig, eu, căruia i se refuzase permisul de a fi copil. Nu spunea oare Picasso că „durează mult pînă devii tînăr"? În străfundul singurătății mele, aveam nevoie să fiu iubit, fie și numai de un cîine. Și așteptam să se întîmple ceva care să dea un sens vieții mele.

Cam așa stăteau lucrurile cînd, în iunie 1948, s-a produs întîlnirea mea cu Isac Chiva, una dintre întîlnirile cele mai importante din viața mea. Și el venea din România, unde supraviețuise, la 16 ani, pogromului din Iași de la sfîrșitul lui iunie 1941, care a făcut 14 000 de morți în cîteva zile și ale cărui ecouri ajunseseră pînă la noi, la București: un carnaval de sînge ordonat de mareșalul Antonescu, orchestrat de armată și susținut de o populație jubilîndă, care îi aclama pe exterminatori și participa ea însăși la vînătoare. Chiva plecase în mod clandestin din București la sfîrșitul anului 1947 și debarcase la Paris pe 20 ianuarie 1948. Și-a petrecut prima duminică încremenit în fața catedralei Notre-Dame, apoi, cu o bucată de pîine în buzunar, hoinărind pînă la Luvru. La sosire, autoritățile franceze îi găsiseră un mic hotel, la numărul 13 în Place de l'Odéon.

Prin intermediul lui aveam să fac cunoștință, în iulie, cu Paul Celan. Tînăr poet născut în 1920, cu cinci ani mai mare decît noi, era originar din Cernăuți, capitala Bucovinei, odinioară austro-ungară, unul dintre leagănele culturii evreiești din Europa. Își pierduse ambii părinți în Shoah.

La Paris, nu aveam altă alternativă decît să improvizăm și, mai ales, să ne improvizăm pe noi înșine pentru a încerca să întoarcem pagina. Cîte vîrste există într-o viață, tot de atîtea ori trebuie să mori – „Cîte vîrste, tot atîtea morți", scria Sfîntul Augustin.

Capitolul III

Întîlnirea mea providențială cu Isac Chiva și sucursala micilor fabricanți de încălțăminte

Prima dată cînd am vorbit cu Chiva, eram la cantina de pe strada Claude-Bernard. Frecventat de evrei de tot felul, stalinişti dogmatici, sefarzi zgomotoşi sau sionişti socialişti, locul acela mă răscolea: una dintre cele mai mari tragedii ale istoriei se năpustise asupra noastră şi fiecare dintre obişnuiții locului suferise de pe urma ei. Era evident că rănile lor încă sîngerau iar cea mai mare parte dintre ei erau convinşi că doar Revoluția le putea vindeca. De altfel, uneori izbucneau certuri violente şi nu de puține ori unii scoteau cuțitul. Tot acolo aveam să facem cunoştință cu André Schwarz-Bart, care va obține Premiul Goncourt peste cîțiva ani pentru *Le Dernier des Justes*.

Isac Chiva nu era decît pe jumătate întors către mine, dar cînd l-am zărit prima dată, în iunie 1948, am fost izbit de chipul lui îngust, aproape delicat dacă-l priveai mai îndelung, şi de ochii lui albaştri, frumoşi, foarte vii, care exprimau o blîndețe şi o umilitate acumulate de mai multe generații. Chiva avea frumusețea celor atinşi de har. Ai fi spus că era chipul unui sfînt.

Să o scoatem la capăt cu orice preț

Fără îndoială că acesta este motivul pentru care am reușit să-mi înving timiditatea și i-am spus: „Sînt străin aici...". Un început cel puțin ridicol în acel loc și cu accentul meu! „Da", mi-a răspuns el cu multă bunăvoință, „am observat, împreună cu Lucien [Goldmann], că vorbești românește". Uneori este suficientă o ureche atentă sau o privire care reține cîteva clipe mai mult o altă privire, și cursul unei vieți intră pe o altă matcă. Orice biografie este șlefuită, într-o mare măsură, de astfel de cauzalități mărunte cu efecte considerabile. Întîlnirea mea cu Isac Chiva face parte dintre ele. Ce mi s-ar fi întîmplat dacă drumul meu nu s-ar fi intersectat cu al lui?

În acea vreme, mă credeam urît, slăbănog și dizgrațios. Cînd aveam să-l întreb, în anii 1990, pe cel ce avea să devină, pentru tot restul vieții mele, prietenul meu cel mai statornic „ce mutră aveam pe atunci?" (cu cuvintele exacte pe care le folosisem în discuția noastră), am fost uluit să-l aud că-mi răspunde: „Pentru mine, tu erai exact ce aș fi visat eu să fiu: un tip înalt, superb, care face impresie asupra fetelor, chiar dacă încă mai purtai hainele de la București, teribil de prost croite!". Eu, care eram convins că fetele nu mă vedeau. Un alt prieten, întîlnit la finele anului 1948, mi-a mărturisit că, pe atunci, crezuse că are de-a face cu „un tînăr cu destin oarecum excepțional, un inginer (*sic*) care făcuse reportaje jurnalistice în Germania învinsă, în perioada imediat de după război: mi se părea că erai prins în diverse aventuri. Acestea fiind spuse, eram oarecum

obișnuiți cu persoanele atipice în acele vremuri: erau atît de numeroase la Paris, venind din Spania și din alte părți ale Europei". Totuși, la început, a existat între Chiva și mine o anumită ezitare: eram bănuitori, fiecare refugiat îl suspecta pe celălalt că ar fi un informator stalinist.

În plus, majoritatea evreilor români graseiau, sub influența idișului. În schimb, eu pronunțam un „r" vibrant în stil românesc și Chiva mi-a mărturisit mai tîrziu că, auzindu-mă cum vorbeam la cantina de pe strada Claude-Bernard, își spusese că probabil crescusem într-un mediu care nu era evreiesc, ceea ce nu era adevărat. Neîncrederea dintre noi s-a risipit curînd și, după unele tatonări, am început să ne vedem cu regularitate. După cum spunea Chiva: „Cînd te-am întîlnit, nu știam nimic despre tine. Îmi amintesc că, o vreme, am păstrat distanța, pînă ce am considerat că te observasem suficient și că înțelesesem cine erai".

Întîlnirea mea providențială, la Paris, cu Isac Chiva și cu Paul Celan, la fel de singuri, nevoiași și înfometați ca mine, a însemnat începutul unei mari prietenii, pecetluită de o comunitate de destin și de chin, un fel de *familialitate* mai curînd decît o familiaritate. În acea vară a anului 1948, am hotărît împreună să o scoatem la capăt cu orice preț și, pentru început, să ne înscriem la Sorbona. Fără Chiva și fără Paul, fără energia cu care m-au scuturat din letargia mea, cred că m-aș fi dus la fund. Anotimpul estival a fost, din acest punct de vedere, asemenea unei a doua nașteri. Serile mergeam adesea într-un cabaret numit La Rose rouge, unde ne întreceam în viclenie ca să reușim să coborîm în sală cînd lumina se stingea și să ne așezăm la capătul de jos al scărilor, pentru a asista la spectacol fără să plătim sau

să fim obligați să comandăm ceva. Acolo i-am ascultat pe Juliette Gréco și pe Frații Jacques și am asistat chiar la un număr al lui Piccoli dintr-o parodie de western...

Într-un alt registru, Colegiul Filozofic, întemeiat la Paris în 1946 de Jean Wahl, un filozof care scăpase de la Drancy și găsise adăpost în timpul războiului în Statele Unite, dobîndise pentru noi o mare importanță. Intrarea era liberă, mergeam să-i ascultăm pe Merleau-Ponty sau pe Vladimir Jankélévitch. Existențialismul era pe atunci gloria filozofiei franceze, de parcă anxietatea ar fi rezumat etosul epocii. Conferințele de la Colegiu, care contrastau cu sărăcia materiilor predate la Sorbona, erau urmate de dezbateri foarte vii, unde oricine putea lua cuvîntul. La sfîrșit, ne întîlneam într-una din cafenelele din jur, pentru a continua discuția, împreună cu Paul și Chiva. Uitam de foame și ne despărțeam aproape înseninați.

Un supraviețuitor ca prin minune al pogromului de la Iași

La Paris, oamenii nu aveau cum să-și dea seama de uriașul efort pe care îl făcea Chiva, născut, ca și mine, în 1925, pentru a reuși să-și închidă rana încă nevindecată: pogromul de la Iași. Îi spun „Chiva" dat fiind că, refuzînd să ne lase să îi folosim prenumele, el ne obliga, așa cum am spus deja, să ne refugiem în numele lui. Totuși, în ochii lui era o tristețe meditativă specială, ca și cum ar fi dorit cu orice preț să-și închidă emoțiile într-o coajă de nucă. În acea vreme, lucru valabil pentru tot grupul nostru zdrențăros,

nimeni nu ar fi putut să-și imagineze că urma să devină, peste cîțiva ani, o figură majoră a etnologiei franceze, mai întîi la Musée National des Arts et Traditions Populaires, apoi la CNRS și, ca director de studii, la École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS). Chiva poseda însușirile unui dascăl fără pereche, iar cînd îi întrebi pe foștii lui studenți, toți îl consideră un „maestru". Tot el a fost cel care a conceput și a creat, împreună cu Claude Lévi-Strauss, celebrul Laborator de Antropologie Socială de la Collège de France, pe care l-au condus împreună între 1960 și 1982. Fără el, Claude Lévi-Strauss nu s-ar fi putut niciodată consacra pe deplin operei sale, fapt pe care, de altminteri, îl recunoștea cel dintîi.

Originar dintr-o familie aparținînd foarte micii burghezii, Chiva s-a născut la Iași, în Moldova, unul dintre cele mai vechi orașe universitare din România. Orașul devenise și principalul bastion al organizațiilor naționaliste de extremă dreaptă care au înflorit în anii 1920, printre care Garda de Fier sau „Mișcarea legionară"[1]. În cazul lui Chiva, sentimentul că trăia într-o lume ostilă era la fel de vechi ca primele lui amintiri. Pe 22 iunie 1941, cînd a fost declanșată

1. Între cele două războaie, acest organizații multiplicau atacurile antisemite (profanări de sinagogi, agresiuni, violențe de stradă etc.). Și tot la Iași a apărut, în 1923, Liga Apărării Național-Creștine (LANC) a profesorului A.C. Cuza (1857-1947), partizan înfocat al unui *numerus nullus* strict și al denaturalizării evreilor. LANC a luat-o înaintea naziștilor, adoptînd încă din 1921 emblema crucii încîrligate. Legiunea Arhanghelului Mihail (apoi Garda de Fier), născută dintr-o sciziune cu LANC și chiar mai extremistă, a fost întemeiată în 1927 de un fost student al lui Cuza, Corneliu Zelea Codreanu.

ofensiva româno-germană împotriva URSS, o adevărată psihoză antievreiască a pus stăpînire pe populația din Iași, aflat în apropierea frontului. Propaganda, răspîndită de afișele lipite pe străzi, îi desemna pe evrei ca fiind „agenți bolșevici". Asasinatele începuseră ici și colo încă din 26 și 27 iunie, dar pentru noi, mi-a explicat Chiva, totul s-a dat peste cap duminică, 29 iunie. Grupuri de germani, urmați de o mulțime de soldați și de civili români fanatizați, s-au năpustit în „casele evreiești", multiplicînd execuțiile sumare și asasinînd familii întregi.

În zorii zilei de 29, „am auzit lovituri cu patul puștii în ușă", a povestit el în *Les Temps modernes*. Pogromiștii i-au scos cu sălbăticie din casă. Din fericire, mama lui avusese prezența de spirit să-i ascundă pe fratele lui mai mic și pe bunicul său în fundul curții. Chiva, care avea 16 ani, și tatăl lui s-au trezit în stradă împreună cu alți evrei. Au trebuit să ridice brațele și, timp de două ore nesfîrșite, povestește el, „am crezut că vom fi împușcați. Apoi ni s-a ordonat să ne așezăm în coloană, cu mîinile pe cap, și să ne îndreptăm spre Chestură. Îmi amintesc și astăzi de mulțimea dezlănțuită"[1].

1. Isac Chiva și-a publicat mărturia în *Les Temps modernes*, sub titlul: „Le pogrom de Iași: témoigner soixante ans après" (conversație cu A. Laignel-Lavastine), vol. 58, nr. 623, februarie-martie-aprilie 2003, pp. 7-20. Pentru mai multe detalii privind acest gigantic asasinat, a se vedea Matatias Carp, *Cartea Neagră. Le livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie, 1940-1944*, introducere, traducere și note de A. Laignel-Lavastine, Denoël, Paris, 2009, pp. 173-290, care cuprinde și numeroase fotografii de arhivă și unde este reprodusă mărturia lui Isac Chiva.

Mulțimea, adică foști vecini, oameni ațîțați din cartierele învecinate, mici funcționari, lucrători feroviari, negustori, dar și școlari sau ingineri înarmați cu bare de fier, cu tîrnăcoape sau revolvere. Urmarea povestirii sale este înspăimîntătoare: „Ne insultau, ne amenințau și ne umpleau de lovituri. O violență împinsă la extrem, care explică fără îndoială de ce am uitat în parte limba română. Odată ajunși la Chestură, am fost îngrămădiți într-o curte imensă unde, în loc să fim împușcați, ni s-a dat un bilet pe care era ștampilat cuvîntul «Liber». De fapt, era o capcană sinistră, pentru că, știrea răspîndindu-se repede, restul populației evreiești s-a liniștit și s-a repezit de bunăvoie la Chestură. Ceea ce însemna că, fără să vrem, noi îi atrăseserăm ca pe muște, iar ei s-au aruncat literalmente în gura lupului"[1].

De-a lungul următoarelor trei zile, Chiva și familia lui s-au ascuns într-o pivniță falsă, o groapă, ascunsă sub podeaua cocioabei lor. Abia cînd a ieșit, a înțeles dimensiunea și atrocitatea pogromului: mii de evrei fuseseră masacrați în curtea Chesturii cu mitraliera, în timp ce alte măceluri erau în toi pe străzile din jur. Peste tot, strada era împînzită cu trupuri mutilate, fără viață, alunecai în bălțile de sînge. Supraviețuitorii au fost apoi duși la gară și aruncați în vagoane de marfă, în niște trenuri-fantomă, care aveau să fie numite „trenurile morții". Erau convoaie care au circulat aproape o săptămînă, pe o căldură dogorîtoare, fără nici o destinație precisă, cu singurul scop de a face cît mai multe victime, prizonierii fiind lăsați fără apă, fără hrană

1. „Le pogrom de Iași", *Les Temps modernes*, *ibid.*

și practic fără oxigen. Scene dantești, încît, la fiecare oprire, mormane de cadavre cădeau din tren. Malaparte descrie toate acestea în povestirea intitulată „Les rats de Iași" („Șoarecii din Iași"*), text inserat în volumul *Kaputt*[1]. A fost cel mai mare masacru de la începutul operațiunii Barbarossa.

Perioada de imediat după război petrecută de Chiva la București a fost destul de ciudată. În timp ce eu mă anesteziam într-un vîrtej frenetic, între militantismul sionist și veleitățile literare, el dorea să urmeze medicina. Dar, cum

---

* În versiunea originală, publicată în 1944, textul se intitulează „I topi di Jassy"; a se vedea și Curzio Malaparte, *Kaputt*, traducere din limba italiană și postfață de Eugen Uricaru, Editura Univers, București, 1999; reeditat la Editura Nemira, București, 2008 (n. tr.).

1. Curzio Malaparte, *Kaputt*, traducere din limba italiană de J. Bertrand, Folio-Denoël, Paris, 1988 [1946]; reed. 2006, în colecția „Denoël d'Ailleurs". În carte, ni se descriu jandarmii care spărgeau ușile caselor evreiești cu patul puștii, zgomotul ferestrelor sparte, rugămințile disperate, șuieratul gloanțelor, femeile despletite care preferau să se arunce pe fereastră, detașamente de soldați care aruncau grenade pe ferestruicile pivnițelor, unde multe familii hăituite încercau să se ascundă. „Peste tot sălbatica și vesela trudă a *pogromului* umplea străzile și casele de împușcături, de plînsete, de urlete îngrozite și de rîsete fără milă". Ceva mai departe, corespondentul de război italian descrie strada Lăpușneanu, „acoperită cu forme umane, abandonate în poziții descompuse", și trotuarele „pline de morți, așezați unul lîngă altul" [*cf.* Curzio Malaparte, *Kaputt*, traducere din limba italiană și postfață de Eugen Uricaru, Editura Univers, București, 1999, pp. 98, 100 (n. tr.)]. Despre istoria acestei mărturii, a se vedea Pierre Pachet, *Conversations à Jassy*, Maurice Nadeau, Paris, 1997.

era încă în stare de șoc, mi-a povestit că, „după cîteva luni, nu am mai rezistat: să disec cadavre de la bun început era practic prea mult după tot ce trăiserăm și, în plus, am reușit să fac și o primo-infecție tuberculoasă. A trebuit să renunț, spre marea bucurie a tatălui meu, care m-a obligat să fac doi ani de studii pentru a deveni inginer textilist, ceea ce nu mă interesa defel. Astfel încît îmi petreceam majoritatea timpului hoinărind prin redacțiile ziarelor bucureștene, unde am devenit critic de spectacole, teatru, muzică și cinema".

Pentru Chiva, anii care, la Iași, au urmat băii de sînge din 1941 au fost dominați de un fel de halucinație colectivă, pe care el o numește „supraviețuirea". De parcă supraviețuitorii, care trăiau ascunși și terorizați, ar fi simțit nevoia cvasicompulsivă de a-și reaminti și de a istorisi iar și iar circumstanțele în care scăpaseră de măcel. I se părea chiar că, în timpul acestei faze repetitive, a prins contur în forul lui interior imposibilitatea de a retrăi pogromul povestindu-l la rîndul lui. Va reuși să o facă, dar mult mai tîrziu.

Chiva, un spirit pătrunzător, dublat de o generozitate ieșită din comun

Am contractat față de Chiva atît de multe obligații încît aș avea nevoie de o a doua viață pentru a mă achita de ele. Pentru că el rămîne omul cel mai generos din cîți mi-a fost dat să cunosc. Avea să devină cel mai vechi prieten al meu, o familie de substituție, doar el. Prietenul cel mai

subtil, cel mai fiabil și cel mai serviabil cu putință. Și așa a rămas pînă la sfîrșit. Departe de cei ce-ți caută prietenia cînd le merge rău, și o disprețuiesc cînd le merge bine. De altfel, totdeauna am crezut că Chiva era personajul cel mai înzestrat și cel mai interesant din trioul nostru.

Spirit pătrunzător, o inteligență excepțională, vorbea uneori ca un rabin, în același stil, pe un ton cam solemn și cu o politețe puțin exagerată. Dar, dincolo de aceste aparențe binevoitoare, părea că se gîndește la lucruri triste. Astfel, atunci cînd nu era atent la nimeni și credea că nu este observat, privea fix în gol, cu o expresie de nepătruns, și părea încarnarea vie a leziunilor psihologice produse de Shoah. Un traumatism pe care, dacă nu ar fi fost melancolia lui, nimic nu te lăsa să-l ghicești. Pentru că, dacă Chiva era atent, credincios, prevenitor și manifesta o curiozitate stăruitoare față de ceilalți, în schimb, nu îngăduia nimănui să se comporte la fel cu el și să își ia libertatea să-i scotocească trecutul. Cred că nu putea să le îngăduie celorlalți să aibă acces la ceva la care el însuși refuza să revină.

În ciuda tuturor nenorocirilor sale, cărînd mereu o străveche servietă roasă, la fel de indiferent la laude ca și la clevetiri, își păstrase neatins simțul datoriei, în întregime călăuzit de amabilitate. Încă de la sosirea în Paris, cînd avea mari dificultăți în a se hrăni și înveșmînta, își invita deja noile cunoștințe în cămăruța lui mare cît o batistă, unde, din lipsă de spațiu, trebuia să ne așezăm pe pat, lăsînd ușa întredeschisă.

Încă din vara anului 1948, acceptam cu înfrigurare invitațiile lui și fiecare cină – i se întîmpla să pregătească o

fondue la Paul Celan, a cărui cameră era ceva mai încăpătoare – era un eveniment. Vizitatorii au început să curgă, Chiva fiind mereu la fel de darnic și de disponibil. Iar cînd un prieten intenționa să vină însoțit de o tînără, el punea întrebarea potrivită: „Cine?", ca să afle dacă urma să fie aceeași ca data trecută sau altcineva. Caz în care arbora o expresie complice, adresată prietenului, și o alta, jovială, adaptată noii cuceriri. Ah, Chiva și „congregația" lui! De cîtă răbdare trebuia să dea dovadă față de toți cei ce descindeau la el neanunțați pentru a-i reține atenția și a primi sfaturile sale. Îi admiram sociabilitatea, generozitatea și naturalețea cu care îi atrăgea pe oameni – într-un cuvînt, tot ce-mi lipsea mie.

Nimeni nu l-a văzut vreodată pe Chiva iritat sau pierzîndu-și calmul. Echilibrat și cumpănit, parcă-l simțeai prea stăpîn pe afectele lui. Un introvertit fermecător. După prietena noastră Nicole Eizner, socioloagă și evreică, ca și noi[1], Isac Chiva era acel *go-between* între cei trei membri ai trioului nostru, cel care rotunjea unghiurile. Părea și cel mai bine adaptat sau cel mai bine integrat, cu deschiderea lui către ceilalți și cu legendarul său talent de bucătar. Nicole își amintește de formidabila bunătate a lui Chiva, de latura lui intuitivă, de maniera lui absolut personală de a-ți explica cine ești și de a răspunde anticipat la întrebările

1. Nicole Eizner (1932-2006) își pierduse ambii părinți în Shoah. Originar dintr-o familie evreiască din Bielorusia, de o parte, și, de cealaltă, din Polonia, tatăl ei era rabin. Toată familia ei a fost arestată la Cannes în 1943, după ce fusese denunțată. Ea a scăpat din întîmplare, fiind la școală în timpul raziei. Părinții ei au fost trimiși la Drancy, apoi gazați la Auschwitz.

pe care ți le puneai fără a îndrăzni să le formulezi. Și eu eram convins că, între contactul lui cu realitatea și interesul pentru ceilalți, Chiva era centrul.

După ani de zile, am sfîrșit prin a-i mărturisi că, de îndată ce se îndepărta de noi, Paul și cu mine deveneam orfani, de fapt, eram foarte dependenți de el și aveam un adevărat complex de inferioritate față de dînsul: ne simțeam insuficienți. Cînd stăteam de vorbă, plimbîndu-ne prin Paris, ne întrebam: care ar fi părerea lui Chiva? Eram în deplin acord cu privire la inteligența lui și sufletul lui mare. Chiva era, de departe, prietenul nostru preferat, înzestrat cu acea virtute rară care consta în a-i lăsa pe ceilalți să trăiască cum credeau de cuviință.

Totuși, este puțin spus că el însuși trăia într-o sărăcie extremă. Într-o zi, cînd vorbeam despre primii noștri ani petrecuți la Paris, el a observat că, nedepinzînd de nimeni și de nimic, ne tîram neșansa prin cafenele și înaintam ca pe sîrmă, într-atît de precare erau existențele noastre: nu aveam nici bani, nici cămin, nici prieteni din copilărie. Eram fericiți pe apucate și nefericiți cît cuprindea. Își amintea, de pildă, de un cuplu de americani ce veniseră să-l viziteze, în strada Gay-Lussac, la finele anilor 1940: „Mai tîrziu, mi-au spus", continuă Chiva, „că fuseseră îngroziți văzînd lipsurile în care trăiam. Era ora cinei, nu aveam nici un ban și îmi pregăteam o felie de pîine unsă cu untură"...

Ce-l făcuse să părăsească România? La sfîrșitul lui august 1944, cînd Armata Roșie a eliberat Iașiul, mulți ofițeri au fost găzduiți la localnici, printre care și ofițeri evrei. Ei vorbeau în idiș și, prin intermediul lor, mi-a explicat Chiva,

a aflat cum stăteau cu adevărat lucrurile în Rusia lui Stalin. Tabloul zugrăvit era înspăimîntător. Din acel moment, nu și-a mai făcut nici cea mai mică iluzie privind comunismul. După armistițiu, familia lui s-a hotărît să se stabilească la București. Apoi, congresul de absorbție a social-democraților de către Partidul Comunist, care s-a ținut în septembrie 1947, a avut asupra lui efectul unui declanșator. Granițele erau deja practic închise, lucru de care și-a dat seama cînd i s-a refuzat viza de plecare la Congresul Mondial al Tineretului de la Praga, în realitate un pretext. Împreună cu un mic grup de fugari, a angajat o călăuză care să-i treacă granița ungară. Ajunși în prima gară, niște lucrători feroviari complici i-au ascuns noaptea într-un post de mișcare. Apoi, a doua zi dimineața, cînd se anunța un control, aceștia i-au mutat dintr-un vagon în altul, pe măsură ce polițiștii înaintau.

Cum se explica însă interesul lui pentru etnologie, în special pentru etnologia rurală, în care avea să se specializeze, orientare *a priori* ciudată, dat fiind parcursul lui? Aveam să înțeleg mult mai tîrziu. După Chiva, opțiunea aceasta era legată de natura opreliștilor cu care se confruntau tinerii evrei din Europa de Est, excluși din societatea de unde proveneau, mai ales din sate, unde accesul le era interzis sub amenințarea cu moartea. Într-adevăr, nici nu se punea problema, pentru un orășean evreu din Moldova, să se aventureze la sat, într-o lume mustind de un antisemitism popular și secular violent, care încă nu le iertase evreilor uciderea lui Isus. Visul lui rural se va împlini abia în Franța.

Înscrierea la licență

La Paris, în iunie 1948, Isac Chiva ştia deja ce voia să facă şi m-a tras după el. Însufleţit fiind de un vag impuls intelectual, dar nu mai mult, nu aveam o idee foarte clară despre studiile pe care voiam să le întreprind. După mine, existau de o parte ştiinţele exacte, de cealaltă filozofia. Restul, ştiinţele umane şi sociale, era de ordinul unei *terra incognita*!

În acea vreme, la universitate, conta să obţii o licenţă într-una una sau alta, litere sau filozofie, apoi să te prezinţi la concursuri, precum agregaţia, pentru a putea preda în învăţământ. Neavînd încă acte, acest traseu ne era inaccesibil. Exista, din fericire, o licenţă liberă, alcătuită din mai multe certificate, pe care studentul le putea combina singur. Foarte recenta licenţă în psihologie, creată în 1947, se situa oarecum între cele două: ea comporta certificate clar definite, dar nu-ţi dădea dreptul să predai. După obţinerea lor, nu puteai să practici decît psihologia.

Ghinion suplimentar, administraţia franceză introdusese, pentru a filtra admiterea, un an de propedeutică (un fel de „an pregătitor"). Cum practic nu prea urmaserăm şcoala secundară din cauza războiului, ceruserăm s-o putem înlocui cu un examen. Nu aveam dreptul la eşec, cu atît mai mult cu cît aveam imperativ nevoie de o diplomă pentru a cere naţionalitatea franceză. De trei ani, noul Cod al Naţionalităţii, adoptat în octombrie 1945 pentru a înlocui legislaţia de la Vichy şi măsurile sale antievreieşti, pretindea într-adevăr o şedere neîntreruptă de cinci ani în Franţa

și doar licențiații unei universități franceze puteau spera la o derogare pentru a reduce acest interval la doi ani.

Pentru Paul, care vorbea o franceză perfectă dat fiind că locuise la Tours în 1938-1939, unde făcuse un prim an de medicină, lucrurile erau mai simple. În schimb, ortografia noastră franceză, a lui Chiva și a mea, era mai curînd dezastruoasă. Însă, Dumnezeu știe cum, am reușit să luăm examenele și ne-am înscris la licență. Conflictele mele cu franceza erau în continuare dureroase. Nu scrisesem niciodată un rînd în această limbă, care, pentru mine, rămînea estompată, îndepărtată și liniștită în frumusețea ei. Pe cît mă sedusese în adolescență, pe atît îmi evoca acum, în fața unei pagini albe, o zeitate vicleană și răzbunătoare, care tot repeta, ca să mă strivească: „Franceza este stilul, iar stilul este omul". Cît despre redactarea unui plan de „compunere", mi se părea un lucru infernal, pînă acolo încît să mă facă să eșuez la unul dintre certificatele de licență.

Cînd ne-am dus să ne înscriem la Sorbona, eu cu Chiva și Paul, de mult timp nu mai simțisem o fericire atît de îmbătătoare: să traversăm curtea acelui loc, pentru noi mitic! Ca să nu mai spun că legitimația de student avea să-mi deschidă ușile bibliotecii sale. Lucruri foarte vechi, din copilărie, urcau în mine: mirosul cărților, seriozitatea și atmosfera cvasireligioasă ce domneau în jur... Pluteam asemenea lui Chagall deasupra acoperișurilor *schtetl*-ului său. Îmi era însă greu să mă desprind de gîndul că a intra la universitate însemna pătrunderea prin efracție într-un domeniu ce-mi era interzis. Pe de o parte, exista jurămîntul pe care mi-l făcusem; pe de alta, teama de a nu fi demascat ca un bătrîn trișor autodidact printre toți tinerii aceia de 18 ani.

Alegerea psihologiei

Chiva era hotărît să se consacre ştiinţelor sociale. Fusese apropiat de social-democraţi în România şi domeniul i se părea a fi un fel de substitut pentru acţiunea politică. Dar, cum mi-a mărturisit, nu cunoştea nici lumea neevreiască, nici lumea extraurbană şi, înainte de război, nu fusese decît o singură dată la Bucureşti... şi la cinema! Aşa că şi-a elaborat o licenţă liberă, combinînd etnologia, sociologia, istoria economică şi psihologia socială. Ingredientele necesare unei analize critice a societăţii. Trebuie subliniat aici că, în 1948, să te apuci de ştiinţele sociale constituia un pariu total. Paul, în schimb, a ales licenţa de germană, iar eu, pe cea de psihologie. Ne simţeam asemenea unor iluzionişti care puneau la cale intrarea prin fraudă într-un univers care nu era al lor. Şi poate că nu este o pură întîmplare că fiul lui Paul, Éric Celan, avea să devină un minunat prestidigitator.

Mă tot întreb ce m-a făcut să optez pentru psihologie, dat fiind că disciplina încă nu exista sau aproape nu exista, încît, la finele anului 1948 se considera că o asemenea opţiune echivala cu o pierdere de timp. Disciplina devenise o gaură neagră, nu mai strălucea de o generaţie întreagă, cel puţin de la Lucien Lévy-Bruhl, Émile Durkheim şi Gustave Le Bon. Prăbuşindu-se într-o platitudine neegalată decît de abandonarea realităţii, îşi pierduse orice farmec ştiinţific. Îmi amintesc că am încercat să obţin burse, dar mi se răspundea invariabil: „Psihologia nu este o meserie, nu duce nicăieri!".

Despre acest domeniu nu știam aproape nimic în afară de cele aflate din lecturile mele bucureștene în materie de filozofie, literatură sau istoria științelor. Făcusem puțină sociologie la Universitatea din București, poate din cauza acelei nepotriviri, care mă tulbura, între societatea așa cum o vedea Marx prin telescopul lui și cea pe care o descria Proust cu ochiul lipit de lentila microscopului său. A continua, în Franța, pe această cale implica și să te procopsești cu Georges Gurvitch. Asistasem la cîteva dintre cursurile lui și se prea poate să-l fi subestimat, dar mi se părea că doctrina lui se rezuma la un șuvoi de cuvinte găunoase, de parcă nu făcea decît să fabrice fraze, să înfășoare și să desfășoare teorii.

Psihologia mă atrăgea mai ales prin trei lucruri. Mai întîi, prin noutatea ei: totul era de inventat, iar lacunele mele ar fi fost mai puțin vizibile. Apoi, date fiind evenimentele prin care trecusem în România, îmi spuneam, precum Stefan Zweig în *Jurnalul* său din Primul Război Mondial: „Cîte nu am învățat despre psihologia maselor. Și cu ce preț, cu ce preț!". Însă mai trebuia descifrat misterul acelor isterii colective, din care învățasem că un individ sau un grup putea rezista ideologiilor celor mai ucigătoare, de unde și interesul, pentru mine, al cercetării reprezentărilor sociale. În fine, presupuneam că vor fi mai puțini studenți – criterii de selecție mai puțin severe? –, că ei vor fi mai în vîrstă și mai atipici decît media, cum se întîmplă adesea în cazul disciplinelor ce urmează a fi desțelenite.

Pauza din vara anului 1948

Din prima mea vară la Paris mi-a rămas senzația unui fel de pauză. Vîntul începea să sufle înspre larg. Reușiserăm la examenul de propedeutică și dorința mea de a studia căpăta în sfîrșit formă. Încetul cu încetul îmi veneam în fire. Duminicile nu mai erau un calvar. Și, poate pentru a ne pregăti să devenim studenți, făceam, împreună cu Chiva și Celan, lungi plimbări pe jos prin Paris. După noi, student era cu adevărat doar tînărul sau tînăra care își făcea studiile în perimetrul Sorbonei și putea să hoinărească ore în șir în Cartierul Latin. Hoinăreala este de altminteri singurul sport pe care l-am practicat vreodată cu asiduitate. În treacăt fie spus, la ce se vor fi gîndit cei care au putut să creadă că niște ansambluri de clădiri la periferie, făcute la repezeală, ar putea semăna cu niște campusuri universitare? Epoca noastră universitară este cel mai bine descrisă de indiferența cu care a fost acceptată dispariția Cartierului Latin.

Mergeam pe cheiurile Senei, unde ni se întîmpla să cumpărăm sau chiar să subtilizăm cîte o carte de la vreun buchinist. Chiva îmi povestea la rîndul lui istorioare, totdeauna hazlii, cu portărese, pentru că nici el nu stăpînea codurile cotidianului. Într-o zi, pe cînd urca în goană scările de teamă să nu fi întîrziat la un croitor unde ar fi putut să primească de lucru, a dat din greșeală peste o doamnă care spăla pe jos. Furioasă, ea i-a aruncat un: „S-ar fi putut totuși să spuneți «pardon» cînd treceți, nu?". Chiva încremenise de rușine.

Și lui Paul îi plăcea Parisul. Într-o scrisoare adresată soției, artista Gisèle Lestrange, datată 21 mai 1952 și trimisă din Germania, îi scria: „Draga mea, n-aș putea să trăiesc decît alături de tine, la tine, în țara ta, la Paris. Am iubit Parisul înaintea ta, dar l-am iubit pentru tine, așteptîndu-te"[1]. Atunci am început să simt din nou dorința de a citi. Iar cînd ne intersectam cu cupluri vesele, care arătau bine, îmi aminteam că ne aflam în anotimpul cel mai plăcut și că și eu eram tînăr, chiar dacă a doua zi trebuia să mă trezesc devreme pentru a merge la atelier și la orarele imposibile ale lui moș Krauze.

Împreună cu Chiva, îmi desăvîrșeam ucenicia orașului și ne dădeam seama că ne făcuserăm despre Paris o idee cît se poate de romantică, ca despre o capitală unde rațiunea și gustul precumpăneau. Or, noi eram pe cale să descoperim un alt Paris. În acea vreme, marea majoritate a apartamentelor nu aveau sală de baie și în spatele Marilor Bulevarde, acolo unde Chiva lucra într-un atelier de tricotaje, încă mai existau străzi insalubre și care duhneau a sărăcie. Orașul putea fi nemilos și te puteai lesne prăbuși fără să observe cineva. Nimănui nu-i păsa de epave. Străinii care veneau în vizită nu vedeau nimic din toate astea. Pentru ei, Parisul era în fiecare zi o sărbătoare. Doar refugiații nevoiași, constrînși să-și cîștige traiul și care trebuiau să cucerească Parisul, aveau acces la latura aceea întunecată a Orașului Luminilor, unde un „Descurcați-vă!", însoțit la o adică de

1. Paul Celan și Gisèle Celan-Lestrange, *Correspondance*, ediție și comentarii de Bertrand Badiou, cu participarea lui Éric Celan, Seuil, „La Librairie du XXIe siècle", Paris, tomul I, 2001, p. 322.

un zîmbet politicos, constituia îndeobște singurul răspuns pe care-l obțineam.

Cînd îmi mai rămîneau cîteva fărîme de demnitate după ziua de muncă, le păstram cu sfințenie pentru a mă însoți la biblioteca Sainte-Geneviève, care avea avantajul de a închide spre ora zece seara. Acolo, pentru prima dată după mult timp, am început să scriu din nou. La sfîrșitul săptămînii și, uneori, după munca la atelier, scoteam paginile romanului meu *Marea Roșie*, început la București și cărat după mine prin lagărele de persoane strămutate. Nu mă mai atinsesem de el de atunci. Voiam să închei acest text cu antisemitismul lui Stalin, inițial înșelător, înainte de a izbucni la lumina zilei în 1948-1949, cînd presa Partidului a dezlănțuit campania împotriva „cosmopoliților fără rădăcini" și „complotului halatelor albe". Mai doream să evoc interzicerea, în 1947, a *Cărții negre* despre exterminarea evreilor a lui Ilia Ehrenburg și Vasili Grossman, dizolvarea Comitetului Antifascist Evreiesc și arestarea, de către NKVD, a principalilor săi membri, toți executați. În 1948, retușam frenetic textul sau, mai degrabă, mă străduiam din greu, conștient că proiectul depășea cu mult capacitățile mele și că nu-l voi încheia niciodată. L-am distrus în 1950 sau în 1951.

Noul meu statut: pe jumătate student, pe jumătate magazioner

Toamna, cînd l-am anunțat pe moș Krauze că mă înscrisesem la facultate, m-a invitat să cinez la el acasă – ce surpriză! –, îngrijorat la gîndul că n-o să mă mai întorc

să muncesc în atelierul lui cu normă întreagă. Însă eu simțeam că n-o să mai meargă așa. Eu căutam să-mi cîștig pîinea, el îmi propunea un destin. În plus, el considera că îmi lipsea acel exces de ambiție pe care-l aștepta de la un „recrut". Mă mai și tiraniza, iar eu mă lăsam brutalizat fără să reacționez – o reminiscență a războiului? –, slăbiciunea acționînd asupra celui puternic ca o formă de încurajare. Cam pe atunci, o asociație mi-a găsit o slujbă, la doi pași de Krauze, la un angrosist, la sucursala micilor fabricanți de încălțăminte de pe strada Rambuteau, în dreptul Centrului Pompidou. Imobilul a fost demolat în anii 1990. Am lucrat acolo mai bine de un an.

De acum înainte mă bucuram de un nou statut: pe jumătate student, pentru că nu prea puteam să asist la cursuri, pe jumătate magazioner, deoarece patronul, domnul Albert, mă distribuise la manutanță. Spațiul era alcătuit dintr-o imensă sală aproape luminoasă, înconjurată de birouri și antrepozite, unde se agitau vreo douăzeci de salopete albastre, iar în centru era o tejghea uriașă. Domnul Albert era încă tînăr. Poate pentru că avea timp de pierdut în ziua aceea, poate din simplă curiozitate, m-a îndemnat să-i povestesc viața mea. Cît despre viitorul meu, i-am explicat că doream să îmi continui studiile. Îi vorbisem despre toate astea pentru a clarifica situația sau pentru a încerca să micșorez distanța socială? Înțelegînd în orice caz că voi fi student, mi-a atribuit postul cel mai puțin calificat.

Așa că am devenit ajutor de magazioner. Fără îndoială că era ceea ce îmi trebuia, pentru că, în acea vreme, mă simțeam mai amenințat de sfîrșitul lunii decît de bomba atomică. Și nu urmăream decît un singur lucru: să nu

ajung pe stradă. Seara, eram obosit, dar nu mă mai gîndeam la asta: doream Parisul și mă bucuram de libertatea spiritului. În fond, Kabbala avea, poate, dreptate: „Nu există zi fără lumină". „Pedeapsa" nu era cu nimic mai puțin aspră, pentru că mi se dădeau corvezile cele mai extenuante: căram, tîram, ridicam și deplasam poverile, apoi despachetam, transportam și stivuiam. Ce rău făcusem Cerului?

În plus, mi se întîmpla și să nu mă descurc. Într-o zi, cînd mă așezasem ca să-mi trag sufletul după ce terminasem de stivuit cutiile cu pantofi rămase de la o vînzare, magazionerul-șef, cu veșnicul lui chiștoc lipit în colțul gurii, s-a apropiat: „Fii totuși puțin atent: trebuia să le stivuiești pe partea dreaptă!". Apoi a adăugat, aruncîndu-mi o privire complice: „Cum ar spune domnul Albert, a face și a desface înseamnă tot a munci!". De multă vreme nu auzisem o frază atît de luminoasă și de subversivă. După tonul lui binevoitor, simțeam că voia să mă ajute și, chiar dacă i-am uitat numele, îi sînt și astăzi recunoscător.

Seara, salariații se întorceau la familiile lor, la casele lor sau ieșeau împreună. Acest mod de a trăi, fiecare la casa lui, îmi deschidea în mod inevitabil rănile. Pentru că, în ceea ce mă privea, se punea mai ales problema să amîn cît mai mult clipa cînd urma să mă aflu din nou între cei patru pereți ai celulei mele. Filozoful Lucien Goldmann, care s-a născut la București în 1913 și făcea parte din micul nostru grup, imaginase un subterfugiu: juca flipper pînă la patru dimineața, adesea cu Paul Celan, la niște jocuri mecanice în jurul cărora se furișau mereu creaturi cu înfățișări bizare. La rîndul meu, hoinăream bucuros pe bulevarde sau înspre Le Carreau des Halles, străvechiul „pîntec

al Parisului", unde mirosurile de rînced, de fermentat și de legume intrate în putrefacție se amestecau cu zgomotul motoarelor ambalate și al claxoanelor ce răsunau printre cărători și descărcători. Eram impresionat de diversitatea oamenilor: parizieni, locuitori din cartier, provinciali. La prînz, mîncam împreună cu colegii mei în salopete în mici restaurante, unde masa era aproape pe gratis, și acolo am descoperit un alt popor: cel al clienților „obișnuiți".

O provocare de nedepășit?

O altă provocare, la prima vedere de nerezolvat, se înfățișa înaintea mea: cum să reușesc să iau licența, dat fiind că lucram cu normă întreagă? Din fericire, la domnul Albert, zilele se desfășurau după un ritm mai regulat decît în confecții, meserie epuizantă pentru că nu avea un orar clar. Iar în scurt timp aveam să-mi dau seama că nu eram singurul în această situație: date fiind ocupațiile sau serviciul lor, studenții de la psihologie nu veneau des la cursuri, unii nu se duceau chiar niciodată, alții cu intermitențe.

Trebuie să știți că la Sorbona, în 1949-1950, întreaga strategie a învățămîntului era întemeiată pe presupusa minte virgină a studentului, pe răbdarea, conștiinciozitatea și lipsa lui de cunoștințe. Existau și mai multe modalități de a-i struni pe studenții zvăpăiați, neastîmpărați sau excentrici, care erau adesea cei mai cultivați și mai inteligenți, cea dintîi fiind neprimirea la examene, încît, de multe ori, cel mai surprinzător lucru era paradoxala absență a studentului. Fie că profesorul nu-l mai vedea, fie că acesta devenea cît

se poate de discret, dezerta de la cursuri, se risipea în diverse activități colaterale sau renunța.

Eu și Chiva consideram că, la urma urmelor, două mari puteri domneau asupra populației studențești de la Sorbona: staliniștii și trîntorii. Cît despre „Normale Sup" (École Normale Supérieure), ea semăna mai curînd cu o crescătorie de pedanți și de genii. Uneori, ni se întîmpla și să mergem să ascultăm cîte o conferință ținută de Eugène Minkowski, născut la Sankt-Petersburg într-o familie de evrei polonezi, al cărui tată era, ca și tatăl meu, negustor de grîne. Deja foarte cunoscut pentru cercetările sale de pionierat în domeniul schizofreniei, Minkowski se consacrase, începînd din 1946, tulburărilor psihologice provocate de Shoah.

Mai vîrstnici și mai profesionalizați decît cei de la alte discipline, o parte dintre studenți practicau deja psihologia aplicată, precum Jean Dubost, sau, într-o oarecare măsură, psihanaliza, ca Anne-Lise Stern, care fusese deportată la Auschwitz la 22 de ani, în primăvara anului 1944, după ce fusese denunțată la Paris ca fiind evreică, și care avea să scrie, peste decenii, o carte fundamentală despre *Le Savoir-déporté* (Seuil, Paris, 2004). Cît despre Stéphane Ehrlich, care avea să conducă douăzeci și cinci de ani Laboratorul de Psihologia Limbajului la CNRS, el se afla, mai mult sau mai puțin, în aceeași situație ca mine, de vreme ce lucra cu normă întreagă la Centrul de Orientare Socială a Străinilor, întemeiat de abatele Glasberg.

Dispuneam totuși de mai multe mijloace pentru a compensa absenteismul. Mai întîi, notele de curs pe care unii studenți conștiincioși aveau gentilețea să ni le împrumute,

ba chiar să mi le lase la hotel. Fără aceste persoane generoase, nu sînt sigur că m-aș fi putut prezenta la examene. În plus, dispuneam de prețiosul *Bulletin de psychologie*, al cărui conținut, între anii 1948 și 1953, consta în mare parte în transcrierea cursurilor sub o formă rezumativă și revizuită de profesori, ca să nu mai vorbim despre recenziile de carte, dările de seamă ale conferințelor și cele cîteva articole pe care le puteam citi în paginile lui. Astfel încît *Bulletin* constituia un instrument de lucru esențial pentru noi, un loc de convergență între diversele cîmpuri ale psihologiei și o tribună deschisă tinerilor cercetători. Cînd cel de-al doilea articol al meu, intitulat „Cercetări în psihologia socială", avea să fie publicat, în mai 1953, îmi amintesc că semnătura mea de debutant se învecina cu aceea a unor savanți confirmați, precum Claude Lévi-Strauss sau psihiatrul Daniel Lagache.

Dascălul meu era profesorul de la licență și singurul care preda concomitent psihologia generală și psihologia socială. Era pasionant și țineam foarte mult la el, așa cum te atașezi de o figură paternă. Cred că își dăduse seama de acest lucru, dar, în virtutea convenienței franceze, nu se exterioriza. În fine, în Cartierul Latin existau tot felul de mici firme unde puteam face fotocopii.

Evrei români fără existență plauzibilă

Pentru a-și ameliora cotidianul, Chiva și Celan luaseră legătura cu o altă asociație de binefacere, de care se ocupa o doamnă evreică de origine germană. Ea ne dădea pachete,

ținea la noi și ne invita la ea acasă. Într-o seară, cînd avea invitați, pe strada Campagne-Première, ne-am trezit printre persoane renumite și îmi amintesc de o scenă amuzantă. Vorbeam de Rilke și Chiva s-a amestecat în conversație spunînd că scrierile sale franceze nu i se păreau nemaipomenit de interesante. La care l-am văzut pe Paul cum îi făcea insistent semn cu cotul, dar Chiva îi dădea înainte, imperturbabil, declarînd apoi că *Lettres à un jeune poète* erau cam pompoase. La un moment dat, împingîndu-l într-un colț, Paul i-a spus: „Tîmpitule! Știi cine e de față? Doamna în vîrstă este pictorița Baladine Klossowska, mama lui Balthus și, mai ales, ultima dragoste a lui Rilke!".

Ceea ce arată că, la Paris, în 1948, nici Chiva, nici Celan, nici eu nu aveam o existență plauzibilă. Știam că soarta noastră se va decide, o dată mai mult, dînd cu banul. Însă aveam ceva în comun: furia de a trăi și hotărîrea de a ne lua revanșa asupra morții, lucruri care, pentru francezi, păreau de la sine înțelese. Cît despre limbă, am rezolvat problema în mod radical la cîteva luni după ce ne-am cunoscut. Într-o zi, cînd eram așezați la o masă într-o cafenea din cartierul Marais, am luat decizia solemnă de a vorbi, o dată pentru totdeauna, doar în franceză, interzicîndu-ne să vorbim între noi în română. Am respectat-o. Odată luată hotărîrea, cred că am reușit în trei săptămîni să scap de „r"- ul meu vibrant folosind o șmecherie: îl înghițeam.

Paul și Chiva aveau să reprezinte cele două tipuri de prieteni care s-au repetat de-a lungul întregii mele existențe. Pe de o parte, acrobații, cei care simt chemarea unui destin excepțional și menirea de a se aventura pe înaltele culmi

ale spiritului sau pe tărîmurile neocupate ale imaginației (mai degrabă Paul sau Isou). Prietenia și consimțămîntul de care ei au o nevoie arzătoare trebuie să depună mărturie pentru singurătatea lor ieșită din comun, ca și pentru capacitatea lor de seducție, dar și să le îndure inevitabilul lor egocentrism. În același timp, am fost totdeauna sensibil la anxietatea ce sălășluia în ei. De cealaltă parte, îmblînzitorii. În cazul lor, prietenia este alcătuită din afinități morale și dintr-o adîncă simpatie (mai degrabă Chiva), acestea reprezentînd puntea indispensabilă dintre propria lor lume și lumea exterioară. Ei sînt niște îmblînzitori ai propriei firi și nu stabilesc legături în funcție de contingențe, în lipsa emoției sau a unui ideal împărtășit. De aceea, prietenia lor este de o fiabilitate desăvîrșită.

Ca și la București, îmi dădeam seama că nu pot trăi fără mari prietenii, dintre cele care nu se înnoadă decît între marii singuratici. Fără plăcerea și sentimentul de securitate pe care mi-l oferă ele, viața mea a fost totdeauna șubredă: sînt golit și mohorît. La drept vorbind, în fiecare dintre ele căutam ceva mai mult decît prietenie: un tată, o familie, o legătură indestructibilă. Or, ființele cu adevărat importante dintr-o existență se pot număra pe degetele unei mîini. Și numai prieteniile de tinerețe sau afinitățile de sînge au avantajul că rătăcirile și neînțelegerile nu le alterează niciodată. Ele rezistă la trecerea timpului.

Capitolul IV

„Trioul de meteci". Paul Celan, Isac Chiva și cu mine: trei lozuri necîștigătoare

Nu mai eram singur pe lume. Aveam doi tovarăși, două ființe cu care să vorbesc și pe care să mă sprijin. Chiva, după ce-l întîlnise pe Celan în 1947, pe cînd, fugari la Budapesta, se ascundeau, este cel care m-a prezentat acestuia în iulie 1948, puțin după sosirea lui Paul la Paris. Îmi amintesc că, atunci cînd l-am întîlnit, nu am avut sentimentul că mă aflu în fața unei ființe excepționale. Mi-a făcut mai ales impresia unui poet rătăcitor, permanent hăituit de un dușman invizibil. Despre el, aș fi putut spune același lucru ca Martin Buber despre Kafka: „omul cel mai nefericit pe care l-am întîlnit vreodată"*. De-a lungul primilor cinci ani petrecuți la Paris, pînă fiecare dintre noi s-a căsătorit, în anii 1950, Chiva, Celan și cu mine aveam să fim nedespărțiți.

---

* Filozoful Hans Jonas își amintește că Martin Buber i-ar fi răspuns cu această propoziție la întrebarea pe care i-a pus-o cîndva despre „cum era Kafka". Vezi interviul acordat în *Die Zeit*, nr. 35 din 25 august 1989, lui Marion Gräfin Dönhoff și lui Reinhard Merkel, publicat sub titlul „Mitleid allein begründet keine Ethik" („Singură, compasiunea nu întemeiază nici o etică") (n. tr.).

Trei supraviețuitori fără familie și fără nici un ban

Paul era încă necunoscut în Franța. Și nimeni nu ar fi putut bănui că avea să devină unul dintre cei mai mari poeți de limbă germană din secolul XX. După mai multe tentative de a fugi din România cu un grup de prieteni, pînă la urmă a reușit, în noiembrie 1947. Pe drumul ce-l ducea de la București la Paris, trecînd prin Budapesta, el zăbovise șase luni la Viena, oraș care mai întîi l-a decepționat, apoi l-a dezgustat: Paul dezvoltase o sensibilitate exacerbată pentru tot ce avea de-a face cu cel mai mic efluviu de antisemitism. În timpul acestei șederi în Austria a început o relație cu Ingeborg Bachmann, poetă și studentă la filozofie, care redacta o teză despre Heidegger[1]. O primă culegere de poeme, intitulată *Der Sand aus den Urnen*, trebuia să apară în volum. Însă Paul plecase din Viena înainte de tipărirea cărții și a urmat o catastrofă: cînd a descoperit

1. Privitor la corespondența dintre Paul Celan și Ingeborg Bachmann, a se vedea: „L'alliance d'amour avec les morts: la correspondance Ingeborg Bachmann – Paul Celan", trei scrisori semnate de Ingeborg Bachmann, prezentate și traduse de Bertrand Badiou, *cf.* revista *Poésie*, 2009/4, nr. 130, Belin, Paris, pp. 59-67. Și, pentru corespondența integrală: *Le Temps du cœur. Correspondance d'Ingeborg Bachmann et Paul Celan*, traducere din limba germană de Bertrand Badiou, Seuil, „La Librairie du XXe siècle", Paris, 2011. [Vezi și Ingeborg Bachmann, Paul Celan, *Timp al inimii*, traducere din limba germană de Iulia Dondorici, Editura Art, București, 2010 (n. tr.).]

la Paris nenumăratele erori care, după el, îi denaturau poezia, a interzis neîntîrziat publicarea acesteia.

În ianuarie 1948, Chiva făcuse traseul Budapesta-Viena în tovărășia lui, urcînd în mod clandestin într-un tren. Odată ajuns în capitala austriacă, se dusese direct la consulatul francez, unde, folosindu-și toată răbdarea, sfîrșise prin a obține o viză cu ajutorul Organizației Internaționale pentru Refugiați, cu sediul la Innsbruck.

La Paris, împărtășeam condiția de apatrizi – mai bine spus, de *apatriați* –, dat fiind că toți trei eram refugiați evrei români fără întoarcere, fără familie și fără nici un ban. Și, bineînțeles, aveam traiectorii similare: supraviețuiserăm nazismului înainte de a scăpa de stalinism și eram frămîntați de una și aceeași grijă: cum să ne croim drumul în Franța? În fond, nu dispuneam decît de un singur lucru: timpul, singura proprietate care are o valoare. Precum și convingerea că nu este suficient să trăiești, ci trebuie să-ți *construiești* viața, chiar dacă ar fi să-ți dai duhul din pricina asta. Există două feluri de oameni: unii s-au născut, alții s-au construit. Noi făceam parte din categoria a doua.

Trei vieți ciuntite, pe care mareea persecuțiilor și vicisitudinile istoriei le așezaseră la periferia societății franceze. Pentru că, la început, cu aspectul nostru rustic, trăiam precum niște provinciali, la marginea aristocrației intelectuale pariziene. Tenacitatea noastră se ascuțea cînd eram împreună, dar se dilua cînd fiecare dintre noi se întorcea la singurătatea camerei sale de hotel, adormind cu puținul pe care-l avea, cu coșmarurile, visele și frămîntările sale. A doua zi ne întîlneam însă din nou și puteam vorbi ore în șir, cu frenezia nesătulă a neliniștiților și a exilaților.

Chiva se proletarizase și el. Se istovea opt ore pe zi lucrînd la mașina de cusut, într-un atelier de tricotaje de pe strada Enghien, la un armean, dl Arkoutian. Cît despre Paul, el lucra la Laboratorul Industrial de Electricitate de la Montreuil. Fiecare își purta crucea. În 1948, Chiva locuia într-o cămăruță minusculă, pe strada Gay-Lussac. Paul și-a găsit locuință în hotelul Orléans, la numărul 31 pe strada Écoles (astăzi, Sully Saint-Germain), și în scurt timp aveam să mă alătur lor pentru a închide triunghiul, instalîndu-mă într-o cameră mobilată de șase metri pătrați, mai întîi pe strada Royer-Collard, apoi la numărul 54 pe strada Monge. Acolo ne stabiliserăm noi cartierul general. Ca și noi, Celan trăia într-o sărăcie învecinată cu mizeria. Dar Paul era un tînăr foarte plin de viață și, în unele privințe, fascinant, de o intimidantă rezervă și destul de puțin preocupat de efectul pe care-l producea asupra celorlalți. Scufundați în precaritate, trăind în strîmtorare, izolare și lipsuri, sufeream de pe urma aceleiași boli, deoarece încă ne aflam de partea rea a barierei, cea a celor neintegrați, bîntuiți zilnic de o teribilă și instinctivă spaimă de decădere. „Nu te ocupa de nimic altceva decît de propriile tale decizii!", mă soma Chiva.

L-am întrebat recent pe un prieten, care venea de la Chicago și pe care-l cunoscusem într-un cămin de studenți la sfîrșitul anilor 1940, ce impresie făcea ciudatul nostru trio. Iată ce mi-a răspuns: „Sosind din Statele Unite, căutam francezi care să vorbească franțuzește. Și uite că am dat peste voi, peste trioul vostru – trei români! Nu păreați chiar atît de vrednici de plîns, dar chipul lui Paul frapa

prin paloare: dincolo de rezerva și răceala aparente, părea bolnav. De fapt, toți trei aveați un aspect destul de nesănătos: mîncați puțin, trăiați prost și munceați prea mult". O altă prietenă, pe care o cunoscusem în aceeași perioadă, își amintește de trei singuratici, „legați, tu și Chiva, de o formidabilă prietenie", mi-a spus ea. „Și dacă ar trebui să folosim, ca în chimie, balanțe, mi se pare că prietenia era mai puternică între tine și Chiva și între Chiva și Paul și, pe de altă parte, mai puțin strînsă între tine și Paul. De altfel, se putea simți că erai foarte anxios. Cît despre Paul Celan, dat fiind că tu și Chiva îl respectați mult, eram înclinați să împărtășim admirația comunicativă pe care o aveați pentru el. Despre el se spunea ce nu se spunea despre voi doi, și anume că trecuse prin niște încercări îngrozitoare în timpul războiului și că părinții lui fuseseră asasinați în deportare."

Tragedia lui Paul Celan

Este incontestabil că Paul era foarte discret cînd venea vorba despre trecutul lui. Îl învăluia în tăcere și nu-l evoca decît pe calea de el aleasă: poezia. În general și, fără îndoială, din pudoare, pe atunci vorbeam puțin despre noi. Iar Paul nu era un caracter facil. Fiind de o extraordinară susceptibilitate, trebuia să eviți orice cuvînt care ar fi putut să-l rănească, adică să-l înfurie. Pretindea o vigilență neîntreruptă, care depășea uneori puterile mele. În plus, mărturisesc că mi se întîmpla să mă simt oarecum umilit de modul lui de a clasifica umanitatea în două specii: poeții, înzestrați cu nu se știe ce atribut divin, și nepoeții, de parcă

credea că el provine dintr-o specie superioară celei din care proveneam eu.

Mai tîrziu, am înțeles că era, probabil, speriat de propriul geniu și că avea dreptate. Dar nu avea încă nici revelația, nici certitudinea acestui geniu, de unde, uneori, și o anumită aroganță de fațadă. Fapt este că o prea mare intimitate cu el mă speria: îmi reproșam acest lucru, dar mă temeam ca anxietatea lui să n-o trezească pe a mea.

În urmă cu șapte ani, Paul supraviețuise, la 21 de ani, exterminării sistematice de către români a evreilor din Cernăuți. Reușise să se ascundă în timpul raziei, dar părinții lui au fost arestați în iunie 1942, în apartamentul lor de pe Masarykgasse, laolaltă cu alte mii de evrei, și deportați în Transnistria[1], pe care o porecleam „Regatul morții". Așa

1. A se vedea Israel Chalfen, *Paul Celan. Biographie de jeunesse*, Plon, Paris, 1989 (lucrare ce cuprinde totuși un anume număr de aproximări). În momentul arestării părinților lui Celan, 30 000 de evrei din Cernăuți fuseseră deja deportați în Transnistria (în 1941), ca să nu mai vorbim despre cei masacrați chiar în oraș. Decizia de a se trece la un nou val de deportări în vara anului 1942 a fost luată la ordinul guvernatorului Bucovinei, generalul Corneliu Calotescu. Pe 7, 14 și 28 iunie, în toiul nopții, patrulele polițienești și militare, însoțite de reprezentanți ai primăriei, au percheziționat locuințele evreiești pe baza unor liste prestabilite. Cei luați pe sus în timpul raziilor erau adunați pe terenul de sport Maccabi, lîngă gară, unde erau despuiați, loviți și umiliți înainte de a fi îmbarcați în vagoane pentru vite cu destinația regiunea Moghilev, dincolo de Nistru. Locuințele lor, devenite proprietate a statului, erau imediat sigilate. Razia din 14 iunie s-a extins și la invalizii dintr-un azil de bătrîni, dintre care unii aveau peste 80 de ani, și la bolnavi în pijama, arestați pe patul de spital.

era denumită acea lungă fîşie de teritoriu ucrainean, situată între două fluvii, Bugul şi Nistrul, şi care se prelungeşte în sud pînă la Odessa (leagănul familiei mele, unde, în toamna anului 1941, armata română a făcut un măcel de mari proporţii, care s-a soldat cu mai bine de 20 000 victime printre evrei). Führer-ul oferise Transnistria mareşalului Antonescu în august 1941, drept mulţumire pentru loialitatea sa. Din acel moment, provincia a fost administrată de Bucureşti, care o va guverna, înainte de a fi eliberată de sovietici în martie 1944. Între aceste două date, regimul român a transformat regiunea într-o „uriaşă groapă de gunoi etnică" şi într-un gigantic cimitir pentru evreii locului sau deportaţi din România. A fost numit chiar un guvernator, profesor de drept şi antisemit notoriu, Gheorghe Alexianu, înzestrat cu puteri discreţionare, pentru a veghea la această înfăptuire.

Soldaţii şi jandarmii *români* i-au escortat, pe calea ferată sau la voia unor dantești marşuri ale morţii, pe supravieţuitorii primelor băi de sînge din Basarabia şi Bucovina. Nu exista nici o logistică demnă de acest nume. Frigul extrem, foametea, violurile, împuşcăturile, atacurile sătenilor ucraineni sau epuizarea decimau o parte din coloane pe măsură ce înaintau. Drumurile Transnistriei erau presărate cu cadavre. În turma „mărşăluitorilor" se afla scriitorul Aharon Appelfeld, care era şi prieten al lui Chiva, originar dintr-un sat din preajma Cernăuţiului. Trupele române au exterminat în Transnistria, prin împuşcare sau alte metode, unele mai primitive decît altele, aproximativ 150 000 de evrei români şi ucraineni.

Capitolul acesta din Shoah rămîne, de altfel, scandalos de absent sau insuficient tratat în literatura consacrată

subiectului. De pildă, cine a auzit vorbindu-se despre masacrul de la Bogdanovka, pe Bug – 70 000 de evrei asasinați de polițiștii români într-un interval de o săptămînă, la sfîrșitul lui decembrie 1941, foarte aproape de locul unde au fost deportați părinții lui Paul – altfel spus, de două ori mai mulți decît la Babi Yar, lîngă Kiev? Laxismul și lipsa de interes pentru crimele comise de români care transpar în multe cărți m-au șocat întotdeauna. Golul acesta este în sfîrșit umplut prin publicarea, în 2009, în versiune franceză, a *Cărții negre*, monumentala lucrare a lui Matatias Carp despre anihilarea evreilor din România, o cronică contemporană a respectivelor evenimente[1].

Cînd aud spunîndu-se că au fost mulți supraviețuitori în România cred că nu este greșit, dacă luăm drept punct de comparație Auschwitz-ul. Dar dacă ne gîndim că nimeni nu ar fi trebuit să fie ucis, rolul unui stat, al poliției și armatei sale fiind de a-i proteja pe cetățenii săi, atunci nimicirea, în văzul și cu știința tuturor, a 350 000 de ființe vii este de un tragism uriaș[2]. Se pun adesea în seama germanilor toate

1. Întreaga parte a treia din *Cartea neagră*, ilustrată printr-un caiet de fotografii, se referă la măcelurile din Basarabia și Bucovina, apoi la deportarea supraviețuitorilor în Transnistria și asasinatele în masă care s-au petrecut acolo. A se vedea, în franceză, și Florence Heymann, „La Transnistrie: le lieu qui a un nom qui n'en a pas", *Revue d'histoire de la Shoah*, nr. 181, iulie-decembrie 2004, pp. 107-125; Radu Ioanid, *La Roumanie et la Shoah*, Éditions de la MSH, Paris, 2002. Și volumul colectiv *L'Horreur oubliée: la Shoah roumaine*, număr special din *Revue d'histoire de la Shoah*, *op. cit.*
2. Să mai observăm că, atunci cînd a fost vorba de închirierea din România a vaselor Pan York și Pan Crescent, pentru a transporta

atrocitățile celui de-al Doilea Război Mondial. E adevărat că și-au luat partea leului. Dar dacă ei au servit drept model, au servit și drept pretext celor care ardeau de dorința de a-și astîmpăra ura și patima sîngeroasă. Acești executanți au sînge de neșters pe mîini, o pecete a infamiei pe conștiința lor națională. Un unchi al mamei mele mi-a povestit, după război, suferințele provocate de acele lungi marșuri ale morții, în timpul cărora li se refuzau apa, hrana și adăpostul. Mi-a povestit și despre carențele și paraliziile provocate de hrana distribuită în lagăre. El însuși credea că a supraviețuit pentru că s-a abținut, din rațiuni legate de religie (*kashrut*), să consume majoritatea alimentelor.

Tatăl și mama lui Paul s-au trezit astfel în mai multe „gropi de gunoaie umane" din Transnistria, dintre care unele erau adevărate lagăre de exterminare, precum Ladîjin, o carieră de piatră aflată în părăsire. Din *Cartea neagră* a lui Carp aflăm că acest lagăr, înconjurat de sîrmă ghimpată, era alcătuit din cîteva vagoane vechi, ruginite, și din niște barăci deteriorate, fără uși și ferestre, unde încăpeau cîte optsprezece persoane, dar unde trebuiau să se înghesuie 1 800 de evrei. Era urmată o politică alimentară unică în felul ei, asemănătoare cu aceea descrisă de unchiul meu:

---

mai bine de 15 000 de supraviețuitori în Eretz-Israel, în noiembrie 1947, unii conducători sioniști din Yishuv, care se temeau ca această nouă operațiune clandestină să nu dăuneze votului ONU privitor la împărțirea Palestinei, au fost de părere că plecarea vapoarelor trebuia întîrziată, invocînd, și ei, cu o teribilă rea-voință, că evreii români suferiseră mai puțin decît ceilalți de vreme ce doar – doar! – jumătate dintre ei fuseseră exterminați. Mai puteau așadar aștepta.

prizonierii primeau de două ori pe zi rații de năut, pe care agronomii sovietici le foloseau pentru hrana porcilor și care, administrate oamenilor, provocau o paralizie totală sau parțială.

Leo și Fritzi Antschel au fost apoi transferați pe malul oriental al Bugului, în Reichskommissariat-ul Ucrainei, de data aceasta în zona germană, unde se afla încă un arhipelag de lagăre cu nimic mai puțin înspăimîntătoare, printre care cel de la Mihailovska, pe unde au trecut. Într-unul dintre aceste lagăre au fost asasinați, undeva între 1942 și 1943, cum am aflat citind *Corespondența* lui Paul și Gisèle, publicată în 2001. Cred că, de fapt, nu s-a împăcat niciodată cu asasinarea părinților lui, mai ales cu cea a mamei sale[1].

În cele din urmă, Paul a fost expediat în lagărul de la Tăbărăști, în sudul Moldovei, unde a trecut prin propria lui experiență concentrațională. A rămas prizonier acolo din iulie 1942 pînă în februarie 1944, executînd lucrări de terasament, însă regimul era categoric mai puțin aspru ca în Transnistria. După întoarcerea într-un Cernăuți fantomatic, singur cu morții lui, a reușit să obțină de la sovietici autorizația de a pleca să lucreze la București într-o editură dedicată literaturii ruse, Cartea Rusă. Așa se face că s-a instalat în iulie 1945 în capitală, pentru a traduce clasici ruși. Practic trei ani încheiați înainte de a ajunge în Franța.

Poate că ne-am încrucișat fără să ne vedem. De altminteri, în 1946, un prieten mă introdusese într-unul dintre

1. Despre destinul părinților lui Paul Celan, a se vedea Marc Sagnol, „Les eaux du Boug", *Les Temps modernes*, august-octombrie 2016, nr. 690, în dosarul consacrat lui Paul Celan, pp. 1-27.

numeroasele cercuri literare ce imitau Parisul, condus de o poetă comunistă cu profil cabalin, de o vioiciune intelectuală ieșită din comun. Am aflat ulterior că Paul era un vizitator asiduu al acelui salon. Dacă aș fi fost mai sociabil, probabil că ne-am fi întîlnit acolo, dar tonul arogant al poetei mă descuraja la fel de mult ca și dreptul de preempțiune pe care și-l aroga asupra bărbaților.

„Uite-i pe meteci!"

Expresia „trio de meteci" provine din apostrofa istoricilor François Furet și Joseph Goy, care, într-o bună zi, au exclamat, zărindu-ne la École des Hautes Études en Sciences Sociales: „Uite-i pe meteci!". Modul acela de a ne întîmpina era, desigur, într-un registru glumeț, dar, pe moment, ne-a siderat, ba chiar ne-a traumatizat cumva. Ulterior, ne-am însușit formula. Iar cînd am întrebat-o, mult mai tîrziu, pe Marie Moscovici, care va deveni soția mea în 1955, despre impresia pe care i-o făcuse trioul nostru, ea mi-a spus următoarele: „Voi, toți trei, nu erați educați, ceea ce nu vă făcea defel antipatici – puteați să vă duceți oriunde –, dar nu erați ca toată lumea, inclusiv din punctul de vedere al comportamentului vostru la masă, cu excepția lui Chiva, singurul care știa ce înseamnă mîncarea rafinată și un vin bun".

În ceea ce mă privește, Marie adaugă: „Nu știai cum să te porți, dar știai cum să folosești acest lucru în favoarea ta. Cînd te-am cunoscut, în 1953, erai totuși foarte tînăr. Nu aveai maniere, dar făceai gesturi elocvente! Îți transformaseși

handicapul în dezinvoltură, astfel încît reușeai să ai o anumită ținută". În realitate, nu eram în mod special prost crescut: nu fusesem crescut deloc. Iar pe Paul cum îl vedea Marie? „Celan era un personaj tragic: totul, în cazul lui, era resimțit în registrul sfîșierii. Și totuși, avea un zîmbet minunat, chiar dacă nu zîmbea foarte des."

Dincolo de trioul nostru, ceea ce ne-a împiedicat, încă de la finele anului 1948, să ne cufundăm în depresie a fost „trupa lui Chiva". A fost clipa cînd centrul de gravitație al existenței mele s-a deplasat, dinspre République și Marais, înspre Cartierul Latin[1]. Iar în perimetrul nostru obișnuit – triunghiul dintre străzile Écoles, Gay-Lussac și Royer-Collard –, nu aveam nevoie să ne dăm întîlnire: ne încrucișam, ne lăsam mesaje strecurate pe sub ușile camerelor noastre, făceam o parte din drum împreună și ne așezam la masă în bistrouri. Nu era nevoie nici să ne povestim greutățile prin care treceam, pentru că erau aceleași. Nu mă mai puteam lipsi de tovărășia lor. Dintr-un motiv foarte simplu: prietenii aceia știau tot. Însă nimic nu reușea să alunge tristețea lui Paul. Ca și cum asasinarea familiei lui îl făcuse să devină un străin în propria-i viață, într-atît încît simțeai nevoia să îi construiești o altă tinerețe, voioasă, nevinovată și fericită. Chipul lui era frămîntat, chiar dacă exprima o anumită blîndețe. Seninătatea, în schimb, era străină de el. „Sînt tot mai părăsit de oameni! Dacă ai ști cît de mult sufăr...", mi-a spus într-o bună zi. Ce i-aș fi putut răspunde?

1. Serge Moscovici revine îndelung asupra acestui episod în capitolele VII și VIII.

În ce măsură erau perceptibile accesele noastre de disperare? „Isac Chiva, Paul Celan și cu tine mă dădeați gata!", mi-a spus ulterior Nicole Eizner, spre marea mea surprindere. „Mai întîi, prin inteligența voastră. Apoi, cum eu însămi nu-mi aflam locul nicăieri și veneam de nicăieri, cu voi mă simțeam acasă. În fine, pentru că erați generoși." Și noi care ne temeam ca stările noastre sufletești să nu-i îmbolnăvească pe cei care se apropiau de noi!

Impresia că Isac Chiva ascundea un secret dureros nu era falsă, dar cum toți trei eram educați de teroarea istoriei, știam foarte bine că astfel de răni sînt veșnice și că nimeni nu se vindecă vreodată de propria iudaitate. Și pentru că nu ne număram printre acei evrei generaliști și rușinoși, gata de orice pentru a fi acceptați, trecuturile noastre ne legau. Un evreu din ghetou rămîne evreu din ghetou toată viața și nici cultura, nici cariera nu vor schimba nimic niciodată.

Paul, ciudat și excesiv în toate

Ceea ce mi-a rămas de la Paul Celan din acei ani este, mai întîi, imaginea unui om care părea că poartă pe umerii lui și nefericirea lumii, și mîntuirea ei. De aici și aerul lui sălbatic și bănuitor, crizele de disperare acută, extrema vulnerabilitate a privirii lui, în care se aprindea uneori o nostalgie tulburătoare – dar după ce anume? –, punctată de săgeți de voioșie. Era o clipă fericit, apoi dispoziția lui se schimba brusc. Cred chiar că nu am mai cunoscut niciodată pe cineva care să poată trece atît de repede de la

veselie la deprimare. Asta cînd nu se închidea în sine din capul locului și începea să rumege gînduri negre, cu un amestec de ironie și sarcasm.

Mai avea și o latură carnală și jucăușă, aproape de clovn trist, bufoneria fiind uneori cea mai bună cale de a aborda subiectele grave. Una din ieșirile noastre preferate, de îndată ce aveam ceva bani, consta, de pildă, în a merge să ne îndopăm cu prăjituri la tejgheaua patiseriei vieneze de pe strada École-de-Médecine. Le înghițeam, ca și Paul, Chiva și Goldmann, cu o plăcere fanatică. Pînă în ziua în care o tînără m-a fixat, cu un aer scandalizat. De atunci, mănînc prăjituri pe ascuns.

Odată, am întrebat-o pe o altă prietenă despre prima ei impresie despre Paul. Mi-a spus că fusese teribil de „fascinată de privirea lui, de o umanitate profundă, ca și cum dramele prin care trecuse i-ar fi conferit un plus de căldură și empatie". Într-adevăr, chipul lui palid devenea deosebit de frumos cînd se lumina. Însă Paul nu era un literat crescut într-o seră. Era poet, poet în sens fizic. La început, credeam că era înzestrat cu un talent autentic și că, poate, avea să scrie o operă importantă. Apoi, spre sfîrșitul anului 1948, cînd am descoperit poemul lui, astăzi celebru, intitulat *Todesfuge*, m-am întrebat: oare nu visez? Prin acel kaddish (rugăciunea morților), Paul exprima tot ce rămăsese zăvorît în mine.

Îmi amintesc, mai ales, că i-am spus că tocmai citisem cel mai frumos poem scris vreodată. Theodor Adorno pretindea că nu se mai putea scrie poezie după Auschwitz. Ceea ce nu este însă cu putință, deoarece arta este făcută

să rupă tăcerea. Or, despre exterminare există două poeme de această anvergură: *Todesfuge* al lui Celan și *Babi Yar* al lui Evtușenko. Nu mi se părea un compliment: îi spuneam adevărul. Însă nimic nu părea să-l aline vreodată. Nu exista om în lume mai melancolic și mai singuratic. Iar cînd îl vedeam cum gîndește, așa cum te rogi pătimaș, mi se părea că Dumnezeu însuși se căia că îl supusese la atîtea cazne. Însă marii poeți se recunosc prin aceea că lasă în noi urme de neșters. Umbra unui vers care tulbură sufletul, și ajunge pentru o viață întreagă. Iar cînd suferi, este ca un fel de oază de împăcare, așteptînd preafericita tovărășie a păsărilor paradisului.

Uneori, Paul înmărmurea în mijlocul camerei, mut și răvășit. Puteai crede că te privea, dar ceva își croia drum în mintea lui și trăsăturile feței lui încremeneau. Cînd cădea într-una din acele tăceri îndurerate, așa cum cazi într-o fîntînă, privirea lui se stingea și îmi amintea atunci de bunicul meu, căruia i se întîmpla să închidă ochii în timp ce citea. Apoi lua cartea, o strîngea la piept și pleca. Și Paul pleca brusc. Sau aveai impresia că trebuia să facă un efort colosal pentru a se smulge din toropeală – din durerea doliului? Odată, a ridicat capul pentru a răspunde la o întrebare pe care i-o puneam, dar expresia de pe chipul lui era atît de înspăimîntătoare, încît am simțit că mi se opresc bătăile inimii.

În 1948-1949, învățasem să ghicesc în ce stare se afla după înfățișare. Într-o zi, l-am zărit în timp ce traversa bulevardul Saint-Michel, cu umerii prăbușiți și spatele ușor încovoiat, de parcă se întorcea dintr-o lungă călătorie. Îmi amintesc cît de greu mi-a fost să suport emoția care m-a

copleșit, fără să fiu în stare s-o numesc. În unele perioade, nu ieșea decît noaptea și nu se destăinuia nimănui.

Faptul cel mai descumpănitor ținea de întinderea disperării lui, care se alia cu o înțepenire a spiritului și cu o mînie exacerbată, totul alcătuind un amestec destul de exploziv. Cu atît mai mult cu cît nu exista în el nici un strop de răutate, care îți îngăduie să suporți mai bine cruzimea lumii și apăsarea anilor. Cînd era mînios, riduri îi străbăteau deodată fruntea și buzele i se subțiau. Și cu toate că, la prima vedere, trecea drept un personaj veșnic amabil, trebuie să spun că, în realitate, era departe de a fi așa. De fapt, existau doi Paul: un om cu sentimente pline de duioșie și un om cu un caracter abrupt. Un temperament timid și, în același timp, dominator.

Cînd era supărat, ai fi spus că sîngele se transforma în vitriol. Era uneori de ajuns un cuvînt nepotrivit sau o scînteie ca să se iște drame și ca să se aprindă, ca și cum l-ar fi cuprins focul. Apoi nu mai știai cum să stingi incendiul, însă, îndeobște, se ocupa el de asta. De altfel, era aproape stînjenit și redevenea blînd și docil, ca și cum ar fi vrut să spună: n-ar fi trebuit să mă mînii. Regăseai atunci, la el, un motiv biblic, și anume că nu ura este contrariul dragostei, ci furia. Iar Dumnezeul din Vechiul Testament este un Dumnezeu coleric. Paul Celan era un poet mîniat și, prin aceasta, era un poet evreu. De aici și faptul că relațiile cu el erau uneori întretăiate de neînțelegeri sau de incidente legate de amărăciunea lui ori de latura lui irascibilă și arțăgoasă.

În ciuda dispozițiilor lui schimbătoare, dacă nu cumva din cauza lor, era greu să-i porți pică, întrucît nevoia lui

de afecțiune era inepuizabilă, deși legată de o intransigență care o descuraja. Pentru că, ciudat și excesiv în toate cele, Paul era în stare să se manifeste față de ceilalți cu o surprinzătoare severitate. De altminteri, a avut destul de puțini prieteni adevărați în timpul scurtei sale șederi de douăzeci de ani la Paris. Căci era propriul lui călău: perfecționist la extrem, se purta cu sine însuși fără nici cel mai mic menajament și întreținea un raport nemilos cu propria poezie. Altă trăsătură contradictorie: era orgolios și suferea pentru că era ignorat de cei mai mari scriitori francezi, dar el însuși făcea tot ce putea pentru a se ține departe de mondenitățile literare.

Apoi, mai era și integritatea lui. Își făcea meseria de om, iar omul constituia meseria lui, cu o intransigență identică în ambele cazuri. Astfel încît această ființă atît de dăruită avea în mod cert dreptate cînd, scriindu-i unei rude din Israel, pe 2 august 1948, afirma că ar fi unul dintre ultimii care să incarneze „pînă la capăt destinul spiritualității evreiești în Europa"[1]. De altminteri, considera că un artist trebuia să trăiască precum un ascet și, în felul lui, așa și proceda. În ce privește raportul lui față de scris, mă ducea cu gîndul la Flaubert sau la Joyce: cînd scria, se dăruia pe de-a-ntregul. Iar toate clipele, fie că le petrecea meditînd, hoinărind, citind, suferind sau iubind – totul era menit propriei opere. De aici și scrupulele lui nebunești: nu-și acorda dreptul la nici o notă falsă.

1. Paul Celan și Gisèle Lestrange, *Correspondance*, ed. cit., tomul II, p. 482.

Un poet cu inima rănită

Marele lui defect stătea nu atît în orgoliu – chiar dacă nu lăsa niciodată să vadă că se îndoia de propriul geniu –, cît în modestia lui incredibilă. Ajungeam să mă întreb dacă el dorea cu adevărat să reușească. Mi se pare că ezita, în primii doi ani de exil, între frica de a nu mai putea să scrie și frica de a scrie, care avea, poate, de-a face și cu teama de a trezi antisemitismul și de a fi perceput ca un poet evreu. Despre el însuși, spunea, cu un alt fel de simț al nuanțelor: „Sînt poet de limbă germană și sînt evreu". Kafka pretindea că era un invitat în propria limbă. Paul, în schimb, se invitase singur, deși la Cernăuți, odinioară oraș austro-ungar, germana era limba lui de acasă, limba straturilor cultivate ale societății[1].

La București, ca și la Paris, Paul supraviețuia în esență traducînd Cocteau, Apollinaire, Mandelștam, Serghei Esenin sau Aleksandr Blok, dar și romane polițiste. A-i oferi sfaturi era totuși un lucru delicat, trebuia ales momentul potrivit. Orele pe care le petrecea traducînd erau istovitoare, cu atît mai mult cu cît nu era niciodată mulțumit de rezultat. „A fi traducător este o probă de forță!", mi-a spus el odată. Dîndu-mi seama cît de mult suferea de pe urma acestei îndeletniciri – iar cînd traducea noaptea, era și mai aspru cu el însuși –, încercasem, în 1949, să-l conving că mai bine ar fi scris un roman pentru a-și cîștiga existența. Însă,

1. Pe această temă, a se vedea cartea antropologului Florence Heymann (ai cărei bunici au fost internați în același lagăr cu părinții lui Celan) *Le Crépuscule des lieux. Identités juives de Czernowitz*, Stock, Paris, 2003.

cu excepția cîtorva texte, printre care cel pe care l-a consacrat dezastruoasei sale întîlniri cu Heidegger după război*, puțini poeți au respins într-un asemenea grad proza, nici măcar Heinrich Heine. Prietena noastră Nicole, despre care am vorbit mai înainte, știa oare, în 1948-1949, că el era poet? „Vag", mi-a spus ea, „însă nu am aflat decît ulterior, cu surprindere, că era considerat unul dintre cei mai mari poeți de după 1945. Cînd ne-am cunoscut, încă nu avea acest renume". Este adevărat că Paul nu-și petrecea timpul anunțînd sus și tare că scria poezie.

Îmi spuneam uneori că, în fond, el era un poet rus care scria în altă limbă și că posteritatea va spune, poate, despre el că i se datorează cele mai frumoase poeme „rusești" scrise în germană. El însuși, de altminteri, sugerează acest lucru într-o scrisoare adresată prietenului său, scriitorul Vladimir Markov: „Una dintre străbunicile mele a venit din Rusia: cum s-ar explica altminteri că simt poezia rusă, în mijlocul acestui Paris cum nu se poate mai puțin rusesc, ca fiindu-mi atît de apropiată, atît de intimă [...]. Da, probabil că am primit, dinspre străbunica mea, o frîntură de rusă... În fond, chiar sînt poet rus"[1]. Paul stăpînea limba

* Celan s-a întîlnit de trei ori, între 1967 și 1970, cu Martin Heidegger. A scris după prima lor întîlnire un celebru poem, intitulat *Todtnauberg*, interpretat de mulți exegeți (în primul rînd de Jean Bollack) drept consemnare a eșecului de a obține din partea filozofului recunoașterea unei „vinovății" simbolice a culturii germane în săvîrșirea genocidului antisemit (n. tr.).

1. Scrisoarea a fost publicată în catalogul expoziției de la Deutsches Literaturarchiv: *„Fremde Nähe". Celan als Übersetzer* [*„Proximitate îndepărtată". Celan traducătorul*], Deutsche Schillergesellschaft, Marbach am Neckar, 1997, pp. 333-334.

aceasta la perfecție. Doar dacă nu cumva poezia lui ar fi asociată, într-o bună zi, cu pictura lui Vermeer? În opera lui există ceva imprevizibil și perfect strunit, oarecum ca o aruncare de zaruri cîștigătoare care ar aboli hazardul.

Poezia lui este, desigur, greu de citit, dar asta pentru că a fost greu de scris. Ea este, dimpotrivă, ușor de ascultat datorită suflului liric și ritmului muzical, iar eu am auzit poezia lui Paul înainte de a o vedea tipărită: ne citea versurile lui cu voce tare, într-o mică cafenea dubioasă de pe insula Saint-Louis pe care o descoperiserăm și care a devenit apoi un loc elegant, La Colombe. Ne plăcea mult datorită orologiului agățat pe perete, ale cărui ace se învîrteau în sens invers. Cînd Paul citea un poem, acesta creștea în el și apoi trebuia să se lupte ca să iasă din el. Îl aducea pe lume, precum femeile, suferind. Dar să fi avut el vreodată grijă de vocația lui? Poemele sale erau copiii amari ai izolării și părăsirii.

Toate acestea explică, poate, paradoxala notorietate a lui Paul Celan, care dăinuie și astăzi: pe de o parte, aura lui de poet tragic și celebritatea; pe de alta, cercul mai degrabă confidențial al adevăraților săi cititori. Lucru despre care el declara, ironic: „Cine îmi cunoaște poezia? Trei mii de persoane, dintre care jumătate nu o înțeleg!". Încît, atunci cînd avea să găsească, în 1959, o slujbă modestă de lector de germană la École Normale Supérieure din strada Ulm, puțini erau studenții sau profesorii care știau că este poet, ba mai mult, un poet de geniu. De fapt, opera lui Paul nu a început să fie cunoscută în Franța decît după sinuciderea sa. La Paris, el a trecut astfel de la statutul de poet necunoscut la cel de poet ignorat.

Însă, în orice caz, el suferise prea mult pentru a se prăbuși în zădărnicia gloriei. Și cu bună știință s-a sinucis, aruncîndu-se în gol, de pe podul Mirabeau, într-o zi de aprilie a anului 1970, luîndu-și toate secretele cu sine. Nu a așteptat gloria: gloria era cea care-l aștepta. Oricum ar sta lucrurile, el refuza această notorietate: ni l-am putea oare imagina pe Paul Celan ca pe un Elie Wiesel? O singură dată, în 1950, m-a întrebat dacă mă temeam de moarte. I-am răspuns că da, în timpul războiului, dar că, de atunci încoace, mă gîndeam la ea fără prea mare temere. M-a privit zîmbind, cu o expresie indescifrabilă.

Țara asasinilor

La sfîrșitul anilor 1940 și la începutul anilor 1950, Paul era mult mai puțin cunoscut în Franța decît în Elveția, Austria și Germania, unde s-a dus pentru prima dată în 1952, cu ocazia publicării, la Stuttgart, a culegerii sale de poeme intitulată *Mohn und Gedächtnis*. Au urmat numeroase turnee publice, pe care părea că le întreprinde așa cum execută soldatul o misiune. În 1960 i se va acorda, la Darmstadt, printre alte distincții, prestigiosul Premiu Büchner. Însă, cu Germania, patria asasinilor, și cu germanii, care acceptaseră să fie executorii și complicii unei crime fără precedent în istorie, Paul întreținea, desigur, relații mai mult decît ambivalente, cu atît mai mult cu cît rămăsese sceptic în privința aptitudinii lor de a evolua spre democrație și de a depăși nazismul.

În primul rînd, era mereu rănit de incapacitatea lor de a-și recunoaște crima. Cum de puteau trăi cu ei înșiși? Îl

înțelegeam cu atît mai bine cu cît încercasem un sentiment similar în 1946, în timpul peregrinărilor mele de pseudo-persoană strămutată la Salzburg și, mai ales, la München și la Dachau. Pe atunci, nu prea se dădea atenție unui articol ce cuprindea vreo acuzație sau chiar o critică directă. Cel mai șocant era modul pasiv în care aceste ziare acceptau o atrocitate atît de greu de dat uitării. Iar cînd m-am hotărît să intru în vorbă cu cîțiva münchenezi, oferindu-le țigări americane, iată ce răspunsuri am obținut: „Cînd eram în armată, am ascultat de superiorii mei ierarhici". Sau: „Noi am fost educați în spiritul ascultării și i-am urmat pe ofițerii noștri". Adolf Eichmann va adopta același sistem de apărare la procesul lui, care a avut loc la Ierusalim, în 1961. Naziștii? Nimeni nu-i cunoștea și pînă și sugerarea unei responsabilități părea provocatoare. Interlocutorii aceștia, pe care cea mai mică aluzie la trecutul lor îi reducea la tăcere, mă exasperau. Tăcerea lor, chintesență asasină a nevinovăției lor, înălța o barieră de netrecut. N-aș fi putut trăi în Germania.

Sigur, se scurseseră cinci ani de atunci, dar, din acest punct de vedere, atmosfera nu se prea schimbase: tot nu existau, sau aproape că nu existau, vinovați, doar niște persoane dezorientate din cauza circumstanțelor și înșelate de propriii șefi. Iar cei ce suferiseră din cauza lor trebuiau să se resemneze cu un verdict de achitare și să se obișnuiască cu durerea pe care acesta le-o provoca. Mă întrebam dacă și Paul simțea același disconfort. Abia cînd am citit corespondența lui cu Gisèle am înțeles cît de mult suferea cînd se ducea în Germania. Îi scrie, de exemplu, din Hamburg, pe 30 mai 1952: „Am cunoscut peste o treime din scriitorii

germani – mă gîndesc doar la cei cărora li se poate strînge mîna fără remuşcări. Însă, printre aceştia, sînt mulţi inculţi, fanfaroni şi semiratați, şi nu au pierdut ocazia de a mă lua drept ţintă"[1].

Îmi amintesc că Paul se întorsese profund decepţionat din călătoria din 1952, mai ales de prima lui lectură în faţa unui areopag de scriitori germanofoni intitulat Grupul 47, după anul întemeierii sale. Nu voia ca germanii să-i ceară iertare. Voia ca adevărul – iar chestiunea adevărului se află în centrul operei lui – să nu fie îngropat, să fie rostit. Or, mărturisirile aşteptate nu veneau niciodată. De aici şi penibila impresie că inclusiv poezia lui pătrundea în acea nevinovăţie falsă şi mincinoasă pentru a-i sluji drept alibi.

Avalanşa de premii care-i erau decernate erau într-adevăr destinate scrierilor sale, dar persoanele care i le înmînau cine vor fi fost cu adevărat în această ţară proaspăt *judenrein*? Paul tindea să vadă în aceste distincţii un pretext, de parcă ar fi ocupat poziţia unui poet-evreu-ce-continuă-să-scrie-în-limba-călăilor, care, pe cale de consecinţă, nu vor fi fost chiar atît de vinovaţi. Dar cum să scape de această capcană? Şi toate acele persoane în costum şi alţi *Professor Doktor* ce făcuseră oare în urmă cu cîţiva ani pe frontul de Est? Paul îşi punea inevitabil întrebarea, de vreme ce în iulie 1944, după ce fusese eliberat din lagărul de la Tăbărăşti, plecase cu trenul de la Cernăuţi la Kiev, pentru a îngriji, ca infirmier, răniţi ai Armatei Roşii. În felul acesta, refăcuse drumul deportării părinţilor lui şi traversase o parte

1. Paul Celan – Gisèle Lestrange, *Correspondance*, ed. cit., tomul I, p. 25.

din Ucraina devastată, presărată de gropi comune și mustind de sînge evreiesc. Destul pentru a lua măsura crimei care îi înghițise poporul și familia, într-un moment cînd războiul era încă departe de a se fi încheiat – Varșovia se pregătea de insurecție, o jumătate de milion de evrei din Budapesta erau gazați la Auschwitz, iar Berlinul nu căzuse încă. Pe scurt, Paul știa cum stăteau lucrurile cu asasinatele în masă comise de armata lui Antonescu și a lui Hitler, ca să nu mai vorbim de numeroasele lor ajutoare ucrainene și baltice.

Și eu, și Chiva am observat cum, cu cît călătorea mai mult în Germania, cu atît se temea mai mult de naziști și de antisemitism. Un semn care nu înșală: la fiecare călătorie, găsea cu cale să se îmbolnăvească. Se vedea foarte bine că aceste sejururi îi redeschideau rănile, ca și cum ar fi fost vorba, într-un anume sens, de propria lui deportare. Sau de o pedeapsă pe care și-o autoadministra pentru că încălcase interdicția lui Adorno scriind poeme după Auschwitz.

Afacerea Goll: o odioasă acuzație de plagiat

La dureroasa complexitate a raporturilor lui cu Germania și cu limba germană, limba „ucigașilor", însă singura în care putea el scrie – de aici și drama lui –, iată că a venit să se adauge, începînd din 1952, o odioasă afacere de plagiat. Și ea pornită tot din Germania și alimentată de văduva unui poet uitat, Yvan Goll, cu care Paul intrase în legătură la începutul șederii sale la Paris. Claire Goll a început cu

insinuări, apoi campania s-a dezlănțuit cu o violență nemaipomenită. Împreună cu Chiva, nu conteneam să îi tot spun lui Paul că ura aceea reprezenta cea mai bună garanție că nu-și îndeplinea prost misiunea, dar el era fragil și aceste calomnii au contribuit fără doar și poate la a-l distruge pe dinăuntru.

Pe cînd trăia, Yvan Goll îi ceruse să-i traducă în germană ultimele sale culegeri de poezii. Într-o după-amiază a anului 1950, cînd eram doar noi doi, i-am spus lui Paul că Claire era îndrăgostită de el. Nu era atît de naiv încît să nu fi observat intențiile ei, dar se simțea nesigur și singur. Mi se părea că Paul nu fusese destul de vigilent în relațiile lor, iar diferența de vîrstă și-a spus, poate, cuvîntul – femeile din acea vreme erau mai excentrice, mai emancipate și mai incestuoase decît cele de astăzi. Oricum vor fi stat lucrurile, cum ar fi putut să prevadă ce avea să urmeze? După ce soțul ei s-a stins, ea a început să-i reproșeze lui Paul că ar fi jefuit invențiile poetice ale lui Yvan. Îi reproșa că produce falsuri, sau falsuri fără știință, în fine, nici nu mai știai ce anume – în orice caz, că ar fi fost, într-un cuvînt, un falsificator.

Paul, falsificator... Era cu atît mai afectat cu cît nu putea reacționa, dat fiind caracterul polițienesc, absurd și josnic, al procedeului[1]. În plus, cînd un străin începe să creeze, el suferă totdeauna de un fel de complex de impostură

1. Despre sinistra campanie declanșată de Claire Goll împotriva lui Paul Celan, a se vedea cartea fundamentală a Barbarei Wiedemann *Paul Celan – Die Goll-Affäre. Dokumente zu einer „Infamie"*, Suhrkamp, Frankfurt, 2000.

„natural", ca și cum, prin definiție, nu ar fi nici la locul său, nici legitim, astfel încît lovitura, în cazul de față acuzația de plagiat, îl distruge. Iar cucoana Goll trebuie să fi simțit din capul locului că Paul era vulnerabil.

Germanii îi furaseră tot, iar unii îndrăzneau acum să-l trateze drept hoț, impostor, mincinos, unul care împrumută cuvinte! Lumea îi fugea de sub picioare. Chiva și cu mine încercam să-l convingem să lase totul baltă, să se „desprindă de nevroza Goll", cum o numeam, și de atmosfera aceea îngrozitor de otrăvită, fiindcă era o cauză pentru care nu merita să intre în luptă. Îmi amintesc chiar și de reacția mea puțin cam iritată și nerăbdătoare, la începutul anului 1953, pe care ulterior mi-am reproșat-o mult. Îi aminteam că îl prevenisem de două lucruri: mai întîi că Claire Goll se îndrăgostise probabil de el; apoi că ar fi fost mai inspirat dacă și-ar fi tradus propriile poeme în franceză, doar el fiind în stare de acest lucru, mai curînd decît să le traducă pe ale altora.

Dar Paul era devastat și povestea asta îl chinuia mult mai mult decît propria posteritate. De altminteri, ea s-a dovedit ucigătoare. Cabala era cu atît mai abjectă cu cît Paul Celan sacrifica totul pentru poezia lui. Și pentru că îi sacrificase totul, s-a sacrificat, ca să spun așa, și pe el însuși după ce a fost acuzat de plagiat. Citind scrisorile lui către Gisèle, am realizat că așa-zisele tulburări mintale ale lui Paul s-au declanșat prin 1960-1961. După ce campania Goll l-a făcut să piardă zece ani de pace relativă la Paris. Ideea aceasta mă urmărește ca o umbră de tristețe. Se spune că Paul suferea de crize de paranoia. Însă ideile legate de

persecutarea lui de către germani erau oare chiar atît de delirante?

Și de ce s-a înverșunat atît văduva aceea împotriva lui? Dacă stau și mă gîndesc bine, mă întreb dacă Grupul 47, unde poeta Ingeborg Bachmann, care era oarecum o „First Lady" a acestuia, îl introdusese pe Paul și unde el a făcut o lectură în 1952, la Bad Niendorf, lîngă Lübeck, nu a jucat cumva un rol nefast. Într-adevăr, Claire Goll era în contact cu Grupul și este greu de imaginat că ar fi putut face așa un circ și revărsa atîta ură fără sprijinul acestuia și fără complicitatea activă sau pasivă a membrilor lui. Grupul 47, care era influent, chiar foarte puternic în cîmpul literelor germane de după război, nu avea nici statut, nici consiliu de administrație. Dar avea un șef – Hans Werner Richter –, pe care nu-l alesese nimeni, care trona ca un monarh absolut și dicta discreționar în mediul literar. Era ascultat de toată lumea. În grup domneau o disciplină și o ordine cît se poate de germanice. Autoderiziunea nu era la ordinea zilei, dimpotrivă, predomina o atmosferă permanent tensionată. Or, ar exista motive să credem că un anumit număr dintre reprezentanții săi, care ar fi putut dori să se răzbune pe Paul, pe talentul lui, pe succesele lui sau pe modul lui de a răsuci cuțitul în rană, au început să urle precum lupii.

Într-o scrisoare datată 31 mai 1952, adresată soției sale, unde Paul însuși relatează episodul, el descrie publicul în următorii termeni: „Vreo cincizeci de persoane instalate în holul mare al hotelului care ne găzduia, în fotolii adînci – totul avea aerul unei reuniuni de persoane reconciliate în manieră burgheză cu o lume ale cărei zguduiri le simțiseră

totuși". Mai mulți poeți au urcat unul după altul la tribună, iar seara a venit rîndul lui. Paul continuă: „Efectul a fost vizibil. Dar Hans Werner Richter, șeful Grupului, promotorul unui realism care nici măcar nu este de prima mînă, s-a revoltat [...]. Vocea aceea, în cazul de față, vocea mea [...] trebuia dezavuată, pentru ca urechile cititorilor de ziare să nu păstreze nici o amintire despre ea". La sfîrșit, adaugă el, cînd publicul a trecut la vot, „șase persoane și-au amintit numele meu"[1]. La Bad Niendorf, Richter ar fi găsit că modul de a citi al lui Paul era prea „patetic", iar unele reacții frizau antisemitismul. Cred că Paul a fost pur și simplu neinspirat cînd a început, la Viena, într-o relație cu Ingeborg, rivala lui într-ale poeziei – premiată de Grup în 1953. Însă în rest, el nu delira. Gîndindu-mă din nou la toate astea, mă încearcă o imensă amărăciune.

În timp ce Claire Goll se pregătea să declanșeze ostilitățile – dar, la urma urmelor, și Apollinaire a fost acuzat că l-ar fi plagiat pe Cendrars –, Paul făcuse cunoștință cu artista Gisèle de Lestrange, pe care i-o prezentase Chiva. Prima lor întîlnire a avut loc la Royal Saint-Germain, unde ne număram printre obișnuiții locului, situat la intersecția dintre bulevardul și strada Rennes. Eram de față și l-am întrebat după aceea pe Chiva ce-i trecuse prin cap. „Pur și simplu m-am gîndit că s-ar putea înțelege și ar putea deveni buni prieteni", mi-a răspuns el. A fost dragoste la prima vedere. Paul se căsătorește cu ea în decembrie 1952, iar pe 7 octombrie 1953 se naște primul lor fiu, François, care moare a doua zi, după o naștere foarte grea cu forcepsul.

1. Paul Celan și Gisèle Celan-Lestrange, *Correspondance*, ed. cit., tomul I, pp. 27-28.

Paul era prăbușit și n-o să uit niciodată prima lor vizită la Chiva după ce pierduseră copilul.

Cînd cei doi, tăcuți, au intrat, am fost atît de frapat de aerul rătăcit al lui Paul, încît nu am putut articula nici trei cuvinte. Astăzi îmi dau seama că ar fi trebuit să spun ceva, dar... L-am văzut cum se încordează dintr-odată. După un minut de tăcere care a durat o eternitate, ne-a anunțat într-un geamăt, livid și cu trăsăturile feței contractate: „François a murit". Am avut dureroasa senzație că sînt prins în capcana suferinței lui și, cu excepția unei expresii de mîhnire mută, resemnată și compătimitoare, nimic n-a ieșit din gura mea. După ce a trecut acest moment, era prea tîrziu. Îl cunoșteam destul de bine ca să știu că tot ce aș fi putut exprima mai apoi ar fi fost zadarnic. Marie, care era și ea la Chiva în ziua aceea, își amintea foarte bine scena. Mult mai tîrziu, avea să-mi spună că „poate n-ar fi trebuit sau poate că n-am știut, fie din pudoare, fie din stîngăcie, să cerem vești cum se cuvenea, iar Paul ne-a spus ceva care voia să însemne că nu înțeleseserăm nimic, de genul: «Voi sporovăiți pe un ton frivol, iar eu mă aflu în fața morții!»". A plecat mînios, iar ruptura a durat o vreme.

Paul nu mi se va destăinui niciodată despre durerea provocată de această pierdere. De-a lungul anilor care au urmat după căsătoria lui și după nașterea celui de-al doilea fiu, Éric, în 1955, continuam să ieșim împreună seara, dar întîlnirile noastre s-au rărit. Eram acaparați de carierele noastre incipiente, de propriile căsnicii, de copiii noștri și de reconstruirea vieților noastre. Observam totuși, la fiecare întîlnire, trăsăturile chipului său tot mai adîncite și culoarea cenușie a feței. Între moartea bebelușului și campania declanșată de Claire Goll, lui Paul îi mergea tot mai rău.

Culmea celei mai crude ironii (dar nu voi afla asta decît mai tîrziu), un înalt funcționar al subdirecției de naturalizări a crezut de cuviință să noteze ironic, în ianuarie 1955, pe marginea dosarului său, care încă zăcea printre tainele birocrației, deși Paul era deja căsătorit cu o franțuzoaică: „Un străin care se pretinde «literat» poate fi oare *asimilat*, conform cu cerințele (art. 69), dacă publică în Germania poeme scrise în germană și dacă activitatea lui principală constă în a efectua, la comanda unor edituri germane și elvețiene, traduceri?". Un comentariu în care se insinuează problema reînarmării Germaniei. Celan va fi totuși naturalizat șase luni mai tîrziu[1].

Ultimele noastre plimbări în Grădina Luxemburg

Ne-am revăzut mai des în anii 1960. Nu-mi vorbea nici despre instabilitatea lui mentală, care se înrăutățea și asupra căreia era limpede că nu dorea să i se pună întrebări,

1. A se vedea studiul lui Andrei Corbea-Hoișie „Dans les arcanes de l'administration française. Paul Celan, de l'apatride au citoyen français", *Les Temps modernes*, august-octombrie 2016, nr. 690, pp. 108-122, care a reușit să consulte dosarul lui de naturalizare, aflat la arhivele de la Fontainebleau. Cînd pregătea studiul, el s-a întîlnit de mai multe ori cu Serge Moscovici (și Isac Chiva). Probabil că Andrei Corbea-Hoișie i-a transmis cu această ocazie fotocopii ale unor elemente din dosar și este posibil ca autorul să amestece aici amintiri personale cu citate extrase din aceste documente.

nici despre afacerea plagiatului. Se străduia să schițeze cîte un zîmbet, dar vedeam că este nervos, febril și chinuit. El însuși îmi mărturisea că nu se mai simte intact, dormea puțin și vorbea despre deprimarea lui cronică, chiar dacă fusese în stare, cu o săptămînă în urmă, să mascheze zbuciumul și să facă lecturi publice, ca și cum nimic nu s-ar fi întîmplat. Alte două întîlniri memorabile mi s-au întipărit în memorie, ambele petrecute în Grădina Luxemburg, unde aveam obiceiul să ne dăm întîlnire.

Prima a avut loc în 1967. Paul trecuse printr-o gravă criză psihică, care-l obligase să se interneze într-o clinică. Cum viața comună cu Gisèle devenise foarte dificilă, se mutase într-o garsonieră, în arondismentul V. A fost o sărbătoare extraordinară să pot petrece mai mult timp cu el, chiar dacă chipul lui părea profund îmbătrînit. Despre ce mi-a vorbit Paul în acea zi? Despre neputința de a crea și despre faptul că nu mai simțea nevoia să scrie, despre fragilitatea minții sale, despre degradarea vieții lui. „Nu ar trebui să se scrie decît capodopere, iar eu nu mai scriu decît cuvinte", mi-a spus el. Paul, incapabil să scrie! Trebuie să mărturisesc că încercam un anumit sentiment de exasperare în fața acestei lamentații, prin intermediul căreia el îmi transmitea în plus anxietatea lui.

Ce încerca să-mi spună? Că era la capătul puterilor? Că ar fi preferat să facă parte din lumea celor anonimi? Ar fi trebuit să găsesc o vorbă care să domolească această efuziune, dar era ca și cum amîndoi am fi fost izolați de restul lumii. Iar el nu-mi cerea să-l consolez: voia părerea mea, iar eu eram paralizat de teamă să nu las să-mi scape involuntar un cuvînt care să provoace vreo explozie. Părea că

toată viața dusese o luptă în care, acum, era sigur că fusese învins. Cînd lupta este încununată cu o victorie, de ce mult așteptata consacrare nu poate aduce nici cea mai mică înseninare? Cum poate creația să devină un asemenea flagel, fără să fie, concomitent, și o binecuvîntare?

Ultima noastră plimbare a avut loc în toamna anului 1969. În acea zi, l-am zărit de departe coborînd strada Assas și intrînd pe o alee a Grădinii Luxemburg. Am mers pe urmele lui, a simțit prezența mea și m-a luat prietenos de braț. Se schimbase îngrozitor de tare, mersul lui încetinise, iar capul îi era ușor înclinat într-o parte. Vorbea cu o voce blîndă, aproape împăcată, dar, în mod ciudat, chipul nu i se mai însuflețea cînd vorbea, iar cearcăne adînci îi înconjurau ochii. Și atunci m-am temut să articulez vreo silabă, ca să nu destram farmecul ce învăluia clipa. Pentru întîia dată mi-a vorbit despre una dintre cărțile mele, mai exact *Essai sur l'histoire humaine de la nature*, care tocmai fusese publicată. Faptul că manifesta interes pentru scrierile mele m-a emoționat.

Apoi am hoinărit prin librării. Nu bănuiam nimic din ceea ce urma să facă și m-am întrebat apoi dacă trăia deja ca unul care se pregătea să se sinucidă. Rînd pe rînd profet, poet, sfînt, nebun – dar mereu poet –, omul acesta excepțional credea că este exclus din existență sau de prisos, de parcă lumea n-ar fi contenit să-l brutalizeze și să-i pună la îndoială dreptul la viață. Paul nu suporta ca totul în societate să fie nedrept. Și poate că omul, precum calul, nu poate îndura decît un anumit număr de lovituri.

Privindu-l cum se îndepărta, îmi amintesc că mi-am spus: „Iată-l pe cel mai mare poet al vremurilor noastre".

Ne întîlnirerăm în 1948 și am petrecut în tovărășia lui, între 20 și 30 de ani, cîteva dintre momentele cele mai de neuitat din viața mea. După trecerea a două decenii, mi se părea că devenise și mai sensibil decît la sosire: mînia și disperarea unei ființe pe care lumea a trădat-o, pe care toți au trădat-o, inclusiv părinții săi, într-un anume sens, deportați fără el în Transnistria. Și unde s-ar mai fi putut el duce de acum încolo? Să se întoarcă la Viena? Să se stabilească în Germania? Adică, și într-un caz, și în celălalt, să trăiască printre foști naziști?

La urma urmelor, să fi trăit Paul întreaga-i viață ca un străin – ca un alienat? Paria și persecutat în anii războiului, la Cernăuți, care l-au transformat într-un orfan. Străin în propria limbă, pe care asasinii puseseră stăpînire. Străin în Franța, și chiar în familia socrilor, care făceau parte din acea mare burghezie franceză care nu a acceptat niciodată ca Gisèle să se căsătorească cu un evreu. Apoi acuzația de plagiat, care însemna să fie tratat ca un uzurpator. Pentru Paul, care spunea că nu crede decît în martorii căsăpiți, cercul se închisese.

Cînd, la New York, am aflat știrea sinuciderii lui, aș îndrăzni oare să mărturisesc că am fost aproape invidios? Avusese curajul acesta. Moartea, pe care o căutase cu febrilitate, a fost pentru el, fără doar și poate, o imensă eliberare. Printre toate capcanele pe care singur și le-a întins, Paul nu voia, nu putea să trăiască. Știu despre ce vorbesc.

Capitolul V

Anul 1949: „Să nu spui niciodată că ai pornit pe ultimul tău drum..."

În 1949 nu aveam altă patrie decît camera de hotel, nu aveam pe nimeni pe lume cu excepția lui Chiva și Paul și nu aveam decît o slabă speranță: licența. Exilul mă despărțise de locurile mele de baștină, dar măcar ar fi putut îngădui cerului să se întredeschidă. Perspectiva mi se părea atît de ireală și, în același timp, atît de improbabilă, încît deveneam din nou superstițios, însușire moștenită din copilărie. În Basarabia, la țară, substratul păgîn vedea în magie salvarea împotriva zilelor proaste și un ajutor pentru cele bune. Ea putea face orice, iar eu însumi eram incapabil să mă desprind de prevestirile benefice sau malefice. De parcă ar fi fost de-ajuns să fie deocheat acest nou început, mai curînd improvizat decît bine cîntărit, pentru ca vaporul pe care credeam că navighez să se răstoarne și să se transforme într-un accesoriu teatral.

Atunci i-am scris prima mea scrisoare lungă mătușii Ana, pentru a o anunța că mă înscrisesem la universitate, așa cum îi promisesem. Și cum ea era și puțin vrăjitoare, o rugam în treacăt să facă încît să fiu protejat! Biata de ea... După fuga mea din București, sticleții Partidului, care

știau că alesesem libertatea și mă refugiasem la Paris, îi percheziționaseră în două rînduri domiciliul. Tot în toamna anului 1948, încurajat de vremurile bune ce se anunțau, am solicitat o bursă la Sorbona. Verdictul: respins! Să spun că am fost dezamăgit ar însemna să mint: am ieșit distrus din biroul secretarei, văzînd în acest fapt confirmarea nemijlocită că nu eram la înălțime. Dar Parisul nu ducea lipsă de studenți ratați, și la ce altceva m-aș fi putut aștepta? Această stare de spirit nu m-a părăsit de-a lungul întregului *annus horribilis* 1949.

Viața mea se prăbușea încetul cu încetul

Luni de-a rîndul, m-am lăsat purtat de prietenia lui Paul și a lui Chiva, ca și cum aș fi stat într-un hamac agățat între doi copaci. Prezența lor era suficientă pentru a mă întări. Ne puneam singurătățile laolaltă și îmi amintesc de parcă ar fi ieri de serile acelea din 1949, în camera lui Chiva, unde, împreună cu Paul, purtam discuții însuflețite care lăsau încetul cu încetul loc tăcerii sau unei anume meditații, fiecare gîndindu-se la soarta sa amară și la șansele sale de a ieși din labirint. Și unul, și celălalt mă susțineau, fiecare cum putea. Chiva mi-a arătat un trifoi cu patru foi, explicîndu-mi că aducea noroc. La începutul anului universitar, mă duceam să mă refugiez la el serile și, printre ceilalți musafiri, probabil că aveam aerul unui prostănac sau al unui văr din provincie care insistă să fie invitat. Cu atît mai mult cu cît stăpîneam la fel de prost

codurile culturale. Puteam, de pildă, să spun „bună ziua" sau „bună seara", dar nu reușeam să rostesc „bună ziua, doamnă" sau „bună seara, domnule".

De fapt, mă simțeam din ce în ce mai stînjenit în societate, într-atît încît adesea preferam singurătatea totală. Un proverb evreiesc mi se tot învîrtea prin cap: „Dacă tu nu te iubești pe tine însuți, de ce te-ar iubi ceilalți?". Nemiloasă maximă, pentru că, dacă nu te iubești, înseamnă că trăiești într-o permanentă suferință. Făceam eforturi uriașe pentru a ascunde chinul acesta, dar nu aveam destulă mîndrie, ceea ce nu era defel de mirare. Mama nu mă iubise niciodată și nu-mi aminteam să fi fost dorit sau alintat. Cum nu meritasem dragostea părinților, cu ce drept aș fi putut pretinde să inspir simpatie altora? În 1949, Paul trecea și el printr-o pasă proastă și, în acea perioadă dificilă, cînd el însuși trăia o stare de neliniște și de dezordine permanentă, am descoperit o altă însușire a lui: formidabila sa generozitate față de oameni. M-a ajutat foarte mult. Ca să fiu sincer, începeam să mă îndoiesc de sănătatea mea mintală. Și mărturisesc că mult timp am fost chinuit, după moartea lui, de gîndul că niciodată nu voi mai putea să-mi plătesc datoria față de el.

Ce se întîmpla cu mine? Mă săturasem să tot fiu „de origine...". Cînd cineva mă întreba de unde veneam, preferam să răspund: „Nu mai am origine, nu mai am nimic în comun nici cu România, nici cu românii". Următoarea întrebare ar fi putut fi: „Atunci, încotro vă îndreptați?". Dar nimeni nu mi-o punea. Iar cînd mă gîndeam la viitor, mă duceam cu gîndul la un croitor miop care se tot chinuie

să tragă ața prin urechea acului. Dispărusem din propria aventură: nu mai aveam țară, familie... Nu mai existam. Eram gata să sacrific o primă existență pentru a o salva pe a doua. Dar uite că și aceasta se prăbușea încetul cu încetul. Oare de ce exact în clipa în care eram, în fine, student, iar programul de lucru de la domnul Albert se dovedea mai puțin constrîngător decît cel de la moș Krauze?

În orice caz, acesta îmi permitea să asist la majoritatea cursurilor, excelente, ale psihiatrului și psihanalistului Daniel Lagache. La început, nu îndrăzneam, desigur, să mă adresez lui, dar, participînd episodic la seminarul său, am încercat cea mai vie, mai seducătoare și mai îmbogățitoare senzație intelectuală legată de ceea ce ar putea fi psihologia. Mai ținea și un splendid curs despre psihologia vieții sociale, care mi-a trezit interesul pentru grupurile și fenomenele sociale văzute din perspectivă psihologică. Pentru mine era o noutate absolută, iar Lagache era o persoană deschisă: ne permitea să intervenim la cursurile lui și accepta să formulăm obiecții. Totuși, la începutul anului universitar, cînd întîlneam studenți în jurul Sorbonei, nu îndrăzneam încă să-i salut: dimpotrivă, treceam pe celălalt trotuar, ca să-i evit. În cel mai bun caz, reușeam, strecurîndu-mă, să rostesc un discret „la revedere". Dacă presiunea scădea dintr-o direcție, ea creștea din cealaltă, din cauza provocării ce trebuia asumată, a sinuozității drumului de parcurs și a dificultății sarcinilor de îndeplinit. Or, eu nu-mi puteam acorda luxul să eșuez.

Prăbușirea nervoasă

Una peste alta, cred că eram atît de istovit, încît m-au lăsat nervii. Începeam și să-mi dau seama în ce măsură îmi rămăsese, de la război, o oboseală trupească permanentă, de parcă trupul refuza să mă asculte. Eram sătul de mine, sătul să trăiesc literalmente cu frica în stomac, să merg doar pe margini de drum, îmi cădea capul și dormitam toată ziua. La nici 25 de ani, priveam înspre vremea persecuțiilor așa cum își contemplă tinerețea un bătrîn îndoit de șale. Iar în anul acela deosebit de dificil nu a trecut o seară fără să mă cuprindă groaza la gîndul de a mă întoarce în camera mea, care, la căderea nopții, devenea lugubră. Degeaba stăteam pînă la închiderea barurilor, degeaba căutam acel sîmbure de solidaritate între prieteni fără de care refugiatul devine un exilat, degeaba umblam fără țintă, cît mai tîrziu, împreună cu Paul și Chiva, nimic nu mă ajuta. De altminteri, am suferit mult timp de sindromul stîlpului de cafenea, care poate deveni boala cea mai fără de leac. Scuturam trecutul ca din el să iasă un prezent, dar cohortele fantomelor mele mă ajungeau din urmă. Ce mult îl invidiam pe atunci pe Kant, care-și petrecuse toată viața în același loc, la Königsberg.

Apoi, ca și în 1948, îmi era tot timpul foame chiar restrîngîndu-mă și sărind peste masa de prînz, îmi era tot timpul foame. Cînd mă simțisem sătul ultima dată? Nici măcar nu-mi mai aminteam. Statutul meu de student îmi dădea acces la cantina universității, dar hrana era atît de infectă acolo, încît, în general, ieșeai mai înfometat decît

intrai. Eram slab ca un țîr, pluteam în hainele mele românești, total decolorate, și, la cel mai mic curent de aer, făceam guturai. De parcă nu aveam altă aptitudine decît aceea de a suferi. Săptămîni în șir rămîneam nebărbierit, aveam un chip de ceară, iar Chiva îmi spunea că semănam cu un șomer sau cu un prizonier proaspăt eliberat din lagăr. „Încearcă să devii un om cumsecade", îmi spusese mătușa Ana la București. Ce aspirație ridicolă, mă gîndeam eu în acele zile cețoase.

Nu era drept. Dar ce este drept, cînd ești un străin? Să vegetezi trecînd dintr-o slujbă măruntă într-alta, toate plătite prost, și să-ți strici cei mai frumoși ani din viață pentru a supraviețui fără vreun viitor? În plus, eram convins că voi muri tînăr și că-mi rămăsese puțin timp. Simpaticul patron al unei prăvălii de pe strada Rambuteau, care remarcase dispoziția mea posomorîtă, a încercat să mă liniștească spunîndu-mi: „Dacă nu luați examenele, nu vă pierdeți speranța, veți putea oricum să vindeți încălțări!". Vînzător de încălțăminte... Una peste alta, tot era mai bine decît acel „Nu ești demn de încredere!" pe care mi-l administrau locotenenții domnului Albert cînd nu eram atent. Formulă care te rănește pentru totdeauna. Și, în fond, ce rost avea toată lupta asta pentru viață: oricum sfîrșești prin a fi învins. Se prea poate ca ea să fie, într-un anume fel, mereu vinovată, de vreme ce este pedepsită cu moartea. Dar nici nu eram gata să o pierd făcînd altceva decît ce alesesem să fac pentru a o cîștiga și recîștiga.

Prietenul meu arhitect, Gérard Thurnauer, pe care l-am chestionat peste decenii, își amintește că aveam un „aer absent". El considera pe atunci că „asta trebuie să fi avut o

legătură" cu evenimentele cărora le supraviețuisem: „Ar fi trebuit să te călești". De fapt, alta era problema, pentru că nu vii ca un străin: devii străin încetul cu încetul și, cu această ocazie, riști să îți devii ție însuți străin[1]. Mă zbăteam în această stare intermediară pe care Cabala o compară cu un suflet ce ar fi părăsit trupul și așteaptă un alt trup – de unde, poate, și „aerul meu absent".

Să mă las la voia întîmplării? Atît de mulți tineri păreau că așa procedează și, ca și ei, aș fi dorit să iau viața mai ușor. Cinci ani se scurseseră totuși din toamna lui 1944, eram obsedat de anii aceia irosiți și aveam impresia că mă lovesc cu capul de un zid. Așa a început și sezonul insomniilor. Seara, eram mort de somn, fără să mă cufund vreodată în el, iar în orele amuțite ale nopții, totul se reducea la o singură interogație, alcătuită din trei litere, precum rădăcinile verbale ebraice: *How*? Fiind propriul meu fiu unic, cum să devin un om așa cum voiam să fiu?

Nemaisuportînd această tortură, lucrul cel mai simplu era, de multe ori, să mă ghemuiesc la poalele patului, ca să pot străbate distanța ce mă despărțea de venirea dimineții. Cînd, în cele din urmă, somnul sfîrșea prin a mă înghiți, coșmaruri recurente mă smulgeau din el, ca tot atîtea semnale de alarmă. Cel al întoarcerii: mă întorceam în România, mă trezeam înspăimîntat, lac de sudoare și nu mai doream decît un singur lucru – să fiu în siguranță. Un vis neinterpretat este asemenea unei scrisori necitite, dar acesta era destul de transparent și mă epuiza. Prin 1955,

1. Serge Moscovici dezvoltă ideea aceasta mai departe, în capitolul IX: „Noi și ceilalți".

Paul mi-a povestit că avea același vis: se afla la București, fără să înțeleagă cum, departe de Gisèle și de fiul lor, Éric, și nu exista nici o cale de a-i anunța.

În alte perioade, uram ziua ce urma, încă dinainte de a fi întredeschis ochii. Incapabil să mă dau jos din pat, rămîneam baricadat în casă, pradă unei apatii din care nu puteam ieși. Să chem pe cineva, dar pe cine? De la sfîrșitul războiului, tot ce întreprindeam se termina cu cifra „zero". În plus, prietenii aveau să mă părăsească în curînd ca să-și urmeze propriul drum, în timp ce al meu se împotmolea în nisip. Plîngeam fără să-mi fie milă de propria soartă, mai degrabă de groază. Iar cînd începea criza de anxietate, nu mai era nimic de făcut decît să sper că fluviul va binevoi să se întoarcă în albie.

Reminiscențe: un pogrom deconectează nervii de la viață

Și, peste toate, iarna. Anotimp blestemat. Ploaia, în acel început de an 1949, se transformase în zăpadă. Ningea cu fulgi deși, vîntul sufla în rafale la fel de tăioase precum lama aparatului de ras, iar soarele se mistuise. Înghețul mă paraliza din nou, asemenea unui blestem implacabil, rușinos și obsedant. În unele zile, simțeam probabil frigul și spaima – de ziua de mîine, de neant, de singurătate – așa cum exali o duhoare respingătoare, un iz de mizerie și disperare.

Frigul este mai rău decît foamea. Cînd mănînci puțin, trebuie să dormi mult: cînd ești întins la orizontală, ea se face mai puțin simțită, dar nici nu poți s-o suporți la nesfîrșit. În acea perioadă am descoperit căldura de la metrou, unde

coboram ca să nu îngheț. Cîte ore nu am petrecut acolo, pregătindu-mi cursurile cu îndîrjire! Frigul a lăsat în mine o urmă de neșters, într-atît încît, de atunci încoace, nu am mai putut suporta senzația lui niciodată. Fără îndoială și pentru că ea este asociată cu două episoade traumatice din istoria mea.

Pe de o parte, cu munca obligatorie, despre care am vorbit deja. Prea tînăr ca să fiu internat într-un lagăr, fusesem distribuit, ca și Paul, începînd din iarna lui 1941, la corvezile de deszăpezire, apoi la construcția de adăposturi antiaeriene. Împreună cu alți copii între 12 și 17 ani, trebuia să ne așezăm în rînduri, afară, la șase dimineața, în întunericul glacial. În ianuarie și februarie, frigul era de nesuportat, temperaturile coborau pînă la -20 sau -30 de grade. Retrospectiv, sînt lucruri care ar putea părea anodine față de ce au îndurat alții. Dar eram niște copii. Iar să te trezești la cinci dimineața, apoi, cu lopata în mînă, să fii escortat pînă la o stradă sau piață din București de soldați români înarmați, cu puteri depline asupra noastră, pentru a munci în ger pînă seara, zece sau douăsprezece ore la rînd, sub privirile trecătorilor care mergeau încoace și încolo pălăvrăgind, în afară de cazul cînd se opreau, amuzați, în fața acestei scene insolite, este o experiență ce nu se poate uita. De altminteri, nu trecea nici o zi fără ca unul dintre noi să nu se prăbușească. Cînd ne întorceam seara acasă, cu chipurile livide, murdari, prăfuiți, mirosind urît și istoviți, mai trebuia și să-i înfruntăm pe adulții care, știind de unde veneam, ne ocoleau sau ne copleșeau cu disprețul lor[1].

1. Era stipulat că, în caz de fugă de la munca obligatorie, urma să fie împușcat un evreu din zece. „Dacă nu muncesc cum trebuie,

Al doilea episod traumatic rămîne cel al pogromului din București. Am avut norocul să scap teafăr, deși mătușa Ana, care, la început, nu măsurase gravitatea situației și considera că „nu arăt a evreu", mă trimisese să caut de mîncare. Pogromul a avut loc, din nou, iarna. Timp de trei zile, de la 21 la 23 ianuarie 1941, fasciștii Gărzii de Fier, aflați în rebeliune împotriva mareșalului Antonescu, au năvălit pe străzile cartierului evreiesc din București, brutalizîndu-i pe locuitorii săi, jefuind prăvăliile și dînd foc sinagogilor. Mareșalul nu li s-a împotrivit[1].

---

nu li se va da mîncare și nici nu vor fi lăsați să primească sau să cumpere. Supravegheați pentru strictă și imediată executare." *Cf.* Ordinul nr. 5811, semnat de mareșalul Antonescu și datat 18 iulie 1941. Regimul la care erau supuși membrii acestor detașamente de muncă era dintre cele mai severe, condițiile de viață mizerabile, igiena și asistența medicală inexistente, astfel încît sănătatea multora a început să se șubrezească. Mulți au făcut tuberculoză. Pe de altă parte, din cauza lipsei de organizare, adesea se petreceau incidente grave, determinînd moartea sau infirmitatea celor de la munca obligatorie. În plus, sancțiuni severe, mergînd de la pedepse corporale la deportarea întregii familii în Transnistria sau pedeapsa cu moartea, atîrnau permanent deasupra capetelor lor.

1. În *Cartea neagră*, Matatias Carp scrie cu privire la pogromul din București: „Din indolență sau cu dinadinsul, o populație de aproape o sută de mii de oameni a fost lăsată pradă bestiilor deslănțuite. Cartierele evreiești au fost invadate de bandele ucigătoare și jefuitoare, odată cu primele semnale ale răzmeriței, ba chiar mai înainte. Începînd de Marți, pe la vremea prînzului, pînă către revărsatul zorilor de Vineri, deci multă vreme după capitularea rebelilor, bunurile și viețile evreești au stat sub puterea pistolului, a tîrnăcopului și călcîiului legionar. Aproape 70 de ore,

Situate în apropierea casei noastre, cele două sinagogi au fost transformate în scrum. Și, mai ales, au torturat sute de nenorociți, printre care prietenul meu Isou, și au ucis în condiții oribile mai bine de 120 de persoane, printre care familii întregi și copii. La abator, acolo unde mătușa Ana mergea să se aprovizioneze, călăii i-au trecut pe evreii ridicați în timpul raziei prin toate etapele tăierii vitelor. Corpurile mutilate au fost apoi agățate de cîrlige de măcelărie, printre ele și cel al unei fetițe, pe care era atîrnat anunțul: „carne cușer"[1]. O oroare absolută.

---

o massă ce cuprindea cîteva zeci de mii de oameni, bărbați, femei și copii, n'au avut altă preocupare decît maltratarea, distrugerea, incendierea, furtul și asasinatul. Atacul s'a produs concomitent în toate cartierele și împotriva tuturor obiectivelor. Trecătorul, care, în după amiaza zilei de 21 Ianuarie, parcurgea cîteva sute de metri în vreunul din cartierele evreești, putea vedea aici un templu pe care-l mistuiau flăcările, în timp ce în jurul său se desfășura, în muzica sălbatică a «sfintei tinereți legionare», sau a «echipei morții», o sarabandă fantastică și desgustătoare; dincolo putea zări cîțiva evrei, înconjurați de pistoale întinse și tărîți în brînci și ghionți către vreun sediu legionar sau centru de teroare; mai departe, cortegiul camioanelor ducînd zeci de evrei spre abator, Băneasa, Jilava etc., unde aveau să cunoască o moarte sălbatică. Și în tot timpul acesta, orgia jafului și a distrugerii pe tot întinsul străzilor evreești, rămase fără apărarea celei mai plăpînde paze polițienești", Matatias Carp, *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944*, cu o prefață de Alexandru Șafran, vol. I, „Legionarii și rebeliunea", Atelierele grafice Socec&Co, SAR, București, 1946, p. 77.

1. „Conform unor izvoare evreiești", scrie Raul Hilberg, care citează și surse germane, „nu a fost vorba de un masacru, ci de un măcel. La morgă, bucățile de trupuri tranșate nu mai aveau

nimic omenesc, iar la abatorul municipal s-au găsit cadavre agățate de cîrlige precum carcasele de vite", *La Destruction des Juifs d'Europe*, Fayard, Paris, 1987, pp. 660-661. Rapoarte privitoare la abatoare pot fi citite și în publicația editată de Institute for Jewish Affairs, *The Jews in Nazi Europe*, New York, 1941. Reprezentantul statului Chile la București, Miguel A. Riviera, spune că o pancartă pe care stătea scris „carne cușer" era așezată pe ansamblul corpurilor, *cf.* Jean Ancel, *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust*, 12 volume, Beate Klarsfeld Foundation, Paris – New York, 1986 (aici, vol. 3, p. 175). [Iată fragmentul exact: „The number of people slain in Bucharest in these two days of last January was given out officially as 123, but there are many more not accounted for, nor bodies yet recovered. Most of the bodies were found in the forest of Jilava, and others in the slaughter-house, where the Iron-Guard placed a large sign above them marked «Kosher Meat»... Still others were thrown into the ditch near the slaughter-house where they were further disfigured or eaten by rats" (n. tr.).] Ulterior, Jean Ancel a consacrat alte trei volume Transnistriei, dintre care două sînt în întregime alcătuite din documente: *Transnistria*, 3 volume, Editura Atlas, București, 1998. Scriitorul român evreu Mihail Sebastian vorbește și el despre toate acestea în *Jurnal (1935-1944)*. Astfel, la data de 4 februarie 1941, el notează: „Ceea ce te încremenește mai ales în măcelul de la București este ferocitatea absolut bestială cu care s-au petrecut lucrurile. [...] Acum se dă ca absolut sigur că evreii măcelăriți la abatorul din Străulești au fost atîrnați de beregată de cîrligele abatorului, în locul vitelor tăiate. Pe fiecare cadavru se lipise o hîrtie: «carne cușer». [...] Nu găsesc în Dubnow întîmplări mai cumplite". [Mihail Sebastian, *Jurnal. 1935-1944*, text îngrijit de Gabriela Omăt, prefață și note de Leon Volovici, Editura Humanitas, București, 1996, p. 299 (n. tr.).] Ediția franceză a *Jurnalului* a apărut în traducerea lui Alain Paruit, cu o prefață de Edgar Reichmann, Paris, Stock, 1999, pp. 282-283. Totuși, versiunea franceză este, din

Și ce să mai spun despre miile de indivizi înfuriați care se alăturau acestei sărbători infame, populare și vesele. Păreau că țîșnesc din pămînt la fiecare colț de stradă, unii înarmați cu bîte, alții cu bare de fier, o hoardă cu extazul violenței întipărit pe chipuri, bărbați de vîrstă mijlocie, studenți, muncitori și chiar liceeni în uniformă, care urlau „Moarte evreilor!". Informatori benevoli indicau mulțimii de tîlhari unde se aflau casele și prăvăliile de jefuit, unde erau evreii pentru a fi ridicați sau uciși. Se auzeau plînsetele mamelor și țipetele înfricoșate ale copiilor. Apoi, într-un vacarm înspăimîntător, începeau să zboare pietrele, să se abată bîtele, cadavre zăceau pe trotuare, iar urlete aprobatoare însoțeau fiecare astfel de ispravă. Ultima noapte a fost îngrozitoare. Mai multe clădiri arătau de parcă ar fi fost măturate de o explozie, toate fațadele erau înnegrite, iar fumul continua să se prelingă pe ferestrele prăvăliilor devalizate.

Asupra multora, posibilitatea de a comite nepedepsiți o crimă are efectul unei zile de vacanță. Deci așa arăta un pogrom. Dezgropasem, la 15 ani, un adevăr, cel al unei alte umanități, o umanitate inumană care-și arăta acum chipul nefardat. Și care avea să mă urmărească pe parcursul întregii mele opere[1]. Pecetea de neșters a acelor zile să se fi ivit oare din nou în sufletul meu în iarna 1948-1949? În anumite limite, un pogrom deconectează pentru mult timp

---

nefericire, foarte lacunară: cel puțin un sfert din textul *Jurnalului* a fost eliminat din rațiuni neclare, pasajele suprimate nu sînt menționate și ediția nu comportă nici un fel de aparat critic.

1. Reiau aici un episod pe care l-am relatat în *Cronica anilor risipiți* (S.M.).

nervii de la viață. Distruge încrederea în însăși senzația că ființezi în propriul corp. Ceea ce am văzut în cele trei zile de groază a tulburat pentru totdeauna imaginea mea despre oameni. Încrederea în ei, cea dintîi, trainică, nu s-a mai întors niciodată. Fernando Pessoa scrie undeva: „Aș vrea să opresc, să strivesc, să sparg discul acela imposibil care răsună în mine".

Fraza aceasta rezumă la perfecție starea în care m-am aflat multă vreme în apropierea iernii, anotimpul ce reaprinde în mine ciclul panicii și al doliului. De fapt, discul nu poate fi însă strivit, pentru că mecanismul este cel care contează. Iar el nu se oprește, teamă mi-e, decît odată cu viața. Cînd l-am cunoscut pe Chiva, am observat că manifesta simptome analoge, dar ele apăreau vara: în fiecare an, spre sfîrșitul lunii iunie, el comemora la Paris amintirea pogromului de la Iași, în felul lui, singur, printr-un acces de depresie sau erupții de herpes.

Licență cu mențiunea „satisfăcător": tentația sinuciderii

Între timp, la Sorbona, se apropia în mod neliniștitor vremea examenelor și, serile, lucram la biblioteca Sainte-Geneviève atît cît mă țineau puterile. Un grup de doamne care făceau benevolat, mai ales o italiancă, se ocupau și de refugiați, ajutîndu-ne să pregătim o disertație. Astfel încît am obținut licența în 1949, dar... cu mențiunea „satisfăcător". Desigur că notele mele ar fi putut fi mai bune, dacă nu m-aș fi prezentat la cele patru certificate de licență într-un singur

an universitar, în loc de doi. Dar ceea ce rețineam din aceste rezultate era „mediocritatea" mea: *satisfăcător*. Acestea fiind spuse, Paul Celan își obținuse certificatele universitare de germană cu mențiunea „destul de bine", ceea ce suna mai degrabă comic[1].

Pe moment, am trecut prin obișnuitele mele șovăieli. Pe de o parte, asta era, eram mediocru și Krauze avea dreptate: un ins „bun de nimic!". Nu are rost să stăruim. Trebuia să termin cu viața înainte ca ea să se transforme într-o lentă agonie. La urma urmelor, ce importanță putea avea să amîn mai mult sau mai puțin inevitabilul? Mă gîndeam la Chiva, care, atunci cînd gătea, spunea mereu: „Maioneza nu știi niciodată dacă se va prinde!". Viața mea nu se prindea. Pe de altă parte, simțeam că sînt deja prins în ghearele viitorului, dar mi-l imaginam deși nu credeam în el și nu credeam în el deși îl plănuiam. Nemaiștiind cum să alung acel supliciu al vieții care mă trăgea după sine, asemenea răului de mare, cînd în sus, cînd în jos, mă gîndeam la sinucidere.

Gîndul acesta mi-a fost mereu familiar – încă de copil, m-a ajutat să suport rupturile –, el îmi era la fel de necesar precum este pentru un credincios perspectiva unei vieți după moarte. De altminteri, cred că, dacă am trăit, am făcut-o dorind moartea și dîndu-i întîlniri imperative, de la care am lipsit de fiecare dată. Despre sinucidere credeam atunci – și cred mai puțin astăzi – că este sfîrșitul natural

1. Despre Paul Celan și studiile sale la Sorbona, a se vedea studiul lui Andrei Corbea-Hoișie publicat în revista *Études germaniques*, nr. 4, 2014.

al ființei umane. În timpul războiului, îmi spusesem chiar că moartea era un munte pe care trebuia să ai curajul să-l escaladezi de bunăvoie.

În 1949, mă hotărîsem așadar să trec la fapte. Gîndul meu predilect era că existența mea se reducea la o neînțelegere fundamentală: lumea nu era făcută pentru mine, nici eu pentru ea. Există pur și simplu indivizi care n-ar fi trebuit să se nască și care, fără a fi revoltați, caută împăcarea în lipsa unor puncte de ancorare destul de puternice ca să-și îmblînzească chinurile. Și, la urma urmelor, nimeni nu-mi spusese vreodată: „Trebuie să trăiești, fiule, îndeplinește-ți menirea, căsătorește-te și fă copii!". Trebuia să înapoiez viața aceasta care mi se dăduse sau, mai curînd, îmi fusese impusă și pe care n-o voiam. Nu mai exista nici o rațiune ca s-o prelungesc și aș fi putut exclama, precum Iov: „Piară ziua în care m-am născut".

Desigur, simțeam că am o inimă evreiască și, la noi, sinuciderea este interzisă, iudaismul fiind o religie care te pregătește pentru viață. Nu numai că nu face cu adevărat aluzie la o existență după moarte, dar, în Psalmi, aflăm că doar „cel viu, da, cel viu Te laudă". Creștinismul, în schimb, este o religie care organizează existența de după moarte. Isus a fost condamnat să moară, Moise a fost condamnat să trăiască: Alianța. Dar oare nu Domnul însuși a rupt respectiva Alianță la Auschwitz, supremul eșec al Creației sale?

Într-o seară, m-am gîndit că venise momentul. M-am apropiat de fereastra camerei mele, am deschis-o și m-am aplecat foarte tare în negura nopții. Însă în ultima clipă, înainte de a-mi pierde echilibrul, mi-am dat seama că îmi

este cu neputință. Am fost cuprins dintr-odată de groază și copleșit de viziunea trupului meu dezarticulat pe trotuar. Pentru că există și o extraordinară rezistență a trupului în fața forțelor superioare ale sufletului care ard de dorința de a-l reda țărînei. M-am întors în cameră și am aprins veioza. Oare nu m-am sinucis totuși, într-o oarecare măsură, în acea noapte? Fapt este că, în lunile ce au urmat acelei afundări, am dus o existență la fel de solitară și de castă ca un pustnic.

Uneori, mă copleșea din nou dorința violentă de a mă distruge, iar atunci coboram spre malul Senei și îmi vorbeam în rusă... Un rus de pe Volga pe cheiurile Senei! Rusa, pentru că este singura limbă în care posezi cu adevărat un suflet și singura limbă care îi poate vorbi sufletului. Or, sufletul mă durea atît de rău. Voiam oare să-l ucid pe cel ce venise la Paris și se făcuse vinovat de a-i fi părăsit pe ai lui? Sau, invers, să mă răzbun pe părinți, pentru că mă aruncaseră pe drumuri, refuzîndu-mi căminul și dragostea la care aveam dreptul? Să scap de o existență alcătuită dintr-o serie de eșecuri și renunțări? Tentația vidului era, cred, și o lamentație despre risipirea anilor. În sinucidere, cauți nu atît vindecarea, cît ușurarea. Dar reveneam mereu la suprafață și, conștient de incurabilitatea mea, am sfîrșit prin a face un pact cu ea. Alteori, mă rugam seara ca trezirea să nu mai vină să mă tulbure dimineața. De altfel, a fost singura perioadă din viață cînd am ținut un jurnal.

Mir Zaynen do!

După criza aceasta, i-am scris o scrisoare lui Chiva, pe care a primit-o cînd se afla în convalescență la Lourdes: „Așa m-am săturat de tot și de toate, încît gîndul de a-ți scrie în această stare de spirit îmi provoca oroare ori de cîte ori voiam s-o fac", îi spuneam eu. „Acum citesc corespondența lui Marx și îmi dau seama că în orice emigrare se află, de fiecare dată, același lucru: anxietate, probleme financiare, intrigi, umiliri și boală. Trei sferturi dintre scrisorile lui se referă numai la asta. [...] Jur că n-o voi mai lua de la capăt. Nu are sens să-ți salvezi viața dacă te distrugi ca om [aluzie la veleitățile mele suicidare]. În orice caz, nu te speria. Totul se va rezolva. Vom găsi camere, grijile bănești se vor rezolva și nu vei pierde acest an. Odihnește-te și rămîi acolo cît mai mult"[1].

Să descopăr că eram într-o asemenea măsură în stare să mă las atras de sinucidere m-a zguduit în profunzime. Dacă nu cumva este necesar să cobori în aceste abisuri ca să descoperi energia de care ești în stare și cît de mult vrei să trăiești. Este adevărat și că, în timpul războiului, caracterul meu se călise. Mai întîi prin activitatea politică clandestină, în care înveți să nu te trădezi și să-ți cumpănești vorbele. Apoi prin experiența „șefiei" la munca obligatorie. Pentru că solidaritatea ce mă lega de tovarășii mei și „norma pe jumătate" pe care o smulsesem locotenentului

1. Originalul acestei scrisori din 1949 se află în arhiva personală a lui Danièle Cyna-Chiva.

mă obligau să am un limbaj hotărît și să impun deciziile luate de mine. Într-un cuvînt, trebuisem să învăț să nu mai fiu ca pîinea caldă.

Apoi, nu trăiam la Paris decît de un an, o stare de spirit rebelă fierbea încă în mine și doar cîteva săptămîni mă despărțeau de peregrinările mele printre supraviețuitorii care se îngrămădeau în lagărele de persoane strămutate. Dar de la ei învățasem că există un lucru pe care trebuie să-l urăști cu și mai mare patimă decît mizeria: faptul de a o accepta. La Paris, vagabonzii din piața Maubert îmi aminteau de toate astea. După ce mă temusem vreme de patru ani să nu fiu aruncat brusc în mormanele de ființe omenești menite a alimenta cuptoarele lagărelor, noua mea spaimă era să mă alătur, într-o bună zi, acestei mulțimi de trupuri murdare și deteriorate.

Bineînțeles, de acum înainte puteam să mă bazez pe Paul și pe Chiva. Dar și ei se zbăteau în propriile dificultăți: camera de hotel a lui Paul tocmai fusese zugrăvită în galben, cu tapet înflorat care îl călca pe nervi, iar Chiva recidivase după primo-infecția lui. Cît despre mine, trebuie să recunosc că nimic nu este mai monoton, mai jalnic și mai repetitiv decît lamentația unui depresiv.

Găsisem o altă soluție ca să mă îmbărbătez. Îmi cîntam în idiș cel mai frumos imn scris vreodată despre rezistența evreiască, *Zog nit keynmol...!* („Să nu spui niciodată...!"), mai cunoscut sub numele *Cîntecul partizanilor evrei din Vilna*. Un cîntec sublim, compus în 1942, în ghetoul din Wilno [în poloneză; Vilna, în rusă; Vilnius, în lituaniană], în timp ce eu curățam zăpada la București, la 2 000 de kilometri spre sud, în ceea ce devenise uriașa „colonie a

Faraonului din Germania". Cîntecul acesta sfîşietor vine de la băieţi şi fete aflaţi sub arme, aproape nişte adolescenţi, care, la ordinele comandantului-poet Abba Kovner, hotărîseră să ridice capul şi să lupte împotriva naziştilor cu un curaj nebunesc în pădurile Lituaniei. Într-adevăr, Kovner a fost primul evreu din Europa care a lansat un apel public, de la Wilno, la autoapărare şi la insurecţia armată. Am avut norocul ca drumul meu să se intersecteze fugitiv cu al lui, la Bucureşti, în primăvara anului 1945, de Pessah.

Mă gîndeam că, în 1942-1943, luptînd printre partizani, comandantul Kovner avea 23 de ani, adică aceeaşi vîrstă ca mine, în 1949, la Paris. Şi ce îmi poruncea primul verset al acelui imn, scris cu sîngele inimilor rănite? „Să nu spui niciodată că te afli pe ultimul tău drum/ Nu pierde nicicînd încrederea în propriu-ţi destin/ Clipa la care am visat atît va veni/ Paşii noştri vor răsuna cu putere: sîntem aici!" Sîntem aici, *Mir zaynen do*! Al doilea îmi smulgea lacrimi: „De la ţinuturile cu palmieri şi pînă la cele îngheţate/ Sîntem aici, cu puterea durerilor noastre strînse laolaltă/ Acolo unde curge în valuri atîta sînge nevinovat/ Curajul nostru va fi şi mai înflăcărat".

Categoric incapabil să mă sinucid, aveam măcar datoria de a fi cît de cît la înălţimea acelor tineri evrei, care avuseseră nevoie de o nemaipomenită doză de nebunie, de eroism şi credinţă pentru a deveni luptători. A dovedi lipsă de voinţă şi de caracter ar fi însemnat să-i trădez şi să calc în picioare sacrificiul lor. Psihicul este o entitate extraordinară: resemnat să mor, m-am resemnat să trăiesc. Şi, aşa cum spune Rimbaud în *Corabia beată*, am ieşit din propriile abisuri.

Pînă să înțeleg că durerea aceasta reprezenta, fără doar și poate, tot ce era mai *viu* în mine, aveau să mai treacă cîteva decenii.

Un doctorat care să justifice prezența mea în Cartierul Latin

Mă dădeam în vînt după cursurile lui Daniel Lagache despre psihologia socială, dar, cum pierdusem orice îndrăzneală, nu aveam curajul să-l abordez. Pînă în momentul oarecum patetic cînd a sfîrșit prin a mă întreba: „Dar ce anume aveți de gînd să faceți cu studiile dumneavoastră?". După aceea, cînd mă zărea, mă privea așa cum te uiți la o muscă care se străduie să se elibereze din mierea în care a căzut, ca să se urce pe marginea paharului. Oricum ar fi stat lucrurile, după ce suferisem o influență mai degrabă marxistă și obiectivistă, am făcut o pasiune pentru viziunea lui fluidă și receptivă la „intermitențele inimii". Într-un cuvînt, Daniel Lagache m-a făcut să descopăr dimensiunile subiective ale vieții sociale. Părea că mă remarcase sau că i se făcuse milă de mine. Marie pretinde că, atunci cînd m-a cunoscut, în 1953-1954, Lagache, care o striga mereu „Maria", nu mai contenea cu laudele la adresa mea și zicea oricui voia să-l asculte: „Mosco este unul dintre preferații mei. Am doi iubiți: [psihiatrul] Daniel Widlöcher și el!".

Totuși, toată lumea știe că în acea vreme, în 1949-1950, primirea pe care o făceau profesorii de la Sorbona studenților nu era dintre cele mai călduroase. În unele cazuri, ușa lor rămînea veșnic închisă. Eu nu mă desprindeam de

Daniel Lagache, ca să nu-l scap din ochi. Apoi, la sfîrșitul anului 1949, într-o zi cînd îl pîndeam din locul unde mă postam de obicei – pitit între două coloane, într-un cotlon de culoar –, m-am înarmat cu tot curajul de care eram în stare și am revărsat asupra lui, într-o jumătate de oră, subiectul tezei mele, și anume diseminarea psihanalizei. Să îndrăznesc să-l abordez mai mult pe acel personaj considerabil care întruchipa, pentru mine, „profesorul" era de neconceput. Voiam să fac un doctorat sub conducerea lui, fără a fi defel sigur că îmi voi putea susține cîndva teza, dată fiind precaritatea situației mele, de vreme ce continuam să fiu, la bază, ajutor de magazioner. Dar cum nu aveam nici agregația, nici nu eram normalian, nu aveam altă soluție ca să mă integrez. Și îmi spuneam că astfel aș putea obține dreptul de a intra la Biblioteca Națională – casa pe care n-o avusesem niciodată –, de a continua să iau masa la cantina universității și de a-mi justifica prezența în Cartierul Latin.

Nu exagerez afirmînd că am petrecut într-adevăr cincisprezece ani din existența mea în locul acela minunat, Biblioteca Națională de pe strada Richelieu. Captivat de lecturile mele, acolo uitam de necazurile studentului refugiat și, uneori, și de psihologia socială. Pentru că, în acea vreme, efortul meu ținea mai curînd de construire și de intuiție. Și este inutil să precizez, nu aveam nici cea mai mică idee despre ce însemna o teză. Știam doar că trebuia să găsesc un subiect din domeniul psihologiei și un coordonator. Din fericire, Daniel Lagache a ascultat ce aveam de spus. Apoi, ori de cîte ori ne intersectam, abia dacă-mi răspundea la salut. De altminteri, nu ar fi fost de mirare dacă ar fi considerat că tema mea era prea extinsă și ar fi ezitat să ia o decizie.

Aşadar, aşteptam. O bursă modestă, acordată de Entr'Aide Universitaire în primăvara anului 1950, mi-a permis să rezist. Aşteptam ca Lagache să consimtă să se intereseze din nou de mine. Petreceam sfîrşiturile de săptămînă scriind, citind, lucrînd, dar, de fapt, nu făceam decît să amăgesc aşteptarea. Nu acordăm niciodată destulă atenţie aşteptării percepute ca fiind o alianţă cu timpul. Celor trei moduri ale acestuia – trecut, prezent şi viitor – ar trebui să le adăugăm şi un al patrulea: aşteptarea, care corespunde improvizării, acel timp în care aşteptăm ceea ce ar putea să se întîmple *împotriva* oricărei aşteptări. Destinul unui evreu străin constă de altminteri în a aştepta, deoarece puţine lucruri depind de el. Dar şi pentru că este înclinat să aştepte, oricît de laic ar fi, venirea lui Mesia, încît, în forul lui interior, prezentul se confundă cu aşteptarea. Nu te descotoroseşti de o cultură mesianică moştenită de mai multe generaţii, chiar dacă ar fi asimilată unui proiect revoluţionar, aşa cum schimbi cămăşile.

Într-o seară, la biblioteca Sainte-Geneviève...

Între timp, îmi tîram silueta filiformă şi asimetrică în veşmintele mele jalnice şi continuam să îmi ocup serile la biblioteca Sainte-Geneviève. Îmbunătăţeam, desigur, proiectul de teză şi făceam, în treacăt, noi descoperiri, mai empirice. Îmi dădeam seama, de pildă, că exista o linie despărţitoare fundamentală între cei care citesc cărţi şi cei care le *utilizează*, le folosesc într-un scop precis sau se mulţumesc să arunce un ochi în ele. Pentru mine, universul

cărților și biblioteca reprezentau nu atît un izvor de informații, cît o formă de viață, un mod de a fi în lume fiind totodată în afara lumii, un sanctuar atemporal unde se pun și se gîndesc întrebările esențiale ale existenței – o *yeshiva* (casa studiului).

În această stare de spirit, am întîlnit-o, în mai 1950, pe Nelly S., o femeie care semăna cu mătușa Ana la tinerețe. Or, ești instinctiv atras de o persoană care-ți amintește de o ființă iubită. Avea o agregație de engleză, era și ea evreică, trăise ascunsă în timpul regimului de la Vichy și am perceput din capul locului la ea un fel de orgoliu aristocratic care mi-a plăcut. Apoi m-am simțit foarte liber în compania ei, pentru că nu așteptam nimic, nu îi ceream nimic, iar între noi se stabilise o adevărată complicitate intelectuală. După sinuciderea mea neîmplinită, aveam, din cînd în cînd, impulsuri sentimentale, pentru că este greu să fii de piatră, dar o amiciție amoroasă mi se părea maximumul de care eram în stare. Să mă îndrăgostesc? Mă retrăgeam din relație înainte să se ivească acest pericol, pentru că n-aș fi putut să-i fac față. A fi îndrăgostit era o stare la care renunțasem și pe care nu știusem niciodată s-o exprim, ceea ce nu mă nemulțumea, întrucît îmi simplifica viața.

Cu Nelly aveam o relație castă și platonică. De altfel, ori de cîte ori încercam să mă apropii, fie și numai cu gesturi afectuoase, privirea ei îmi spunea: „Ce v-a apucat? Nici nu se pune problema unor astfel de lucruri între noi. Nici să nu vă treacă prin cap!". Chiar nu am cuvinte pentru a descrie relația noastră. Ne-am înțeles reciproc, dinăuntru, ca să spun așa: „The marriage of true minds", cum scria Shakespeare. Și pe ea am întrebat-o, decenii mai tîrziu, ce

N° d'enregistrement : 28.967/ 7801

Signature du titulaire

REFUGIES ET APATRIDES 720 FRANCS

NOTA. — Ce document ne dispense pas son titulaire de la carte de séjour.

Le Directeur de l'Office Français de Protection des Refugiés et Apatrides

CERTIFIE

que M r. Strul MOSCOVICI -

demeurant à PARIS (XIV°)

né (e) le 14 juin 1925

à BRAILA (Roumanie)

fils (fille) de Iona MOSCOVICI

et de Charlotte, née MARCOVICI

est refugié (e) roumain

et qu'il (elle) est placé (e) sous la protection juridique et administrative de l'OFFICE.

Ce CERTIFICAT est valable :

du 11.5.1955 au 10.5.1958

Paris, le 11 mai 1955

P. Le Directeur.

REPUBLIQUE FRANÇAISE

MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES

OFFICE FRANÇAIS DE PROTECTION DES REFUGIÉS ET APATRIDES

CERTIFICAT DE RÉFUGIÉ

Article 16 du décret interministériel n° 52-1094 du 25 Septembre 1952 (J.O. du 27 Septembre 1952).

Legitimația de refugiat a lui Serge Moscovici din 1955, pe care este înscris prenumele lui de la naștere: Ștrul. „Am continuat să fiu «refugiat și apatrid» pînă în 1958. [...] examinarea cererilor de naturalizare cădea în seama Ministerului Sănătății Publice (*sic!*) și al Populației. Aspectul acesta igienist mă paraliza."

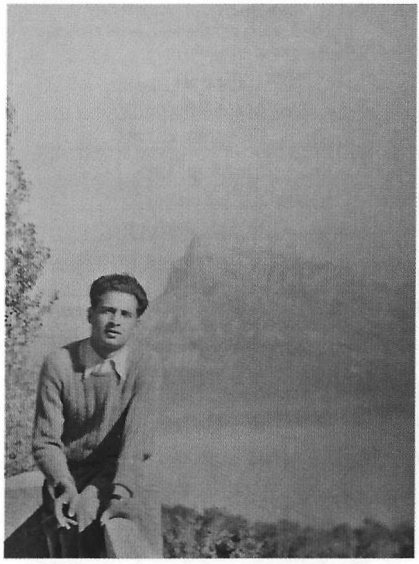

În timpul unei şederi la munte, fără îndoială în vara anului 1950, la Combloux, într-o casă de vacanţă din Haute-Savoie, care îi găzduia pe refugiaţi.

Serge Moscovici: „Mă percepeam ca un slăbănog dublat de un condamnat în stare de continuă aşteptare".

„Îmi era ruşine de hainele mele uzate, de gulerele roase, de şosetele găurite."

Serge Moscovici (al doilea din dreapta) la începutul anilor 1950. În mod cert la Combloux, împreună cu alți refugiați: „Cît despre grupul nostru de prieteni, el semăna cu o microsocietate de dezrădăcinați veniți din cele patru colțuri ale Europei".

Arhitectul Gérard Thurnauer (1926-2014), luptător în Rezistență la 15 ani și întemeietor al Atelierului de la Montrouge; soția lui, Loïse Thurnauer, și Serge Moscovici.

În anii 1970, în vacanță, împreună cu Isac Chiva, „o familie de substituție, doar el. Prietenul cel mai subtil, cel mai fiabil și cel mai serviabil cu putință".

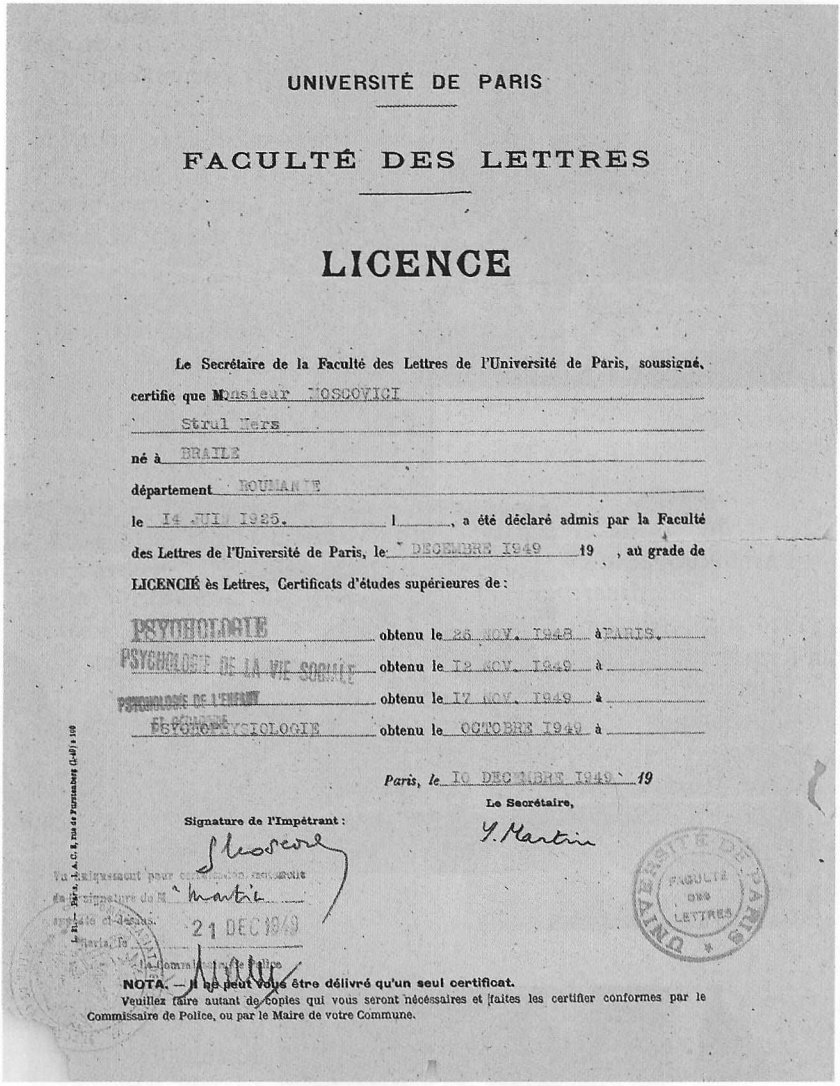

UNIVERSITÉ DE PARIS

FACULTÉ DES LETTRES

LICENCE

Le Secrétaire de la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, soussigné, certifie que Monsieur MOSCOVICI

Strul Hers

né à BRAILA

département ROUMANIE

le 14 JUI 1925. , a été déclaré admis par la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, le 7 DECEMBRE 1949 19 , au grade de LICENCIÉ ès Lettres, Certificats d'études supérieures de :

PSYCHOLOGIE obtenu le 26 NOV. 1948 à PARIS.

PSYCHOLOGIE DE LA VIE SOCIALE obtenu le 12 NOV. 1949 à

PSYCHOLOGIE DE L'ENFANT obtenu le 17 NOV. 1949 à

PSYCHOPATHOLOGIE obtenu le OCTOBRE 1949 à

Paris, le 10 DECEMBRE 1949 *19*

Le Secrétaire,

Y. Martin

Signature de l'Impétrant :

21 DEC 1949

NOTA. — Il ne peut vous être délivré qu'un seul certificat.
Veuillez faire autant de copies qui vous seront nécessaires et faites les certifier conformes par le Commissaire de Police, ou par le Maire de votre Commune.

Licența în psihologie a lui Ștrul Herș [Serge] Moscovici, eliberată de Sorbona. „Am obținut licența în 1949, dar... cu mențiunea «satisfăcător». [...] Dar ceea ce rețineam din aceste rezultate era «mediocritatea» mea: *satisfăcător*. Acestea fiind spuse, Paul Celan își obținuse certificatele universitare de germană cu mențiunea «destul de bine», ceea ce suna mai degrabă comic."

Marie (Bromberg) Moscovici. „Eu eram posedat de Marie. Dragostea nu exista doar în cărți. Avea un chip, chipul lui Marie."

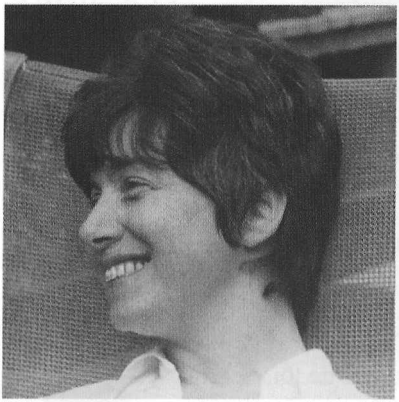

„Marie era încîntătoare, inteligentă ca un drăcușor, înaltă de trei coți, seducătoare și plină de viață."

Serge și psihanalista Marie Moscovici (1932-2015), mama celor doi fii ai săi, pe care a cunoscut-o în 1953 și cu care s-a căsătorit în 1955.

Cu fiul său mai mic, Denis, născut în 1962. „Mie, care nu avusesem tată, nu-mi venea să cred că am doi fii."

Serge Moscovici în anii 1960, fumînd o Tiparillo, marca lui preferată de țigări de foi. „Care erau așteptările în ce mă privea? Ce știam să fac, în afară de a hrăni cultul pentru cunoaștere și cărți?"

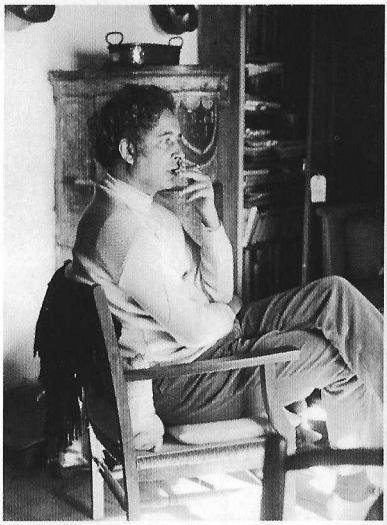

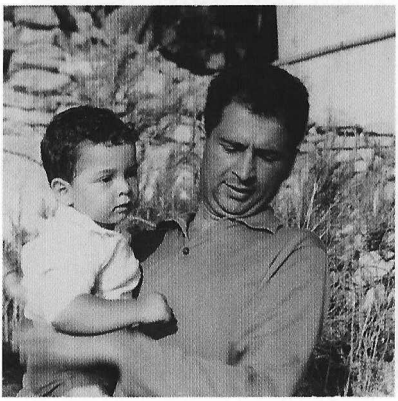

Cu fiul său Pierre, care s-a născut în 1957. „În vara ce a urmat nașterii fiului mai mare ne-am întors la Saint-Tropez, într-un mic hotel situat în spatele viitorului Byblos, hotelul Des Palmiers, ascuns după niște arbuști. Pierre începea să vorbească, spunea de dimineață pînă seara «pădurice, pădurice»."

Marie şi Serge Moscovici. „Pentru prima dată, nu mai simţeam nevoia să fiu cu altcineva, ci doar cu dînsa. Semn că un sentiment necunoscut se năpustea asupra mea. [...] Este fără doar şi poate motivul pentru care îi spuneam, cu prudenţă: «Te iubesc pentru totdeauna, deocamdată».”

Serge Moscovici, în locuinţa de pe strada Ballu, în arondismentul IX din Paris, unde s-a mutat după căsătorie. „La capătul a şapte ani de exil, nevoia mea imperioasă de a avea un loc al meu se concretiza în cele din urmă! [...] Întrebîndu-mi prietenii, unii îşi amintesc de un obicei ciudat: cînd primeam musafiri, se întîmpla ca eu să mă retrag să lucrez fără să previn pe nimeni, făcînd totală abstracţie de invitaţii aşezaţi pe canapea, care sporovăiau cu un pahar în mînă.”

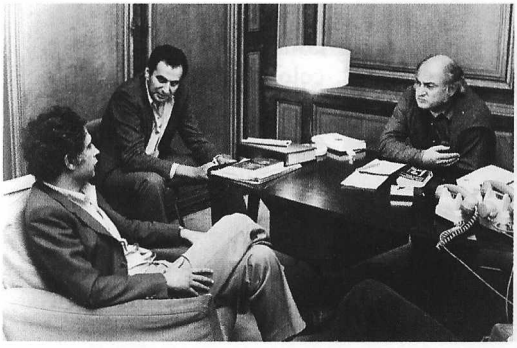

De la stînga la dreapta: Serge Moscovici stînd de vorbă cu Pierre Bénichou şi Edgar Morin, la Paris.

„Concomitent, începeam să predau tehnica chestionarelor la Institutul de Psihologie. [...] Îmi îndeplineam sarcinile cît puteam de bine, chiar dacă nu aveam nici o siguranță: fie și gîndul de a mă urca pe un podium mă paraliza."

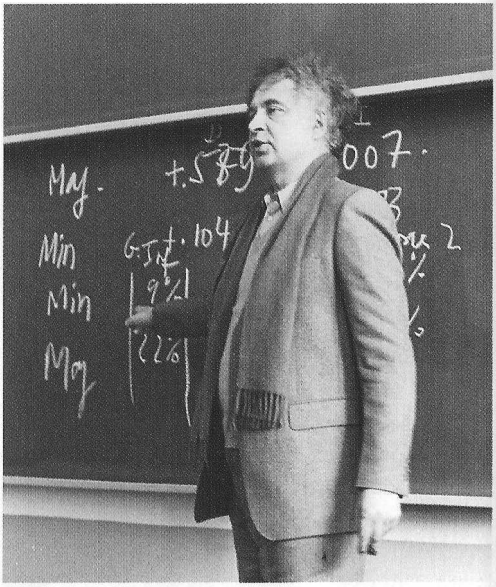

„Cercetarea a devenit coloana mea vertebrală. [...] «Lucrez, deci exist», aceasta ar putea fi deviza mea. Altminteri, cine sînt eu atunci cînd nu citesc, cînd nu scriu și cînd nu gîndesc? Niciodată nu am avut cu adevărat alte activități decît acestea trei."

impresie i-am făcut cînd m-a văzut pentru prima dată, în încercarea de a mă regăsi pe mine însumi, așa cum eram pe atunci, prin intermediul percepțiilor celorlalți.

Mi-a răspuns printr-o lungă scrisoare, din care redau aici partea mai importantă: „Ne aflam așadar pe 24 mai 1950. Pe atunci, nu făceam decît să încerc să scriu romane «cețoase» și veneam din cînd în cînd la Paris, citeam la Biblioteca Națională și, seara, la biblioteca Sainte-Geneviève. Probabil că am ajuns acolo pe la opt seara. Și văd un tînăr foarte înalt, foarte frumos, cu părul negru, bătînd în violet, și cu ochi de culoarea mării. Mă privește și eu mă întreb cum de un băiat așa de frumos poate fi interesat de o fată care nu este drăguță. Cînd s-a ridicat pentru a se îndrepta spre sala cataloagelor, mă ridic și eu – în treacăt, probabil că am aruncat o privire la masa lui, am văzut un curs despre modalitățile de a lua interviuri. Notase ceva de genul «trebuie să i se mulțumească persoanei», amănunt pe care nimeni nu s-ar fi obosit să-l rețină.

Apoi, fiecare dintre noi s-a întors la locul lui și nimic mai mult, dar, la ora 21:45, mă hotărăsc să-mi verific intuiția, îmi strîng lucrurile și plec. Coborînd scările, îmi dau seama că vine după mine. Mă ajunge din urmă pe stradă. Apoi, am mers împreună, vorbind despre preocupările noastre. Presupuneam că este student și, pe scări, îmi spusesem: dacă este la fel de inteligent pe cît este de frumos... Eram de aceeași părere despre o mulțime de lucruri și proveneam din același mediu. O întrebare: «Sînteți credincioasă, însă nu în sensul Crucii?». Nu. Așadar, aveam aceeași religie. Foarte important, nu m-aș fi putut înțelege cu un credincios. Ne-am despărțit, dîndu-ne întîlnire a doua zi. Unde oare?

Am o vagă amintire despre stația de metro Pyramides, dar de ce acolo?

Am întîrziat, nu era acolo. Opt zile, am umblat ca un suflet rătăcit, nu era nici la bibliotecă, nici în altă parte, pînă într-o seară, săptămîna următoare, cînd, ieșind de la Cluny cu o prietenă, l-am văzut pe trotuarul din piața Ternes. M-am îndreptat spre el ca să mă scuz pentru întîrzierea mea și am reluat conversația. Între timp, cred că el – dar știam oare cum te cheamă? – obținuse licența. Nu-mi amintesc cînd ne-am dat numele și adresele, eram sătulă de întîlniri întîmplătoare, îmi era atît de teamă să nu te pierd. Îmi amintesc de o altă seară, pe podul Saint-Michel, mă plîngeam că sînt disperată și fără vreun viitor. Mi-ai spus atunci, dar habar nu am în ce ordine de idei: «Prin urmare, zeul tău este Kafka?». Cum de ghiciseși? Apoi, mi-ai trimis *Jurnalul* lui Kafka, scriindu-mi: «Nu citi cartea asta. Meditează la ea. O pagină pe zi, e destul».

Într-o seară, mi-ai cerut să lucrez împreună cu tine. Am spus că te voi ajuta să-ți redactezi teza (pentru că mă gîndeam că așa voi sta mai mult cu tine, dat fiind că o teză durează ani în șir). Pentru tine însă nu aceasta era principalul. Principalul era o lucrare despre științe. Aveai nevoie de cineva care să-ți poată spune dacă ceea ce scriai era bun sau rău, cineva care să-și asume această responsabilitate. Este foarte greu să judeci pe cineva ale cărui handicapuri, frămîntări, scrupule față de sine însuși le cunoști. Cînd criticam un amănunt, tu trăgeai concluzia că întregul era ratat. Ceea ce nu ușura nici munca ta, nici pe a mea.

Între timp, îmi dădusem seama că erai și mai înalt decît crezusem inițial și eram întotdeauna mîndră cînd mă plimbam cu tine, pentru că lumea se uita la noi, mai exact la

tine, și probabil că toți se întrebau, ca și mine: «De ce n-o fi ales o femeie mai frumoasă?». Îți auzisem accentul și aflasem că erai apatrid. Cred că, într-o seară, te-am întrebat ce vîrstă aveai. Presupuneam că erai de vîrsta mea, aproape de 30 de ani, din cauza maturității tale deosebite și a seriozității tale. Nu știi să rîzi, rîsul tău nu seamănă cu vocea ta, care este gravă și plăcută. Mi-ai spus că împliniseși de curînd 25 de ani. Poate că aveai nevoie de cineva care să te poată proteja, cu atît mai mult cu cît viața mea era mai consolidată, aveam o familie și mijloace bănești. Mi-ai mai spus că vorbiseși cu mine mai mult decît cu propriii părinți".

Ce hiat între imaginea pe care o trimitea scrisoarea aceasta și modul în care mă percepeam eu: un slăbănog dublat de un condamnat în stare de continuă așteptare. Nelly avea să devină o prietenă foarte dragă, care m-a ajutat mult atît cu franceza, cît și cu scrisul. Cu ea, munca era totdeauna îmbogățitoare. Ea mă înțelegea exact atît cît doream eu să fiu înțeles și credea în mine așa cum aș fi dorit eu să cred în mine. Fără această femeie atît de generoasă cu timpul și prietenia ei nu sînt sigur că mi-aș fi putut termina doctoratul, nici că aș fi putut începe o carieră. În orice caz, începeam să ies la liman.

Traversasem mai bine de doi ani de purgatoriu și îmi tot repetam, precum Chateaubriand, că marele avantaj al purgatoriului, comparativ cu infernul, dar și cu raiul, este că are un viitor. Iar un vers de Paul Valéry îmi tot revenea în memorie: „Se-nalță vîntul!... Viața-și cere partea!"*.

* *Cf.* Paul Valéry, *Cimitirul marin*, în bine-cunoscuta traducere a lui Ștefan Augustin Doinaș (n. tr.).

Capitolul VI

Făcătorii de miracole și ezoterica meserie de cercetător

În primăvara anului 1950, continuam să ridic, să stivuiesc și să transport lăzi cu încălțări la domnul Albert, în numele legendarei sale formule: „A face și a desface înseamnă tot a munci!". Departe așadar de Pământul Făgăduinței, dar cu un program mai redus datorită bursei de la Entr'Aide Universitaire, care îmi asigura un acoperiș deasupra capului și mîncare, cel puțin pentru cîteva luni. Să gîndesc pe termen lung îmi era așadar cu neputință, iar nevoile mele imediate rămîneau primare. Însă așteptarea verdictului de care aveam senzația că depindea întreaga mea existență se prelungea.

Pentru a atenua acea dureroasă senzație de plutire, mă duceam la Bibliotecă, obținusem diploma Institutului de Psihologie și continuam să frecventez seminariile lui Daniel Lagache, datorită căruia descoperisem viitoarea mea specializare. În rest, îmi reveneam de bine de rău după lugubrul tunel traversat în 1949, hoinărind seară de seară cu Chiva și Paul. Trioul nostru se transforma, lună de lună, într-o mică trupă de „meteci" proveniți din diverse orizonturi, străini și exilați la fel ca noi, la care se vor adăuga ulterior

tineri veniți din provincie și alți rebeli cărora părinții „burghezi" le tăiaseră subsidiile.

„Cercetător? Nu știam ce înseamnă cuvîntul acesta"

Atunci s-a produs ceva neașteptat: la ieșirea dintr-un amfiteatru, Daniel Lagache s-a îndreptat în cele din urmă spre mine pentru a-mi aduce la cunoștință că... acceptase să-mi conducă teza! Fără doar și poate că nu realiza, în acea clipă, că întindea un colac de salvare unui tînăr pe punctul de a se îneca. Sigur, mai întîi trebuia să redactez un proiect adevărat, dar, cînd îl abordasem pe Lagache în urmă cu un an, ajunsesem în punctul în care nu mai aveam altceva de făcut decît să mă las în seama Domnului. Mi-am pus soarta în mîinile lui și cînd a murit, în 1972, am avut impresia că pierd un tată minunat.

În vara anului 1950, la Combloux, într-o casă de vacanță din Haute-Savoie care găzduia refugiați, mi-am dat de altminteri seama că nu căutam nici destinderea, nici pacea. La începutul toamnei, fiind titularul unei licențe, am făcut demersurile necesare pentru a ține cursuri, inclusiv în școli catolice, astfel încît să scap de condiția mea de proletar. Mi se lua numele, mi se făceau promisiuni și plecam cu speranța că, într-o bună zi, o ușă va sfîrși prin a se deschide în fața mea. Ușa a fost cea a unei familii regaliste, originară din Corrèze, care locuia pe strada Pompe, în arondismentul XVI, și care mi-a propus un post de preceptor. Îi ajutam pe copii să-și facă lecțiile și, în schimb, părinții mă hrăneau în fiecare seară și îmi dădeau și ceva bani.

Un lucru mă uluia totuși: cum puteai fi regalist în Franța? După mintea mea, Revoluția îi transformase pe toți francezii în republicani. Am lucrat apoi pentru alte familii, în special la un conte, în Bretania, în vara anului 1951, și m-am ocupat o vreme de un tînăr foarte bolnav, care dorea să i se facă lectură. Pe atunci, a fi preceptor era o meserie nobilă. Îmi plăcea foarte mult și reprezenta o schimbare calitativă certă în munca mea.

Deveneam așadar, pe nesimțite, preceptor, dacă nu chiar omul de carte din visele mele, însă Daniel Lagache mă vedea în haine de cercetător. Or, cînd am venit la Paris, eu nici măcar nu știam ce însemna acest cuvînt. Și niciodată, nici în cele mai fanteziste aspirații de tinerețe, n-aș fi îndrăznit să pretind la așa un statut. Cercetător... A scrie o teză însemna într-adevăr să faci cercetări. Dar nimeni nu și-a spus vreodată: „Voi fi cercetător", așa cum îți spui: „Voi fi poet, pompier sau doctor". În cazul meu, poate că am devenit cercetător pentru că nu puteam face nimic altceva – în afară, tocmai, de a fi preceptor! Fapt este că mă cufundam într-un fotoliu la Biblioteca Națională și visam, fără să și cred, că, într-o bună zi, acolo va fi depus un exemplar dintr-o carte scrisă de mine și, prefăcîndu-mă că mă uit în cataloage și iau notițe, consacram lungi dimineți și nesfîrșite după-amiezi încercînd să-mi imaginez ce putea să însemne această meserie ezoterică.

Care erau așteptările în ce mă privea? Ce știam să fac, în afară de a hrăni cultul pentru cunoaștere și cărți? Cu ce anume să încep lucrul pentru teză și cum să mă înham la o astfel de muncă, ani în șir, fără nici o alocație? Îmi puneam întrebările acestea de zeci de ori, iar ziua se scurgea fără

să fiu în stare să găsesc vreun răspuns. Cu cît mă gîndeam mai mult, cu atît mă simțeam mai pierdut. Cînd ieșeam de la Bibliotecă, mergeam ore în șir pe aleile întunecate ale grădinilor de la Palais Royal, imaginîndu-mi dialoguri de genul: „Din ce trăiți? – Din cercetare. – Dar care este meseria dumneavoastră? – Cercetător. – Ah, dar ce anume cercetați? – Adevărul". În fond, suna ceva mai bine decît: „Cu ce vă ocupați? – Lucrez în industria încălțămintei". Și, la urma urmelor, cel ce cercetează poate fi oricînd mîntuit. Cum scrie, în esență, Stendhal, dacă viața n-ar fi o cercetare, ea n-ar fi nimic.

Vîrsta taților: Daniel Lagache și Alexandre Koyré

Ne întrebăm uneori din ce motiv tainic cineva are noroc, dat fiind că, de multe ori, șansa nu are nimic de-a face cu meritul. Pentru unii, șansa constă în alegerea fericită a unei meserii sau a unui drum de parcurs dintre toate cele care îi sînt deschise. În cazul altora, voința de a reuși îi împinge să urmeze cu o precizie infailibilă fiecare dintre etapele ce jalonează o carieră dinainte aleasă. Pentru unul ca mine, ținînd cont de rolul pe care l-au jucat în parcursul meu de viață hazardul și circumstanțele, șansa a fost întîlnirea oamenilor potriviți la momentul potrivit. Și astăzi mă cuprinde îndoiala, specifică mie, și stupefacția la gîndul că astfel de întîlniri au putut avea loc.

În cazul meu, doi oameni au jucat un rol hotărîtor: psihiatrul și psihanalistul Daniel Lagache și istoricul științelor

Alexandre Koyré. Ei au jucat un rol esențial în șansa pe care am avut-o de a fi ceea ce sînt și de a fi îndeplinit ceea ce am îndeplinit. Le datorez totul și, poate din lipsa tatălui sau din cauza diferenței de vîrstă, mi-aș fi dorit ca ei să mă ia sub protecția lor maternă. Avem tendința să nu ne gîndim suficient de mult la bărbații și femeile care ne modelează: îi lăsăm să alunece în afara vieții noastre, să se contopească cu substanța lucrurilor și a evenimentelor.

Dacă îi evoc pe Daniel Lagache, călăuza și prietenul meu, și pe Alexandre Koyré, călăuzitorul meu, o fac pentru că, înainte de a-i cunoaște, nu eram nimic. Dar și pentru că acești doi savanți aproape că au dispărut de pe ecranele noastre intelectuale, mai ales în Franța. Un întreg segment din cariera lui Daniel Lagache îmi este destul de limpede. Normalian la 20 de ani, și-a fixat drept obiectiv să ocupe catedra de psihopatologie a lui Georges Dumas, la Paris. A luat examenul de agregație în filozofie, a urmat studii de medicină, va deveni psihanalist și va fi numit profesor de psihologie la Sorbona, imediat după război. Modul lui de a acționa ținea atît de registrul poetic, cît și de cel liric, și tot el a creat licența în psihologie, care nu exista înainte. Era, incontestabil, personajul cel mai puternic din cadrul disciplinei, ca să nu mai vorbim de admirația pe care o suscita opera lui psihanalitică.

De la distanța prezentului, aș spune că el m-a determinat să-mi pun întrebarea: „Ce este totuși psihologia socială?". Bună întrebare! Pe la 1950, puține erau cărțile și puțini profesorii care ne puteau ajuta să aflăm răspunsul. Opinia cea mai răspîndită sugera că trebuia pornit de la nivelul individual și mers spre cel social. Mulți se întrebau, de

pildă, în ce fel niște fenomene bine-cunoscute în psihologie, precum emoțiile sau memoria, se modifică sau nu în prezența altor indivizi. Erau invocate și grupurile. Pentru a simplifica, trebuia, de pildă, aflat dacă, în îndeplinirea unei misiuni, indivizii reușeau mai bine singuri sau în grup. Tînărul epistemolog din mine, posesor al unei anumite experiențe trăite privind violența de masă, se simțea fără doar și poate frustrat de acest mod de a transforma psihologia socială într-o știință a parametrilor, ca și cum ea n-ar fi putut avea o valoare mai generală.

Spun „tînăr epistemolog" pentru că în 1943, în România, mă apucase brusc pasiunea pentru științe și raportul lor cu natura. Astfel încît mă cufundasem cu frenezie în scrierea unor scurte eseuri, a căror evoluție era urmărită de prietenii mei. De atunci încoace, problema aceasta nu m-a părăsit niciodată. Nu se amintește îndeajuns că generația noastră a crescut, în estul Europei, într-o cultură a morții, unde nimeni nu considera că era rău să ucizi în scopuri politice. Natura era o modalitate de a te revolta împotriva acestei culturi mortifere.

Problema care mă obseda era mai ales să înțeleg cum reușiseră naziștii să obțină adeziunea mulțimilor și să facă în așa fel încît ele să adere la doctrina lor, inclusiv cu ajutorul „științei". Cum reușiseră să transforme niște mituri într-o pîrghie de putere atît de eficientă? La 18 ani, voiam să îi determin pe contemporanii mei să devină conștienți de absoluta necesitate de a lupta împotriva acelui amalgam nefast și tiranic, ce asocia religia și folclorul. Putea oare știința să ne vină în ajutor? Marxiștii erau convinși că da, dar explicația mi se părea sumară, dată fiind ușurința cu

care naziștii făcuseră, iată, din biologie, antropologie sau medicină elemente constitutive ale mitului lor. Ideea mea era așadar că doar etica – mai tîrziu se va folosi denumirea de științe umane – putea străpunge vălul acesta mistificator. Privind înapoi, mă întreb chiar dacă nu cumva această intuiție constituie motivul principal al venirii mele la Paris, leagănul Luminilor și al Rațiunii critice. Faptul că am participat la seminariile lui Alexandre Koyré, al cărui spirit strălucitor m-a ajutat să pătrund în filozofie și istoria științelor, nu este, fără doar și poate, nici el întîmplător. De altfel, aveam un punct comun: amîndoi proveneam din familii evreiești originare din Odessa.

Revenind la psihologia socială, îmi displăcea să o concep ca pe o banală specializare sau o ramură secundară a psihologiei. O astfel de specializare sfîrșește totdeauna prin a determina cufundarea unei științe în chestiuni de ordin tehnic, de o importanță cu totul nesemnificativă. Alegerea subiectului meu de teză a fost dictată și de o înclinație de autodidact. După mine, disciplina trebuia să fie mixtă, hibridă sau „metisată" în virtutea însești ambiției ei, și anume elucidarea fenomenelor pe care științele „pure", psihologia sau sociologia luate izolat, nu reușeau să le descrie sau să le delimiteze. Pe scurt, mi se părea că psihologia socială avea vocația de a studia o clasă de fenomene sociopsihice aparte – credințele, între altele – atît la nivelul grupului, cît și al individului, dar fără a le reduce la mecanisme individuale sau colective „în stare pură". În acest sens, nu m-a schimbat: am revendicat totdeauna nomadismul meu disciplinar, iar pereții despărțitori ermetici dintre științele umane și sociale mi s-au părut sterili, ca și practica ce

consta fie în nesfîrșite experimente de laborator total nesatisfăcătoare, fie în ferecarea în mormăitul teoriei care teoretizează.

Toate acestea arată în ce măsură, ținînd seama de trecutul meu românesc, de ciocnirile și vicisitudinile vremurilor, fenomenele ideologice – care nu erau liniștitoare, nici în timpul războiului, nici după război – au avut un cuvînt de spus în opțiunile mele. Cunoașterea psihosociologică avea, pentru mine, misiunea de a se insera în acțiunea politică, în sensul în care trebuia mers în întîmpinarea problemelor puse în fața societății sau pe care societatea și le pune ei înseși. În această privință nu m-am schimbat niciodată și mi-am însușit mereu opinia lui Durkheim după care „cercetările noastre nu ar merita nici măcar o clipă de caznă dacă nu ar comporta decît un interes speculativ".

Simțul comun și psihanaliza

Hotărînd să lucrez pe tema diseminării psihanalizei, îmbrățișasem o problemă foarte complexă pentru un începător. Îmi amintesc însă cît de entuziasmat am fost cînd, analizînd diferitele componente ale cunoașterii sociale, alegerea mea s-a oprit asupra uneia dintre ele: simțul comun. Iată opțiunea ideală, mi-am spus eu! Într-adevăr, avea toate atributele unui fenomen psihosocial: se definește independent de știință (precum familia sau piața), există și se transmite în mod colectiv (precum limba sau competențele) și nu poate fi modificat arbitrar de indivizi.

Era desigur vorba de un capriciu, pentru că simțul comun nu se găsea în nici un dicționar de noțiuni uzuale

în științele umane. La drept vorbind, dădusem peste el fără voie, meditînd asupra unui pasaj dintr-o carte a lui Robert Lenoble, *Essai sur la notion d'expérience*, publicată la Paris în 1943. Într-un fel, el rezuma întreg proiectul meu. Iată fragmentul care mi-a atras atenția: „Nu există un simț comun, ci tot atîtea simțuri comune cîte civilizații. Simțul comun al europeanului, vulgarizator al moralei creștine, filozofiei și științelor mecaniciste, nu este identic cu cel al orientalului sau al unui negru african; simțul comun al francezului din secolul XX diferă profund de cel al francezului din secolul al XVIII-lea. Exprimat de limbaj, ca toate reprezentările colective, el redă o medie: trezește gîndirea celui ce nu gîndește, o copleșește pe cea a celui ce gîndește". Nu știm cum știm, dar, într-o clipă, recunoscusem conceptul pe care-l căutam.

Desigur, evitam să-i spun lui Daniel Lagache că studiul meu urma să se concentreze pe transformarea psihanalizei în materie a simțului comun. Fiind el însuși psihanalist, poate că ar fi considerat că sînt un îngîmfat sau un panegirist care nu a reflectat îndeajuns la viziunea lui. Totuși, această primă interogație avea să mă facă să încerc ulterior să reînnoiesc conceptul de reprezentare colectivă, pe care-l consideram a fi mai promițător decît cele de „opinie" sau „atitudini", care prevalau pe atunci.

Să nu uităm nici că, pe vremea aceea, majoritatea psihologilor și sociologilor disprețuiau psihanaliza, pe care o considerau – poate că în aceasta consta șansa mea? – o „practică a rataților"... Cît despre simțul comun, acesta se desprinsese, în secolul XX, de știință. Continuitatea se sfărîmase: paradoxurile matematice asociate cu fizica lui

Einstein nu mai îngăduiau trecerea de la cunoașterea științifică la simțul comun și viceversa. Or, te interesezi de unele lucruri atunci cînd ele devin problematice, tot așa cum te preocupi de organele corpului cînd ele încep să se manifeste. Așadar, de ce simțul comun aplicat psihanalizei? Psihanaliza, pentru că, în Franța, era o disciplină nouă și foarte controversată pe scena publică, inclusiv de către catolici și comuniști – ceea ce o făcea să mi se pară *a priori* seducătoare. Și pentru că întreținea puternice afinități cu simțul comun. În această privință, îmi spuneam că, întrucît omul este o ființă înzestrată cu rațiune, existau mari șanse ca ceea ce se află la îndemîna tuturor să nu fie cu totul lipsit de rațiune. Nici, ceea ce era mai greu de mărturisit, la neîndemîna mea.

În 1950, un asemenea subiect nu era ceva de la sine înțeles. „Unde naiba l-ai găsit?", îmi spuneau unii dintre prietenii mei. La care răspundeam ceva de genul: „Habar n-am, mi-a venit ideea, dar nu fără reflecție". De atunci încoace, nu am încetat să cred că simțul comun nu este dușmanul științei. Apoi, Daniel Lagache m-a sfătuit să-l contactez pe Jean Stoetzel (1910-1987), la Institutul Francez de Opinie Publică (IFOP), pe care el îl întemeiase în 1938. Lucrările lui se încadrau în domeniul psihosociologiei comunicării. I-am urmat sfatul, iar Stoetzel m-a ajutat să mă familiarizez cu modul în care trebuiau elaborate un chestionar și o anchetă. Nu a durat totuși prea mult pînă a început să-mi pună întrebări despre trecutul meu românesc, despre familia mea, despre război și nu ezita să facă gafe. Probabil că se credea destul de important pentru a-și aroga dreptul de a nu merge pe ocolite: „Evreu?".

În mod evident, prin întrebarea lui clară și precisă, Stoetzel voia să mă trimită la identitatea și la poziția mea de străin, pentru că urmărea mai mult să mă facă să simt pragul peste care nu aveam a trece decît să manifeste interes pentru detaliile istoriei mele, pe care o cunoștea deja. De altminteri, îi era greu să conceapă că nu știam ce înseamnă o viață fără antisemitism. Poate că voia și să-mi atragă atenția că, în Franța, psihologia socială însemna el, Daniel Lagache și nimeni altcineva. În lumea intelectuală, cum aveam să înțeleg destul de repede, funcționa aceeași lege ca la pești: cei mari îi înghițeau pe cei mici.

Prin intermediul lui Jean Stoetzel, am făcut, tot atunci, cunoștință cu Jean Dubost (1925-2016), un om deschis, care a contribuit mult la dezvoltarea psihosociologiei și care mi-a plăcut pe loc. A fost una dintre întîlnirile cele mai importante pe care le-am avut la Paris, iar el a fost cel care m-a inițiat în metodele psihologiei sociale. Am păstrat chiar și un exemplar din chestionarul pe care trebuia să-l distribui studenților în curtea Sorbonei, în cafenele și în mici restaurante, printre care cel al doamnei Elek, Le Fer à Cheval, situat vizavi de Școala Politehnică. Un restaurant istoric, de vreme ce doamna Elek era mama lui Thomas Elek, membru, sub Ocupație, al unităților de Franctirori și Partizani ai Mîinii de Lucru Imigrate (Francs-Tireurs et Partisans – Main d'Œuvre Immigrée, FTP-MOI), faimosul Afiș Roșu. Evreică unguroaică, emigrase în 1930 și, ca și soțul ei, milita în mișcările antifasciste.

Tînărul Thomas, care fusese totdeauna la curent cu angajamentul părinților, a fost recrutat de FTP-MOI după o mică faptă de vitejie: reușise, de unul singur, un atentat

împotriva unei librării naziste din Cartierul Latin, ascunzînd o bombă într-un exemplar din *Capitalul* în germană. De atunci încolo, grupul Manouchian* s-a obișnuit să se întîlnească în clandestinitate la Doamna Elek și să depoziteze acolo arme. În 1950, locul acesta emoționant exista încă, și acolo i-am înmînat un chestionar unei nepoate de-a lui Freud, Eva Freud, care își pierduse mama la Nisa, după ce se refugiase acolo, în zona liberă.

Daniel Lagache, binefăcătorul meu, m-a trimis apoi la Le Vieux Pressoir, lîngă Honfleur, unde erau găzduiți studenți. De ce m-am gîndit oare atunci că după vremea mamelor, în România, începea acum, la Paris, vîrsta taților? Sigur, nu-l întîlneam foarte des pe Lagache, iar la Sorbona el era cînd amabil, cînd tăios și distant.

Un contract la CNRS?

Pînă cînd, într-o zi din primăvara anului 1951, mi-a fixat o întîlnire, una adevărată, la el acasă. M-a primit între doi pacienți, în imensul lui apartament de pe bulevardul Saint-Germain, unde părea mereu că se află în vizită. După ce am vorbit de diverse lucruri și m-a ascultat dezvoltînd cîteva dintre găselnițele mele suplimentare privitoare la simțul comun, a enunțat o primă judecată asupra mea: „Ai

* Grup de luptători din Rezistența franceză din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, condus de militantul comunist Missak Manouchian. Membrii grupului au fost arestați în 1943 de poliția franceză a regimului mareșalului Pétain, predați ocupanților germani și executați în februarie 1944 (n. tr.).

idei fixe, tinere!". Nu era grav, cei pasionați au, în general, idei fixe, spre deosebire de dogmatici, care au idei *fixate* – nu e deloc același lucru!

În orice caz, am fost întors pe dos cînd mi-a sugerat să solicit o bursă de un an la Centrul Național al Cercetării Științifice (CNRS), de a cărui existență aflam cu această ocazie. Am fost chiar scuturat de un mic rîs nervos. Pentru prima dată, cineva îmi acorda încredere. Și cred că singurul defect pe care nu l-am avut niciodată este ingratitudinea: încă din copilărie, se întîmpla atît de rar ca cineva să facă ceva pentru mine. Lagache mi-a propus să meșteresc un proiect despre aculturație care, după părerea lui, ar fi contribuit la reușita candidaturii mele. În felul lui, mă încuraja. Gestul acesta m-a cufundat în visări în stare de trezie dintre cele mai nebunești: chiar avea să-și dea osteneala de a mă sprijini? Și, bineînțeles, obișnuitul meu „voi fi oare la înălțime?" urma de îndată.

În ziua cînd am obținut titularizarea în sînul respectivei instituții, pe la mijlocul anilor 1950, tot nu-mi venea să cred: eram pe cale de a face primul pas spre o carieră universitară, eu, care nu mă gîndisem niciodată să devin cercetător? Și mă tot mir pînă și azi! Astfel, Daniel Lagache a devenit călăuza mea, șeful meu și coordonatorul tezei mele. Începînd de atunci m-a primit cu regularitate și, în 1952, m-a înzestrat, în sensul propriu al termenului, cu un spațiu și cu mijloace de cercetare independente de laboratorul lui. La început, fiecare dintre aceste vizite reprezenta un asemenea eveniment, încît, în ajun, nu dormeam întreaga noapte. Anxietatea mea atingea punctul culminant cînd apăsam butonul soneriei. Apoi, de îndată ce pătrundeam

în atmosfera vătuită și misterioasă a vizuinei lui, aveam sentimentul că nu mai era nimeni acolo în afară de noi doi; abia dacă se auzea zgomotul înăbușit al unei uși sau al unei voci.

De fapt, vorbeam destul de rar despre ancheta mea privind psihanaliza, o oră pe an, cel mult. În schimb, îmi vorbea cu volubilitate despre lucrările lui privind contratransferul, despre evenimentele intelectuale ale momentului sau despre unele episoade din tinerețea lui la École Normale Supérieure, ale căror urme le-am regăsit ulterior într-o biografie a lui Sartre, dat fiind că amîndoi intraseră la școala de pe strada Ulm în același an. Daniel Lagache comenta operele lui și pe cele ale celorlalți psihanaliști și se putea dovedi foarte acid în privința lor. Afli multe despre un om care gîndește cu voce tare, dar și văzîndu-l cum se zbate într-un mediu care numai caritabil nu era. Daniel Lagache mă reținea mai mult ori de cîte ori ajungea la himera lui favorită: într-o bună zi, psihologia socială avea să explice evoluțiile agitate ale societăților psihanalitice. Îmi plăcea și modul lui paradoxal de a gîndi, de pildă, cînd argumenta că adesea rațiunea provoacă în mai mare măsură decît pasiunea rătăcirile oamenilor. Sau cînd sublinia că, dacă am deveni deodată rationali, mai multe societăți ar dispărea de azi pe mîine.

Fructul explorărilor mele liminare privind simțul comun s-a concretizat în elaborarea unui prim studiu. Odată ce l-am încheiat, i l-am trimis și am așteptat cu înfrigurare răspunsul lui timp de două sau trei luni. Îl uitase oare? Sau îl considerase prea neizbutit pentru a fi publicat sau măcar comentat? Oricum vor fi stat lucrurile, era mai bine

să aflu sentința. Slavă Domnului, îl rătăcise. Mi-a cerut o copie și textul avea să fie în cele din urmă publicat în 1953, în numărul al treilea din *Revue française de psychanalyse*, sub titlul „Primele rezultate ale unei anchete privind psihanaliza". Apoi, viețile noastre s-au complicat, căci el a divorțat, iar eu m-am căsătorit.

Însă relația noastră specială nu s-a diluat. Dimpotrivă, s-a strîns cînd m-am mutat împreună cu soția mea, Marie, în 1955, pe strada Ballu, în arondismentul IX, acolo unde locuise Émile Zola și unde Lagache însuși își petrecuse copilăria, de care îmi vorbea cu plăcere. Între perioadele de anxietate și accesele de vanitate, cariera lui atinsese mai mult sau mai puțin ținta fixată de el. Doar că-și pierduse strălucirea din tinerețe, Sorbona nemaifiind ce ar fi trebuit să fie. Și îl evoc, nu fără o strîngere de inimă, pe Daniel Lagache stingîndu-se puțin cîte puțin, rămînînd așezat un răstimp îndelungat, prăbușit, cu un aer obosit. Îmi făcea, în astfel de momente, impresia unui om care nu putea fi fericit și care își ratase cumva viața. În plus, Jacques Lacan era pe cale de a deveni starul zilei, iar cabotinul acesta uriaș, înnebunit de el însuși, era tot mai agresiv la adresa lui. Pe măsură ce Lacan era tot mai prezent, Lagache se scufunda. L-ai fi putut lua drept un bătrîn visător neputincios și vanitos, legănîndu-se în balansoarul său. Își pierdea busola.

Daniel Lagache rămîne cu toate acestea, prin el însuși, simbolul unei mari cariere, cu realizări incomparabile, ca să nu mai vorbim de puterea lui universitară și de uriașa admirație pe care o provoca. O carieră subminată apoi de boală, de eșecul familial și de devalorizarea universității.

Un rege decăzut, poate, dar, pentru mine, el a rămas un făcător de miracole. N-am uitat nici o clipă cuvintele pe care mi le-a adresat după ce mi-am susținut teza în 1961: „De acum încolo, ești singurul tău stăpîn. Iar acest stăpîn trebuie să fie aspru!".

Mîna întinsă a lui Koyré

Mi-au trebuit ani ca să-mi dau seama în ce măsură viața lui Alexandre Koyré, născut în Rusia în 1892, a fost, cu excepția unui război, similară cu viața mea. Cînd drumurile noastre s-au încrucișat pentru prima dată, cu ocazia unui seminar organizat de Lévi-Strauss despre matematică și științele sociale, n-am văzut în el decît pe autorul unor studii devenite clasice în filozofie și istoria științelor.

Cînd mi-a acordat o întîlnire, spre sfîrșitul anului 1951, am fost mirat de simplitatea lui. Nu a rostit fraze grandilocvente și nu poza în mare savant, spre deosebire de majoritatea celorlalți. Și-a manifestat curiozitatea, pentru că nu știa nimic despre mine, m-a întrebat cu ce mă ocupasem pînă atunci și de ce voiam să urmez cursurile lui. Astfel încît am putut asista, pînă la moartea lui, în 1964, împreună cu alți șase sau șapte studenți, la fascinantul lui seminar privind istoria științelor, care avea loc la École Pratique des Hautes Études.

Koyré poseda toate trăsăturile figurii compozite a omului de carte pe care o făurisem pentru mine. Gînditor și minunat pedagog, spiritualitatea lui înflăcărată ascundea un destin tragic. Era de o erudiție prodigioasă și putea

traduce, fără cea mai mică ezitare, orice text științific, grec sau latin. Mai mult decît de erudiție, ar trebui să vorbesc despre profunzimea lui analitică. Asemenea unui fizician care descojește însușirile vizibile ale lucrurilor și nu reține decît proprietățile lor generale, Koyré descojea variantele unui text științific de straturile lor retorice și extrăgea din ele substratul filozofic sau experimental. Dar, și mai mult – mi-am dat seama treptat –, el smulgea gîndirea științifică din cenușiul pozitivist, lăsînd să se întrezărească modul în care ea lua naștere și se închega în detaliile operelor unor Kepler sau Newton, despre care scria pe atunci.

Spre deosebire de raționaliști, care reușiseră să facă rațiunea să devină atît de plictisitoare, Koyré își descria aventurile cu pasiune și vorbea de parcă ar fi dorit ca publicul lui să participe la o călătorie de explorare. Eram atît de captivat de reflecțiile lui, încît nu doream decît un singur lucru: ca seminarul lui să nu se termine niciodată. Era o mare artă, și doar prietenul său Erwin Panofsky, care explora descoperirea perspectivei în pictură, ar fi fost în stare de o asemenea virtuozitate. Mărturisesc că mă chinuiam, dat fiind că latina mea era precară, iar comentariile lui filozofice mă depășeau, dar nu m-am lăsat păgubaș, cum mi se întîmplase de atîtea ori de-a lungul studiilor mele. Le-am consacrat timpul necesar și am sfîrșit prin a lucra cu ușurință, încît acești cîțiva ani m-au schimbat cu desăvîrșire.

Fără lecțiile lui Alexandre Koyré, n-aș fi aflat niciodată ce înseamnă o cercetare disciplinată, nici n-aș fi putut recupera timpul pierdut în cercetări fragmentare și întocmite la întîmplare. La toate acestea se adăuga și relația intelectuală

înnodată cînd, după seminar, îl însoțeam pînă acasă, în apropierea străzii Navarre. Admiram mult cuplul pe care-l alcătuia cu soția lui. Se stabilise între noi o ciudată familiaritate bazată pe originea noastră comună și ținînd cont de toți cei pe care-i pierduserăm în timpul războiului. Însă nu rosteam niciodată vreun cuvînt sau vreo întrebare pe această temă. Marie spune că, după mine, Koyré era „bunul Dumnezeu în carne și oase". Consideram seminariile lui, despre care se pare că vorbeam tot timpul, drept un „loc sacru", ca și cum Koyré tocmai îmi deschisese „porțile universului". Marie își amintește de mirarea ei cînd ne-am dus odată împreună la dînșii: se pregătise să-l întîlnească pe Dumnezeu-tatăl și se afla față în față cu un om blînd, cu fizic fără pretenții, la fel de scund pe cît era soția lui de înaltă.

În paralel, am început să public articole de istoria și filozofia științelor. Astfel încît, după o anchetă dusă în stilul lui Maigret, am presupus că aș fi putut găsi, ceea ce am și reușit, în biblioteca Brera din Milano manuscrisele iezuitului care, se presupune, l-a denunțat pe Galilei. Alexandre Koyré mi-a propus să redactez pe această temă un memoriu de diplomă pentru École des Hautes Études en Sciences Sociales, pe care istoricul Fernand Braudel avea să-l publice în 1967 sub titlul *Experiența mișcării, Giovanni-Battista Baliani, discipol și critic al lui Galilei*. Și, mai ales, favoare unică din partea lui, avea să determine invitarea mea, chiar la începutul anilor 1960, ca *fellow* la Institute for Advanced Studies din Princeton, unde era unul dintre puținii membri permanenți, el, care făcuse parte dintre acei intelectuali ce trebuiseră să se exileze în

Statele Unite în timpul războiului, pentru a scăpa de persecuțiile antisemite din Europa.

În aceste condiții, am putut să mă consacru la Princeton, vreme de un an, unui proiect pe care i-l împărtășisem, cu naivitate și fără nici o reținere. Era vorba despre viitorul meu *Eseu despre istoria umană a naturii*, care va fi publicat în 1968 și a cărui intuiție o avusesem încă din 1943. Una dintre ideile sale directoare era că, prin intermediul științei, tehnicii sau tehnologiei, oamenii nu creează doar mai multă știință și tehnologie: ei creează și natură, „extra-resurse" și extracunoaștere, pe care societatea nu le utilizează, de aici și divertismentele. De exemplu, electricitatea intra în secolul al XVIII-lea în categoria amuzamentului... Pînă ce a pătruns, pe drept cuvînt, în raportul nostru cu natura. Voiam așadar să arăt că există un du-te-vino neîncetat dinspre societate spre natură și viceversa. Zi de zi, recreăm diferențele și deplasăm frontierele dintre ele. Pentru noi (din punct de vedere subiectiv), asta înseamnă că relația noastră cu lumea sau cu cunoașterea continuă să fie și o relație trupească, carnală. Un tablou poate modifica ochiul, ceea ce înseamnă și că ochiul artiștilor, savanților sau vizionarilor influențează modul în care oamenii percep lumea și acționează asupra naturii.

Și aici, impunerea acestei idei nu era ceva de la sine înțeles – manuscrisul meu avea să fie de altminteri refuzat de doi mari editori parizieni –, dar voiam cu orice preț să sparg stereotipurile. Iar primul dintre ele pretindea ca progresul să coincidă cu o îndepărtare progresivă de starea de natură, întrebarea presupusă, prost pusă, de fapt, fiind de a ști *cînd* se trece pe de-a-ntregul din starea de natură în

starea de societate sau de cultură. Convingerea mea în această privință era – și așa a și rămas – extrem de simplă: nu se va trece niciodată! Într-adevăr, viața în societate se reduce mereu la a stabili o anumită relație cu natura, la a organiza raporturile noastre cu ea. În acest sens, omul este cel care face natura. Ea nu este un mediu înconjurător, ea este „o relație cu...", de unde ideea că există cu adevărat o istorie *umană* a naturii. Al doilea aspect al proiectului meu era mai politic. Acesta consta în a afirma că, atunci cînd se stabilește un raport cu natura, se optează pentru el, iar aceste *opțiuni* pot determina răsturnări majore. Ca mișcare politică, ecologia nu se născuse încă.

Pe atunci, Institutul de la Princeton avea încă aerul unui campus pentru refugiați de geniu. Cîteva clădiri nu foarte solide, case cu un confort sumar. Dar, în această atmosferă efervescentă în plan intelectual, izolată de lume, mi-am spus că războiul chiar se încheiase. Și, lucru extraordinar, avînd în vedere că mă inspirasem de la Einstein pentru a elabora noțiunea de om de carte, iată că biroul pe care-l ocupam se afla în departamentul de fizică, unde mă întîlneam cu asistenții lui.

Întors la Paris, am început să caut un loc unde aș fi putut îmbina diversele mele axe de reflecție. École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS), foarte interdisciplinară, întemeiată la Paris în 1947 de către Alexandre Koyré împreună cu alții, după dezmembrarea École Libre des Hautes Études (ELHE), creată la New York în 1942, mi s-a părut o idee bună. Cînd i-am povestit aceste peripeții lui Daniel Lagache și i-am împărtășit intențiile mele, mi-a dat binecuvîntarea. Apoi, i le-am destăinuit unui prieten apropiat,

sociologul Alain Touraine, a cărui intervenție a făcut minuni. Toate acestea au durat aproape doi ani, apoi am fost numit la EHESS. După mai mulți ani, am aflat că Fernand Braudel și Clemens Heller se gîndiseră să mă introducă acolo înainte să mă fi gîndit eu.

Clemens Heller mi-a acordat o șansă la École des Hautes Études

În mod intenționat evoc numele lui Clemens Heller (1917-2002), fiul unui editor vienez constrîns să fugă din calea nazismului în 1937 – putem astfel măsura contribuția deosebită a marilor intelectuali evrei din exil în revoluționarea științelor sociale din Franța, o generație ai cărei discipoli am fost noi.

Mai mult decît oricine altcineva, Heller mi-a acordat o șansă la École des Hautes Études. Indiferent de sentimentele contradictorii pe care le putea inspira, ceea ce admiram cel mai mult la el ținea de comportamentul lui. Stilul lui de viață nu semăna cu al nimănui, unul la fel de ireproșabil precum cel al unui rector care îți întinde, solemn, un document. Și la fel de imprevizibil precum cel al unui aristocrat care te primește în papuci de casă, cu cămașa prost încheiată și-ți spune: „Coniacul este pe masă, servește-te!". Vreme de trei decenii, nu am putut să-mi dau seama dacă mă număram printre prietenii lui, printre vizitatorii ocazionali, printre cei îndatorați sau dacă făceam parte din toate cele trei categorii, rînd pe rînd. Oricum vor fi stat lucrurile, îmi amintesc că, imediat ce am venit la EHESS, mi-a oferit

mijloace de cercetare la care nici măcar nu îndrăznisem să visez și a pus la dispoziție condiții de lucru regești echipei mele. Apoi, m-a primit la Maison des Sciences de l'Homme (MSH, întemeiată în 1963), în niște condiții care ar fi greu de imaginat astăzi în plin Paris.

Avea totuși, din cînd în cînd, îndoieli și îi întreba pe vizitatorii lui dacă chiar constituiam o afacere bună. Cum spusele lui îmi erau raportate, ele provocau în mod inevitabil o explicație între noi, urmată de scuze – pînă data următoare. Relațiile noastre nu au fost aidoma unui lung fluviu liniștit, iar eu m-am întrebat mereu dacă era vorba de o lipsă de tact sau de convingerea că, de la Adam încoace, omul trebuie să trudească și să nu posede nimic. Aveam totuși încredere în spiritul lui deschis, în simțul situațiilor pe care îl avea, în acuitatea judecății lui cînd cîntărea valoarea unui om sau a unui proiect, fără complezență, fără compasiune.

Anul universitar 1950-1951 se apropia de sfîrșit, iar eu continuam să aștept vești despre cererea mea de bursă la CNRS. Fraternizam tot mai mult cu cărțile – în fond, singurul meu pămînt natal –, ferite de timp și de lumesc, pentru a mă smulge mental din numărătoarea aceasta inversă. Munca m-a eliberat întotdeauna de anxietate, mă duceam la bibliotecă zilnic și, seara, îi regăseam pe Chiva și pe prietenii noștri. Din cînd în cînd, mă opream din drum în Grădina Luxembourg, mă așezam pe un scaun, în apropierea bazinului, și citeam *Le Monde*. Apoi a venit și ziua cea mare. Cînd Daniel Lagache m-a anunțat că obținusem bursa de stagiar, am căzut într-un fel de extaz și am amuțit. Viața mea s-a metamorfozat datorită acestui miracol. De

data aceasta, nu mai existau scuze. Circumstanțele tragice ale promisiunii pe care mi-o făcusem în 1942 îmi impuneau mai mult decît o datorie: ele îmi inspirau o teroare sfîntă. Nu e de mirare așadar că am fost atît de răscolit.

Recuperarea timpului pierdut: vîrsta inocenței

Datorită acestei integrări și perspectivelor pe care ea mi le deschidea, consideram că meritase să trăiesc ieri pentru a putea trăi astăzi și să trăiesc astăzi pentru a putea trăi mîine, cu speranța unor noi descoperiri. Este ceea ce eu numesc „vîrsta inocenței". Sfîrșeam prin a fi senin și aproape fericit: „Îți dai seama? Ai un viitor, ai să trăiești și ai să lucrezi la Paris! Și, la urma urmelor, de ce atîția alții să fi reușit, numai tu nu?". Sigur, era vorba de un contract de un an, dar poate că avea să fie prelungit în anul următor și – de ce nu? – toată viața. Dacă mi s-ar fi spus atunci că exista ceva asemenea unei mănăstiri laice, aș fi devenit călugăr.

Puțin mai tîrziu, în septembrie, neliniștea m-a cuprins din nou. Zilele erau răcoroase și, în Grădina Luxembourg, copacii începeau să-și schimbe culoarea, alcătuind un peisaj care rămîne asociat cu anxietatea intrării mele la CNRS. „Nu-mi vine să cred, ai în continuare aerul unui înecat!", mă mustra Nicole. Să fi fost din pricina destinderii de după așteptare și teamă? Sau a fricii provocate de saltul în necunoscut? Cîte puțin din amîndouă, cel mai probabil. Mă scuturam repetîndu-mi recomandarea poetului Yehuda Halevi: „Trezește-te, n-a venit vremea să te odihnești!".

În 1951, pentru psihologie încă erau puține spații, locații sau laboratoare. Cel al psihologului Robert Pagès (1919-2007) era situat pe strada Varenne, adăpostit de Centrul de Studii Sociologice. Exista de altfel și un mic spațiu la Sorbona, în sediul *Buletinului de psihologie*, revista cea mai difuzată în mediul nostru. Apoi am fost cel dintîi care a beneficiat, în 1952, de un alt spațiu, în Cartierul Latin, cînd Daniel Lagache a găsit pentru mine un apartament cu două încăperi, la numărul 16 de pe strada Sorbonne. Studenții doreau și ei un loc de întîlnire și astfel s-a închegat un fel de grup autonom, interesat în mod special de psihologia socială. Toți eram destul de neștiutori, iar laboratoarele erau populate de cercetători necalificați. Asta pentru că nu erau considerați universitari și învățau din mers, lucru de neconceput astăzi.

CNRS era cumva Curtea Miracolelor: într-un laborator întîlneai trotkiști, un preot răspopit, doi sau trei lunatici dați afară cine știe de unde, un aviator excentric, un fost ofițer de marină... Concomitent, începeam să predau tehnica chestionarelor la Institutul de Psihologie. Și cum studenții erau în căutare de contacte, rezultatul era o universitate foarte vie. Îmi îndeplineam sarcinile cît puteam de bine, chiar dacă nu aveam nici o siguranță: fie și gîndul de a mă urca pe un podium mă paraliza. Convins că mă îndreptam spre pierzanie, trăiam fiecare curs de parcă ar fi fost în același timp primul și ultimul. La laborator, luam rareori inițiativa, temîndu-mă mereu să nu deranjez. Ulterior, odată ce a venit și recunoașterea, spaima aceasta fobică doar la ideea de a mă manifesta în public m-a mai cuprins uneori, încît mi s-a întîmplat, la vîrsta maturității, să trebuiască să

inventez vreo boală ca să anulez conferințe. N-am mărturisit lucrul acesta niciodată, mi s-ar fi spus: „Ați înnebunit?".

Prietenul meu Chiva a obținut și el o bursă de la CNRS în 1951, dar nu aveam încă sentimentul că ea ne-ar fi putut elibera de nesiguranța existențelor noastre. Eram chiar convinși că vom fi „concediați" în scurt timp. Continuam să locuim la hotel, aveam statut de simpli stagiari contractuali și, în fiecare an, capetele noastre erau duse la tăiere. Și, de fiecare dată, înainte să cadă verdictul, mă durea îngrozitor burta – scadența devenea somatică.

Cum mă vedeau oare ceilalți în această perioadă? L-am întrebat pe prietenul meu, psihosociologul Claude Faucheux, cu care am lucrat mult timp[1]. Iată răspunsul lui: „La începutul anilor 1950, nu era ușor să-mi dau seama ce gîndeai tu cu titlu personal, de altfel nici să înțeleg ce spuneai în plan abstract, chiar dacă discursul tău era bine structurat, iar armătura lui logică părea solidă. Aproape că făceai impresia unui tînăr care voia să rămînă marginal, nu în sensul că ai fi vrut să te izolezi, ci ca și cum ai fi dorit să te aperi rămînînd la periferie mai degrabă, decît să te arunci în centrul arenei".

1. A se vedea lucrarea scrisă în colaborare de cei doi: Claude Faucheux și Serge Moscovici, *Psychologie sociale théorique et expérimentale, recueil de texte choisis et présentés*, EPHE, Mouton, Paris, 1971. Claude Faucheux, care a plecat dintre noi în 2016, a avut o carieră internațională. A fost membru al Laboratorului de Psihologie Socială de la Sorbona din 1952 pînă în 1964 și a lucrat în strînsă colaborare cu Serge Moscovici. În 1960, avea să întemeieze Centrul de Cercetări și Studii în Dinamica Socială.

Trebuie să spun că toate acestea erau adevărate, iar Claude Faucheux se număra printre puținii care sesizaseră această latură a personalității mele. El adaugă: „Am sfîrșit prin a înțelege că munceai zi și noapte pentru a face față la două existențe paralele: una, legitimă, la CNRS, pe care trebuia să o asumi și te comportai de parcă trebuia să justifici cu orice preț banii din salariul tău; cealaltă, clandestină, despre care nu suflai o vorbă, și anume reflecția despre chestiunea naturii". În realitate, convingerea că era fundamental să ai ceva de spus care să merite a fi spus mă paraliza, pentru că eram departe de a fi sigur. Știam că omul are multe gînduri, dar puține idei, și că, în fața gîndurilor sale, cercetătorul este asemenea unui dirijor care îndrumă toate instrumentele. Or, dacă este ușor să cercetezi zi de zi, este mult mai greu să găsești, din cînd în cînd, ceva. Și să respecți distanța potrivită. Eram și conștient că a scrie nu are valoare decît dacă nimic altceva nu-ți poate aduce liniștea.

Anahide Ter Minassian [1929-2019], specialistă în istorie, mi-a spus mai tîrziu că mă invidia pentru o însușire, după ea, extraordinară: „În 1951, păreai deja angajat în cercetare, în Franța, și beneficiai de o alocație de la CNRS". Însă imaginea unui tînăr foarte discret, chiar secretos în privința propriilor lucrări, revine și la dînsa: „Pînă ce ți-ai susținut teza, în 1961, nu prea înțelegeam cu ce anume te ocupai. În privința lui Chiva însă știam cu cine aveam de-a face. Cu el, totul era mai simplu și mai limpede: se ocupa cu etnografia rurală, grinzi, schelării, acoperișuri, ne tîra după el la Muzeul Artelor și Tradițiilor Populare... Toate astea erau cît se poate de concrete. Tu, în schimb, rămîneai

foarte abstract". Alții mă considerau un amator sau un original fără viitor. Cît despre Chiva, el ce credea oare? Avea să-mi facă următoarea confesiune tardivă: „În 1951-1952, te percepeam mai curînd ca pe un tînăr gînditor ce avea de gînd să producă o operă multiformă, mergînd dincolo de psihologia socială. Pentru mine, erai cumva asemenea unui personaj din Renaștere a cărui știință depășește cu mult propria specializare".

Cercetarea a devenit coloana mea vertebrală

Cît de ciudate sînt aceste mărturii! Totdeauna am crezut, și cred în continuare, că Chiva era de o sută de ori mai inteligent decît mine. Îmi mai dau seama, scriind aceste rînduri, cît eram de frămîntați, fiecare în felul lui, de problematica naturii, obsesie evident legată de trecutul nostru românesc de persecutați. Iar dacă este perfect adevărat că toată viața am vorbit foarte puțin despre proiectele la care lucram, faptul se datorează fragilității mele: cea mai mică rezervă m-ar fi împiedicat să continui. În același timp, speram ca ceilalți să-mi recunoască lucrările și valoarea. Cînd nu ai încredere în tine și nici destulă vanitate, ceea ce este cazul meu, te afli mereu într-o poziție supărătoare, pentru că pui tot atîta preț pe critici, cît și pe aprecieri. Iar cînd eram întrebat: „Cum stai cu teza? O termini înainte să le iasă găinilor dinți?", mă făceam stacojiu, chiar dacă mă dădeam în vînt după expresia aceasta.

Chiva și cu mine sufeream de una și aceeași boală, din cauza aceleiași panici, pe care o abordam totuși în moduri

cu totul diferite. Cum, de altfel, mi-a și atras el odată atenția, pe drept cuvînt: „Tu amînai mereu și-ți era teamă să începi ceva, pentru că-ți spuneai că nu vei reuși, de aici și întîrzierea cu care te apucai de scris. Nu este nevoie să precizez că teama asta venea de foarte departe și de foarte timpuriu. Mie îmi era la fel de teamă că nu voi reuși să duc la bun sfîrșit o lucrare, de aceea mă grăbeam să termin. De unde și nerăbdarea mea de a începe". Chiva avea dreptate: toată viața am avut tendința să las lucrurile pe mai tîrziu. Celălalt adevăr este că, de felul meu, sînt leneș – dar, tocmai, doar leneșii muncesc! Iar scrisul a constituit unul dintre rarele izvoare de seninătate din viața mea.

Meseria a devenit treptat coloana mea vertebrală. Sînt foarte conștient că centrele mele de interes și stilul meu de cercetare au fost marcate de faptul că existența mea a fost un îndelungat exil – o viață, apoi o altă viață, asta a fost viața mea – și că nu am putut avea niciodată un parcurs studențesc cît de cît liniar. În plus, aveam nevoie de o disciplină care să vină din interior, pentru că am suportat totdeauna cu dificultate constrîngerile venite din afară. De aici și sentimentul de înstrăinare în fața aspectului înghețat, respectabil și ușor birocratic a ceea ce poartă îndeobște numele de comunitate științifică și a instituțiilor sale. Ele posedă propriul program intelectual, au prioritățile lor și propriile ierarhii în domeniul ideilor, limbilor sau valorilor. Și, destul de des, cercetătorii se preocupă mai mult de intrigile de culise, cercetarea propriu-zisă devenind atunci a cincea roată de la căruță.

Rigiditatea aceasta academică poate părea destul de incompatibilă cu singurătatea, transgresiunea și excesele

gîndirii, pe care eu le reprezint, după părerea unora. Părere pe deplin justificată, ceea ce nu înseamnă că au dreptate dintr-un punct de vedere moral și intelectual. Fără îndoială că știința este un joc sau o competiție, asemenea celorlalte. Se pune problema să alergi cît mai departe posibil sau să arunci greutatea cea mai mare. Ne aflăm în situația candidatului obligat să stabilească un record și să sfîrșească în poziția cea mai bună din clasament, superioritatea revenindu-i celui care procedează cum trebuie și se abține de la orice transgresiune. Însă și în cercetare există ariviști și artiști. Cei dintîi știu dinainte unde vor să ajungă, ceilalți știu de unde vor să plece. Și, în general, ajungi mai departe cînd știi de unde pleci decît atunci cînd știi unde vrei să ajungi.

În același timp, în mod spontan, nu am avut niciodată încredere în superioritatea de semn contrar, în acei savanți care se cred profeți fără a avea nici vocația, nici mijloacele necesare. În fond, cred că toată viața am fost un asocial în planul cercetării și mărturisesc că, după mine, știința este înainte de toate o artă asemenea celorlalte, singura limită fiind dată de imposibilitatea de a dovedi în mod satisfăcător. Dar nici aici nu trebuie totuși exagerat. Cum spunea pictorul Braque: „Prea multe dovezi obosesc adevărul".

A fi nicăieri, venind de nicăieri

Un asocial este, poate, un gînditor venit „de nicăieri", cum mi s-a atras adesea atenția. Dar, dacă așa este, atunci la fel stau lucrurile pentru mii de oameni, obosiți să tot audă repetîndu-se formulele stereotipe ale unui limbaj domesticit

cu asupra de măsură. Poate că mă aflu nicăieri, dar nu sînt singur și sper că, într-o bună zi, datorită muncii mele și a altora, acest „nicăieri" se va transforma într-un „undeva". A fi nicăieri înseamnă două lucruri. Mai întîi, că îmi urmez propria cale, că încerc să văd cu limpezime în mine însumi și în lume. Asta vine din neputința mea de a trăi într-un mediu unde, periodic, este dezgropat un autor de acum treizeci sau patruzeci de ani, Adorno, Gramsci sau altul, pentru a-l îngropa în perioada următoare fiindcă, în cele din urmă, nu posedă virtuțile ce i se atribuiau. Dar mai ales pentru că lumea se plictisește și pentru că idolii și vocabularele trebuie schimbate ca unii să aibă impresia că există, iar alții că gîndesc.

A fi nicăieri trimite și la un anumit tip de comportament. Am propria viziune asupra lucrurilor, propria manieră de a o expune și mă străduiesc să o împing pînă la ultimele consecințe. Aș fi fost consternat dacă viziunea aceasta ar fi antrenat de la bun început adeziunea și îmi doresc să nu trăiesc niciodată ziua în care aș deveni un loc comun. Un utopist? Termenul „utopie" este folosit astăzi pentru a respinge orice inițiativă practică și orice imaginație intelectuală. Să fim însă concreți: numim „utopie" o speculație care nu pornește nici de la simțul comun, nici de la principiile unei teorii recunoscute, citite și acceptate de toată lumea. În schimb, este destul ca niște economiști să construiască castele în Spania privind o creștere economică nesfîrșită pornind de la cîteva ecuații fragile, ca futurologii să simuleze pe calculator niște fantezii simpatice, și se vorbește deja despre știință, despre previziuni științifice. Dacă utopiștii se înșală, se va spune că erau distrați. Dimpotrivă,

cînd vine vorba despre oamenii de știință, vor fi invocate argumente docte pentru a demonstra că modelele lor nu erau încă puse la punct.

În știință, există două tipuri de activități: descoperirea și dovada acesteia. Eu încerc să mă poziționez de partea descoperirii propunînd modele – ceea ce poartă numele nemeritat de „utopii". Le demonstrez parțial și sper ca alții să reușească mai bine decît mine. Din păcate, în materie de descoperire, factorii decisivi sînt, inițial, intuiția și convingerea intimă. Niels Bohr vorbea de „fler", iar Claude Bernard de „sentiment".

Nu mă încred în ipotezele care nu sînt destul de nebunești. Visez? Dar acest tip de vis îți îngăduie să te smulgi din repetivitate, obișnuință, superficialitate. Einstein spunea că spiritul nu poate înainta decît pe baza a ceea ce cunoaște și poate dovedi. Uneori, spiritul atinge un plan superior al cunoașterii, dar este incapabilă să dovedească cum l-a atins. Acesta este registrul visului și riscului, cel de a te îndrepta spre – și de a fi – nicăieri. În ciuda acestor visări, mi se pare că am făcut mult mai multă muncă de teren, de laborator și chiar mult mai multe lucrări de erudiție decît majoritatea comentatorilor, demonstratorilor și altor inși-ce-vin-de-undeva și înfloresc în peisajul științelor umane din Franța.

În fine, mai cred că nu am făcut niciodată parte dintre cei care, atunci cînd „reușesc", au tendința să uite de prieteni și să-și sacrifice tatăl și mama, nu pentru a evita să își împovăreze viitorul, ci pentru că devin plini de sine. În cazul lor, pasiunea reușitei se reduce la vacuitate. Ar fi interesant să elaborăm o scară a vanităților, cu atît mai

mult cu cît poate fi observată un fel de contagiune a vanităților, care se întăresc reciproc cînd contează exclusiv opinia celorlalți. A nu face parte din această categorie poate trece drept o slăbiciune, astfel încît, în anii 1950, dar și ulterior, chiar și un imbecil – mai ales un imbecil – mă putea duce de nas. Poate părea prostesc, dar însușirea aceasta provine și din profunda mea incapacitate de a răni, de a fi rău. Ca să nu rănesc sau să nu stingheresc, mă prefac, de unde și sentimentul că, întreaga viață, nu am îndurat nimic atît de mult precum umilința. Probabil că războiul a jucat un rol în toate acestea.

Cu trecerea anilor, am înțeles că societatea era un cîmp de luptă minat de gelozie, invidie și ostilitate. Unde este lume, este și ipocrizie, și de aceea viața în societate este adesea atît de mediocră și de searbădă. Există comedia umană, tot așa cum există și comedia mondenă. Eu am preferat dintotdeauna bibliotecile. Iar atunci cînd, peste cîteva decenii, Chiva îmi va sugera să-mi depun candidatura la Collège de France, îi voi explica că îmi era în continuare la fel de greu să-mi imaginez existența și „reușita" mea în termeni de carieră. Morala nu juca nici un rol, motivele ezitării mele țineau mai degrabă de „profilul" meu psihic. Fără a fi vanitos, cred că am creat cu adevărat, de-a lungul anilor, o operă solidă în multe privințe, discutabilă în altele, dar, în orice caz, *vie*. Singura mea dorință era să fiu în stare să o continui, ceea ce era neîndoielnic, de vreme ce supraviețuirea mea nu punea probleme, și îmi era greu să particip la o cursă – la asta se reduce în mare măsură alegerea la Collège de France – a cărei finalitate îmi scăpa și pentru care în mod cert nu eram cel mai înzestrat. În

plus, nu mă simțeam în stare să-mi ofer un eşec care nu însemna nimic, nici o reuşită care ar fi fost de ordinul unei consacrări exclusiv sociale.

„Lucrez, deci exist", aceasta ar putea fi deviza mea. Altminteri, cine sînt eu atunci cînd nu citesc, cînd nu scriu şi cînd nu gîndesc? Niciodată nu am avut cu adevărat alte activități decît acestea trei. În 1951, după aproape patru ani de la sosirea mea în Paris, visul meu începea, în orice caz, să se concretizeze, în ciuda nesiguranței permanente privind viitorul. Daniel Lagache mă salvase şi aveam, în sfîrşit, să pot naviga în largul mării. Pentru a mă îndrepta spre ce anume? Încă nu ştiam nimic. Dar argonauții nu spuneau oare că important este să navighezi, nu să trăieşti?

Acestea fiind spuse, duceam – cu foarte mare intensitate chiar – o triplă existență, împărțită între serviciul din confecții, studiu şi viața noastră de noctambuli.

Capitolul VII

Cartierul Latin al celor fără de patrie și viața la hotel

Însufleţiţi de o nesăţioasă bulimie a întîlnirilor, literalmente constrînşi să trăim afară pentru a scăpa de camerele noastre de hotel, ieşeam în grupuri de zece sau cincisprezece, în baruri, subsoluri şi cluburi de jazz, seară de seară, fără excepţie. În acea perioadă de după război, francezii sărbătoreau victoria, simţeau nevoia să se ameţească şi să uite „anii negri" ai Ocupaţiei. Iar noi voiam mai ales să profităm de acel moment de *respiro*, într-atît ne era de înşurubată în suflet şi trup teama „să nu reînceapă totul", oricînd. Ceea ce arată că Parisul nostru era departe de obişnuitele clişee privind minunata nonşalanţă a vieţii boeme. Şi la cîţiva ani-lumină de cafeneaua Flore a lui Sartre şi a Simonei de Beauvoir, un perimetru unde evolua un tineret integrat şi mai curînd la modă. Pentru cei ca noi, apatrizi în stare de aşteptare, trecînd brusc de la speranţă la cele mai teribile spaime, boema ţinea mai degrabă de un purgatoriu impus.

Zilele erau nesfîrşite şi epuizante, dar, prin latura ei exotică, exaltantă, colorată şi interlopă, mizeria aceasta nu era lipsită de bogăţie, nici de poezie. Ne aflam totuşi la

Saint-Germain-des-Prés, loc magic și de-a dreptul fabulos: Boris Vian și Léo Ferré cîntau la La Fontaine des Quatre-Saisons, Sidney Bechet cînta din clarinet la Vieux-Colombier, Miles Davis și Duke Ellington tocmai introduseseră jazzul New Orleans și bebopul la Clubul Saint-Germain și la Blue Note. Georges Brassens își făcea debutul, iar frumoasa Juliette Gréco, egeria nopților existențialiste, încă nu ieșise la lumină.

Cartierul Latin adăpostea pe atunci un fascinant furnicar de bărbați și femei cu opinii diferite, religii diferite, venind din medii diferite. Forfotea de candidați la statutul de mare om, de scriitori și artiști avangardiști, de semipușlamale, de aspiranți-filozofi, de aventurieri, de erudiți pe cale de a deveni vagabonzi, ca să nu mai vorbim de anarhiști sau de provinciali care urcaseră spre capitală pentru a-și încerca norocul așa cum evreii „urcă" (*Alyah*) în Israel – de altfel, ei ne erau mai accesibili decît parizienii. Pe scurt, o mulțime de suflete mai mult sau mai puțin rătăcite, mai mult sau mai puțin promițătoare, venite din toate ținuturile de pe pămînt.

Eram săraci, dar cheltuiam în ieșirile noastre puținul pe care-l aveam ca să punem lumea la cale pînă la miezul nopții. În acele vremuri, totul era ieftin, nimeni nu se îngrijea să facă economii. Iar noi trecuserăm prin școala potrivită pentru a ști că, dacă trebuia pus ceva deoparte, acel lucru nu trebuia să fie propria viață. Îți venea să te întrebi, între escapadele nocturne și ascetismul diurn, cînd dormeam – „foarte puțin", mă asigură Chiva.

O mică congregaţie de dezrădăcinaţi veniţi din toată Europa

Cît despre grupul nostru de prieteni, el semăna cu o microsocietate de dezrădăcinaţi veniţi din cele patru colţuri ale Europei, o mică cohortă de trubaduri faliţi şi zdrenţuiţi, fără legături, nici posteritate, dintre care majoritatea erau evrei din Europa de Est, rupţi de arborele lor genealogic. Ne dădeam întîlnire în cafenele, puneam banii la comun, ne ţineam cald unii altora şi împărţeam aproape totul.

Un melting-pot ciudat, cimentat de privaţiuni, la care se adăuga certitudinea dezarmantă de a fi pierdut atîţia ani. În miezul furtunii, vieţile noastre fuseseră smulse precum frunzele de pe ramuri, iar vîntul ne dusese departe, pentru totdeauna, de cuibul nostru. Eram nişte fugari, nişte evrei rătăcitori, chiar dacă nu fuseserăm alungaţi, de vreme ce fugiserăm de bunăvoie. Punerea în comun convivială şi tumultuoasă a solitudinilor noastre elective făcea totuşi din congregaţia noastră un mediu fierbînd de idei, îndoieli, întrebări şi proiecte. Şi unde nimeni nu se grăbea vreodată să meargă la culcare.

Se vorbeşte adesea despre geniul locului. Dar *quid* despre geniul celor fără de loc, obligaţi să recucerească zi de zi o libertate cîştigată în ajun? Într-un mediu universitar bine integrat, noi treceam drept ceva aberant. Trebuie totuşi să ne întrebăm cum ar fi arătat Parisul de după Eliberare fără străini. Ca să-ţi dai seama, este suficient să hoinăreşti prin Montparnasse, să mergi prin cafenele, la La Coupole sau la Deux Magots, astăzi pline de turişti: exilaţii nu mai sînt

aici, iar absența lor a însemnat sfîrșitul acelor lumi-cartiere și al influenței lor. Reîntorcîndu-mă cu gîndul la acea perioadă, îmi dau totuși seama că, din 1948 pînă în 1952, banda noastră era majoritar alcătuită din imigranți, puțini fiind cei ce îndrăzneau să se amestece cu autohtonii, cu francezii adevărați. Eu însumi n-am început să ies împreună cu studenții de la psihologie decît în 1952, la un an după integrarea mea în colectivul de la CNRS. Cum se explică totuși această rămînere doar între noi din prima perioadă?

Mai întîi de toate, ni se părea că, dacă nu părăseam compartimentul ce ne fusese atribuit, excluderea se va resimți mai puțin. Refugiații apatrizi aveau tendința să-și imagineze Franța ca fiind patria Revoluției și credeau cu sfințenie în deviza ei: „Libertate, Egalitate, Fraternitate", pe care frontispiciile clădirilor publice o reaminteau mereu. Eram totuși avertizați: „Ai grijă!" sau „Fii atent!". Ca să nu mai vorbim despre acea apreciere definitivă, la care nu ne-am fi expus pentru nimic în lume: „Este iute la mînie!", expresie rapid asimilată. Străinul nu este oare cel care aduce scandalul sau l-ar putea aduce, fie intenționat, fie din neatenție? Trebuia să ne supraveghem, dar nu și între noi.

Apoi, ceea ce ne lega ținea de faptul că abia ieșeam din abisurile războiului din Est, unde sălbăticirea oamenilor atinsese proporții nebănuite. Eram pe cale de a conștientiza faptul că lumea celor dispăruți dintre noi era mult mai întinsă decît cea a celor vii. Noi, refugiații aşkenazi, nu sufeream doar de o lipsă, precum toți cei fără de patrie. Tocmai descoperiserăm că eram ultimii evrei din Europa. Ultimii reprezentanți ai unei lumi care nu mai exista și la care nu mai era posibilă o întoarcere. Mai existau niște

resturi, niște rămași-pe-de-lături, niște *left-overs* – printre care ne număram și noi –, dar un popor evreu nu mai exista. Este vorba despre altceva decît o banală nostalgie. Și, în ciuda unei întregi literaturi consacrate acestui subiect, nici astăzi nu se poate estima măsura în care evreii ce nu fuseseră masacrați erau „deteriorați".

Unii se alcoolizau din greu, era modul lor de a se autodistruge pentru a nu supraviețui morților lor. Dumnezeu îi părăsise și, în mintea lor, războiul continua să facă ravagii. Această stare de spirit era foarte des întîlnită în 1948-1950. Eu beam puțin, dar, pentru a duce o existență obișnuită, ar fi trebuit să alung din mine anii de rătăcire și de persecuție. Or, eu nici nu puteam, nici nu voiam să trec cu vederea. Nicole Eizner, care s-a lipit rapid de grupul nostru și pe care am întrebat-o despre toate astea, crede că noi, nucleul dur, eram „diferiți". Prin solidaritatea ce domnea între noi, ca între toți exilații, spune dînsa, dar și pentru că împărtășeam o mulțime de lucruri ce nu aveau nevoie să fie exprimate cînd eram împreună.

Observația aceasta este esențială. Eram atît de legat de Chiva și Paul tocmai pentru că între noi se așternea un trecut mai mult sau mai puțin comun, încît nu simțeam nevoia să-l evocăm tot timpul. Nu merita osteneala. Împărtășirea aceasta a unei experiențe trăite reprezintă fără nici o îndoială unul dintre motivele pentru care eram atît de apropiați la Paris. Faptul că nu vorbeam despre Shoah, că nu o invocam, nu avea de-a face, între noi, cu nespusul. Probabil că în această rezervă intra și un fel de pudoare, dar nici nu aveam de gînd să ne transformăm – tocmai acum! – în bocitoare. În sînul micului nostru kibuț itinerant

precumpănea o stare de spirit analogă. Unii își pierduseră ambii părinți în deportare, situație devenită aproape banală. Era, de asemenea, inutil să vorbim despre chinurile birocratice pe care le aveam cu administrația franceză sau despre dificultatea de a ne găsi un loc în societate. Viața mergea înainte, acesta era esențialul, iar asemănarea dintre marginalitățile noastre ne dădea puteri.

Așa că aveam destui prieteni armeni, printre care specialista în istorie Anahide Ter Minassian, care s-a născut la Paris, și soțul ei. Îmi plăcea mult familia lor. După cum își amintește Anahide, „voi, evreii, și noi, armenii, nu ieșeam în evidență". Și unii, și ceilalți, continuă dînsa, „aveam o problemă de rezolvat cu istoria. Aveam sentimentul că ea cădea în responsabilitatea noastră, că eram învestiți cu o misiune sacră: să transmitem, într-un fel sau altul, realitatea exterminării popoarelor noastre". Anahide are dreptate, cei care nu înduraseră genocidul nu se încovoiau sub o astfel de povară. Iar aceasta ne lega, cu atît mai mult cu cît, în cafenelele din Cartierul Latin, francezii vorbeau foarte puțin despre Shoah sau doar în termeni vagi, aluzivi.

Ieșeam din cea mai înfiorătoare catastrofă pe care a cunoscut-o umanitatea, dar totul se petrecea de parcă milioanele de evrei asasinați, printre care și familiile noastre, fuseseră literalmente aspirați sau înghițiți de pămînt! Oamenii încă făceau confuzie între lagăre de concentrare, lagăre de muncă și lagăre de exterminare. Și, oricum, le acopereau cu tăcerea lor, care ne scotea din minți. Cei apropiați nouă, căsăpiți precum animalele, nu muriseră de moarte bună... „Războaiele îndurate nu se văd oare?", l-am întrebat ulterior pe un prieten francez pe care-l cunoscusem în acea

vreme. „Știam", mi-a răspuns el, „dar nu vedeam de ce ar fi trebuit să răscolim *toate astea*".

„Toate astea", sau șase milioane de vieți zdrobite... Faptul că pe intelectualii francezi nu-i rănea mai tare imensitatea acestei orori mă chinuia. Și de ce nu înțelegeau că Hitler nu se mulțumise să distrugă Germania? Distrugîndu-i pe evrei cu complicitatea altor națiuni, el îi distrusese pe ultimii europeni adevărați din acest secol și, odată cu ei, și civilizația europeană. Iar această sinucidere încă nu a încetat să contamineze viitorul Bătrînului Continent. De altminteri, francezii simțeau nevoia să șteargă dezertarea și colaborarea lor. *Existențialismul este un umanism* a lui Sartre a fost publicată în 1946, toată lumea se extazia, dar nici un cuvînt despre Auschwitz, nici despre îngroparea poporului evreu... În schimb, Sartre era în stare să afirme că „noi nu am fost niciînd mai liberi decît sub Ocupație"... Într-un sens, este adevărat că nicăieri nu ești atît de liber ca în închisoare! Acel „noi" nu se referea neapărat la noi – desigur. Cartierul Saint-Germain-des-Prés din perioada de după război, sau generația amnezică.

Strangers in Paris: viață de noctambul, viață la hotel

Într-o bună zi, ar trebui scrisă o mică fenomenologie a vieții la hotel, de prea multe ori absentă din povestirile privind perioada de după 1945. Este totuși un aspect central. Micile hoteluri umede din Cartierul Latin adăposteau deja, în anii 1920 și 1930, o întreagă armată de creaturi

disparate. Noi am venit să le îngroşăm rîndurile, într-atît încît, după război, ele erau populate cu străini. Şi, dat fiind că fiecare dintre noi locuia într-o „cameră mobilată" – ai fi zis că erau nişte bărcuţe jalnice ale Alyah Beth, la bordul cărora se concentrau toată singurătatea şi toată disperarea omenească –, a sta „acasă" ţinea, în sens strict, chiar fizic (trebuia totuşi să te hrăneşti), de imposibil. Am avut totdeauna o supărătoare înclinaţie către claustrarea voluntară, dar cînd locuieşti într-o cameră mucegăită de doi metri pe patru, la etajul al cincilea, cu pereţii acoperiţi de un tapet înflorat scorojit, de un roz pal, şters sau îmbătrînit (descriu camera mea de pe strada Monge), nu poţi face altceva decît să trăieşti în exterior.

Seara, ne cuprindea pe toţi panica la gîndul de a ne reîntoarce în „sicriele" noastre. Astfel încît oraşul a devenit „interiorul" nostru. Străzile semănau cu culoarele apartamentului pe care nu-l aveam şi colindam din cafenea în cafenea aşa cum treci dintr-o cameră în alta – înăuntru era cald şi te întîlneai cu persoane familiare. Să nu uităm că, pe atunci, era practic imposibil să închiriezi o cameră la un particular, situaţie cauzată de micimea apartamentelor pariziene şi de o anumită concepţie despre intimitatea unei familii: fără necunoscuţi acasă. În general, oamenilor nu le prea plăcea să invite străini acasă. În Franţa, erai mai lesne invitat să pătrunzi în dormitor decît în sufragerie!

Ce înseamnă viaţa la hotel? O viaţă trăită pe jumătate, împuţinată, atrofiată, lipsită de însuşiri. Acolo unde francezii vedeau nişte banale locaţii, noi aveam de-a face cu o lume în sine, aproape cu o nouă modalitate de *a fi în lume*,

în sensul existențial al termenului. Am locuit cinci ani la hotel, cu sentimentul că înaintez în umbră, în timp ce ceilalți mergeau în plin soare. Pentru omul sănătos, viața aceasta are ceva trist și descurajant. După un an sau doi, te simți la fel de străin ca în prima zi. Și, pînă la urmă, sfîrșești prin a locui și în lume tot ca într-o cameră de hotel. Așa cum scrie Valery Larbaud, a locui într-o cameră mobilată este totuna cu a rămîne la nesfîrșit pe chei, în ajunul unei plecări definitive ce s-ar lăsa așteptată.

Întîi de toate, angajații puteau să ne deschidă ușa cînd le tuna prin cap, băgîndu-se în intimitatea noastră. Paznicul era în general amabil cînd îl salutai, dar, de cum te întorceai cu spatele, devenea de o vigilență bănuitoare. În micul hol de la intrarea hotelului de pe strada Monge, bătrînul domn de la recepție, mereu așezat după tejgheaua lui, ne pîndea permanent.

Pentru că totul era interzis în cămărușele noastre: să schimbăm poziția mobilelor, să gătim, să punem în priză un aparat electric... Doar Chiva reușea, nu știu cum, să înșele vigilența temnicerilor ca să ne putem întîlni la o fondue făcută pe reșou. Cuverturile de pe paturile noastre incomode, pentru o persoană, ca și covoarele, erau uzate pînă la urzeală. Cît despre cearceafuri, asupra lor plutea misterul: erau curate, prost spălate sau îngălbenite de atîta spălat? Nu știai niciodată. Și blestematele de oglinzi: imposibil să găsești o cameră fără oglinzi! Aveam fobia lor, atît de scheletic mă consideram: îmi trimiteau imaginea unui fluier lung, venit nu se știe de unde, și, de altminteri, eram adesea confundat cu un indian din Indii sau din America.

Cel mai apăsător era să te supui obligațiilor zilnice: schimburile de banalități, aluziile, bîrfele... Trebuia să treci peste meschinăriile sau flecărelile menajerelor și, mai ales, să nu faci nici o observație. Să nu uităm că poliția făcea, la rîndul ei, descinderi în miez de noapte pentru a efectua controale de identitate, bătînd la toate ușile și ordonînd: „Rog actele la control!", ceea ce mă îngheța. În existența aceasta de carantină, mai erau și vecinii de etaj, pe care te prefăceai că nu-i recunoști – și reciproc – cînd îi întîlneai pe stradă sau la cafenea, dimineața, la o cafea cu frișcă. În hotel, auzeai și cele mai mici zgomote, inclusiv respirația solitară a celor adormiți. Primul etaj era rezervat întîlnirilor de scurtă durată, cuplurile intrînd și plecînd discret din acele alcovuri cam sordide pe care le închiriau cu ora. La etajele de mai sus stăteau locatarii cu săptămîna sau, ca noi, cu luna.

Între exilați, schimbam cîteva cuvinte politicoase, de parcă am fi simțit nevoia de a exprima un lucru simplu: „Sînt aici și am venit, ca și tine, de departe". Dar cel care vorbea nu se adresa, de fapt, nimănui, pentru că nimeni nu-l asculta și, de cele mai multe ori, nici nu-i înțelegea limba. Aveam totuși ceva în comun: patronimele noastre „păsărești", adică singurul lucru care îi aparține cu adevărat unui străin. Culmea, prin coșmarurile pe care ni le hrăneau, camerele noastre se revărsau peste scurtele noastre nopți. În cazul meu, visul cu copilul rătăcit era unul dintre cele mai recurente: fugisem, eram întrebat unde locuiam, dar pierdusem adresa, numele și numărul străzii. Sau cel cu închisoarea, din care mă trezeam cu inima bătînd cu putere: eram într-o temniță, mă aruncau într-un fel de celulă, aveam

lanțuri la picioare și, la mîini, niște cătușe ciudate (dificultatea și frica de a scrie?). Atmosfera mormîntală care domnea în camera mea la căderea nopții mă teroriza.

Spre deosebire de cazul celor care aveau o familie și se întorceau la ei acasă, viața aceasta de refugiat avea totuși și aspecte cît se poate de pozitive. Odiseile noastre trăite în constrîngeri zilnice în inima capitalei reprezentau un izvor inepuizabil și stimulant de inspirație, de informații și descoperiri, fiind aproape o universitate paralelă. Puteam petrece ore în șir discutînd despre ultimul număr din *Les Temps modernes*, revistă pe care o citeam toți. Era suficient pentru a compensa acele văgăuni cenușii și murdare care ne țineau loc de colace de salvare menite să ne salveze de la înec și, în același timp, de temnițe, ca și cum acolo erau băgați cei pe care lumea voia să-i dea uitării. Sociologul și filozoful Lucien Goldmann, pe care l-am cunoscut la Paris în 1948, tot atunci cînd l-am cunoscut și pe Chiva, era, din acest punct de vedere, veteranul celor uitați.

Goldmann, Schwarz-Bart, Anne-Lise Stern și alți cîțiva...

Născut la București în 1913, Lucien Goldmann făcea parte dintre cei ce provocaseră propria excludere, pentru „deviaționism trotkist", încă din 1934, din organizația clandestină Uniunea Tineretului Comunist din România. Refugiat în Elveția în 1942, după ce trecuse pe la Universitatea din Viena, a devenit asistentul psihologului Jean Piaget, pe care l-am citit pentru prima dată datorită lui. Ca și noi, Lucien

Goldmann va intra la CNRS după război. Discipol al lui Georg Lukács, împărtășea cu maestrul său aceeași viziune tragică asupra lumii și avea drept ambiție personală reînnoirea marxismului care traversa, spunea el, o „profundă criză". Teoriile lui vor sfîrși prin a exercita o considerabilă influență pe Malul Stîng al Senei, dar, în acea vreme, încă greșea avînd dreptate. Și, în consecință, intelectualii staliniști vedeau în el un spirit mult prea critic. Jean Piaget, în schimb, îl eticheta pe Lucien drept „marxistul cel mai fin din toate timpurile".

În apărarea adversarilor săi, trebuie spus că Goldmann avea talentul de a-și face dușmani. Și nu-i plăceau decît două lucruri: să citească și să seducă. Total lipsit de simț practic, nu avea defel răbdare. Scund, cu o burtă cam precoce, mergea adesea cu bicicleta, părînd a căuta ceva, pe unul – sau, mai degrabă, pe una. Chipul lui cu frunte largă era traversat de sprîncene groase, sub care strălucea o pereche de ochi foarte albaștri și extrem de inteligenți. Cu timpul, spinarea i se încovoiase și tîra puțin picioarele, ceea ce nu-l împiedica să cutreiere Cartierul Latin, nici să bîntuie prin cafenele.

Avea mereu asupra lui un capitol din cartea la care scria, accesoriu de altminteri indispensabil pentru panoplia lui de seducător. Și era într-o efervescență cronică, de parcă gîndurile lui ar fi galopat în toate direcțiile. Îi spuneam că încarna un fel de amestec dintre Sancho Panza și Don Quijote, într-atît părea că se bate cu morile de vînt, marxismul nemaimeritînd să fie apărat. Asta îl făcea să rîdă. În tovărășia trioului nostru, Lucien adora să facă curte fetelor așezate la mesele de pe terasă, iar cînd vedea vreuna

care-i plăcea, se îndrepta spre dînsa, apostrofînd-o: „Ați auzit de «Dumnezeul ascuns» [titlul cărții la care lucra]? Eu sînt Dumnezeul ascuns!". Apoi începea să-și ridice osanale, chiar dacă lucrarea lui de căpătîi nu avea să fie publicată de Gallimard decît în 1955. Îmi amintea de un Don Juan inofensiv care s-ar fi deghizat în predicator ambulant. Sau invers.

Oricum ar fi stat lucrurile, Lucien nu avea stare și nu putea suporta propria companie, astfel încît avea o nevoie compulsivă de ceilalți. Sigur că nu avea nimic dintr-un făt-frumos, dar, oricît de urît, stînjenitor și băgăreț ar fi fost, știa cum să atragă femeile. Așa că avea o mulțime de aventuri, la fel ca soția lui, Janine, care era profesoară de filozofie. De aici și unele situații uneori caraghioase. De pildă, întîmplarea cu poetul Guy Flandre, care-i plăcuse lui Janine. Tatăl lui Guy, luptător în Rezistență, fusese împușcat de naziști și, datorită acestui fapt, el era aproape la fel de „evreu" ca noi. În plus, nici el nu era parizian: venise de curînd în capitală, de la Montpellier, pentru a-și continua studiile de engleză la Sorbona și, mai ales, pentru a se alătura mișcării postsuprarealiste și a-l cunoaște pe André Breton. Guy era unul dintre prietenii lui Paul Celan, dar se apropiase de Chiva cînd, în 1949, au plecat să-și refacă sănătatea într-un sanatoriu, deoarece și Guy suferea de o afecțiune pulmonară.

De atunci, nu s-a mai dezlipit de noi. Cu chipul prelung și supt, cu privirea albastră, am păstrat despre el imaginea unui tînăr zîmbitor în stare să viseze cu ochii deschiși. Înalt, zvelt, volubil, din persoana lui se degaja un nu-știu-ce neîncheiat, care mi-l făcea simpatic. Era totuși cam bizar

și alunecos, nu știai niciodată exact cum stăteau lucrurile în ce-l privea, nici ce-i trecea prin cap. Eram convins că trebuia să aibă o dublură și așteptam s-o văd ieșind din umbră ca să-mi fac o părere. Soția lui pășea, aeriană, alături de el. Cînd Janine și Guy au format un cuplu, ea-l aducea acasă, în strada Jacob. Lucien nu protesta. Dimpotrivă, profita pentru a-i administra lectura cu voce tare a unor întregi capitole din teza lui...

André Schwartz-Bart nu-l cruța nici el pe Chiva cu manuscrisul lui, ca și cum căutarea acelei aprobări reciproce reprezenta o mediere vitală pentru a recîștiga încrederea în noi înșine și a putea înfrunta judecățile celorlalți. Făcuserăm cunoștință cu André la cantina de pe strada Claude-Bernard, iar el locuia pe atunci în periferia de sud, spre Sceaux. Se născuse la Metz, într-o familie săracă de evrei de origine poloneză, idișul era prima lui limbă și își schimbase și el primul prenume, „Abraham", cu altul, mai franțuzesc: „André". De talie medie, brunet, plin de pasiune, exigent cu el însuși, sever cu propriile sentimente, generos în toate cele, își pierduse tatăl, mama și doi dintre frați în deportare. Intrase în Rezistență, ceea ce dusese la arestarea și torturarea sa în 1944, la vîrsta de 16 ani. Bursa de fost luptător în Rezistență i-a îngăduit să-și reia studiile la Sorbona după război. Cum aceasta nu era suficientă, se trudea și el într-un atelier de confecții, cînd nu bătea talciocurile pentru a supraviețui, vînzînd ciorapi și șosete, îndeletnicire moștenită de la tatăl lui, care renunțase la pregătirea pentru a deveni rabin, preferînd să fie negustor ambulant.

Cînd André pierdea trenul, ceea ce se întîmpla foarte des (îți venea să crezi că o face special), rămînea să doarmă

în camera lui Chiva, mai mult sau mai puțin pe podea, pe o cuvertură. În aceste circumstanțe a început să-i citească pasaje din celebrul său roman *Le Dernier des Justes*, pe care l-a modificat de patru sau cinci ori. Chiva nu mai putea... Am asistat și eu la ultima versiune, pe cînd eram plecați în vacanță în Sud, de Paștele evreiesc, în 1957. Romanul va fi publicat la Seuil în 1959 și va avea un imens succes de public. Încununat cu Premiul Goncourt, s-a vîndut în mai bine de un milion de exemplare. Primul căruia nu i-a venit să creadă a fost André.

Din 1948 pînă în 1952, Celan, Chiva, Goldmann, Schwarz-Bart, Guy Flandre, Nicole Eizner și încă vreo cîțiva am fost mereu nedespărțiți. De la distanța prezentului, contrastul dintre viața noastră foarte activă de noctambuli și extrema noastră sărăcie nu poate să nu mă mire. Banii erau totuși o problemă obsedantă, dar poate pentru că doar bogații cunosc valoarea banului, dat fiind că au mulți bani – săracii, în schimb, nu știu acest lucru, pentru că nu au –, noi risipeam tot. Printre cafenelele noastre favorite se număra Mahieu, pe bulevardul Saint-Michel, care era localul preferat al lui Paul, dar avea un mare inconvenient: începînd din 1949, a fost colonizat de românii din exil – scriitori care nu scriau un rînd, pictori care nu țineau niciodată un penel în mînă și studenți care nu mai studiau. Se prefăceau, nimeni nu-i întreba nimic, iar noi ne feream de ei ca de ciumă.

Așa că ne duceam la Dupont, care era imens și ocupa tot arealul dintre strada Écoles și Cluny. Pînă cînd Chiva a descoperit că, pe vremea regimului de la Vichy, proprietarul afișase o pancartă pe care scria „Interzis pentru evrei".

Apoi a trebuit să renunțăm și la Le Bucco, situat la intersecția străzii Écoles cu bulevardul Saint-Michel, din același motiv: patronul acestuia agățase o pancartă pe care scria „Interzis pentru evrei și cîini". Ne-am repliat atunci la Le Bar vert, pe strada Jacob, unde ambianța era mai destinsă, după cum dovedea o inscripție de la recepție: „Comandați arsenic cu mentă pentru a vă potoli setea de eternitate!". Acolo se cînta muzică americană și îi puteai zări pe Vadim sau pe Roger Vailland. Frecventat de studenții mai vîrstnici, Le Mabillon era plăcut, dar Le Royal Saint-Germain, aflat la colțul străzii Rennes cu piața Saint-Germain-des-Prés, a devenit unul dintre cartierele noastre generale predilecte.

Era o braserie adevărată, înzestrată cu o sală spațioasă, unde atmosfera era mereu caldă și prietenoasă, ca la Saint-Benoît sau la La Pergola, pe strada Four. La cafeneaua Le Cadran, de pe strada Écoles, lucrurile stăteau altfel: puteai observa un conglomerat ciudat de multicolor de vagabonzi, de gură-cască și alte specimene stranii, care se străduiau s-o ia razna. Făceau obiectul celei mai vii curiozități. Altminteri, cînd ieșeam între bărbați iarna, puteam și noi să rămînem la nesfîrșit în sală, cu șepcile pe cap, la bar sau în jurul mesei de biliard – mai că te-ai fi crezut într-o sinagogă!

În zilele bune, cînd unul dintre noi primea ceva bani, grozav ne mai plăcea să cinăm la La Table d'hôtes de pe strada Montmartre. Pentru perioadele cînd eram lefteri, îmi mai amintesc de un mic restaurant pentru străini, Wajda, de pe strada La Grande-Chaumière – în plus, fiica crîșmarilor era încîntătoare și Marie era geloasă –, ca și de o bodegă rusească, Le Coq d'or, ascunsă în fundul unei curți de pe strada Malebranche. În același stil, deveniserăm obișnuiți

ai locului la Prince și la La Source, ambele situate pe bulevardul Saint-Michel, dar și la Méphisto, la numărul 146 de pe bulevardul Saint-Germain.

Parisul de atunci era, pe de altă parte, prin excelență orașul cărților și al librăriilor – în Cartierul Latin erau aproape tot atîtea librării cîte bănci și magazine de haine sînt astăzi. Între două escale, puteam petrece ore în șir în librării, pînă la popasul următor, uneori la Chez Moineau, situat în epicentrul hoinărelilor noastre prin cartierul Saint-Germain-des-Prés. Patronul, domnul Moineau, nu prea avea pasiunea decorațiunilor, nici nu era foarte preocupat de igienă. Dar îi plăceau artiștii și îi primea mai ales pe Jean Ferrat și pe fascinanta Barbara, înainte ca ea să dea spectacole la L'Écluse. Se putea mînca cușcuș și ne plăcea mult neverosimila hărmălaie a conversațiilor în toate idiomurile. În afară de refugiați de pretutindeni, printre care vizionari extravaganți și artiști coate-goale, puteai întîlni acolo tineri francezi fugiți de acasă sau în dezacord cu clasa din care făceau parte, dar care aveau totuși părinți.

Cum s-a metisat kibuțul nostru itinerant

Ca și Guy Flandre, tînărul psihiatru Philippe Cujo, care semăna cu un Pierrot visător, se număra printre aceștia. Locuia în arondismentul al XVI-lea, era cultivat și manierat. Amîndoi aveau însă o particularitate: Guy era provincial, iar Philippe era de origine spaniolă. Un alt tînăr atipic, Jean-Pierre Biondi, al cărui tată, Jean, fusese deportat pentru că luptase în Rezistență, se alăturase și el trupei noastre.

Prin intermediul lui am obținut una dintre primele mele anchete de teren: avea drept obiect instalarea de baze americane în Europa de Vest. Trebuia să aflăm cum va reacționa populația la acest șoc cultural! Jean-Pierre făcea pe atunci studii de istorie și avea să devină ulterior ziarist, la *Combat* și la *Le Franc-Tireur* în special, înainte de a-l consilia pe președintele Senegalului, Léopold Sédar Senghor, și de a se remarca în calitate de militant anticolonialist. Și uite așa, mica noastră „comună de meteci" s-a metisat treptat, „asimilînd" un anumit număr de provinciali, de rebeli și de excentrici.

Prietena noastră Andrée Burgue, care s-a integrat rapid, ocupa și ea un loc aparte. Provenită dintr-o familie de medici francezi care detestau medicina, era curtată de mulți, printre care și Cujo, care era îndrăgostit pînă peste urechi de dînsa. Dar ea voia să rămînă independentă. Pentru noi, Andrée era un mister. Nimeni nu știa exact ce căuta ea printre noi – poate că era doar atracția libertății? Noi o tratam oarecum ca pe un băiat. În fond, apăsa cu o plăcere malițioasă pe diferența dintre stilul ei puțintel masculin și cel al celorlalte prietene ale noastre, lăudîndu-le feminitatea și mascînd-o pe a ei.

Printre acestea, Anne-Lise Stern, despre care am mai vorbit. Născută într-o familie de psihanaliști vienezi, fusese botezată de părinții ei freudieni „Anne-Lise", de la *Analyse*. Într-o zi cînd eram destul de mulți la o terasă și purtam discuții interminabile – la cafenea, viața este o dezbatere ce nu se sfîrșește vreodată –, ea ni s-a alăturat și s-a așezat în preajma mea. Era drăguță – Marie pretindea că ea ne voia pe toți – și observasem într-adevăr că mă „prețăluia"

din spatele genelor ei lungi. Avea un aer cam stîngaci și dezorientat, însă se scurseseră doar cîțiva ani de cînd fusese eliberată de la Auschwitz, ceea ce juca un rol fără doar și poate.

Păstrase de altfel numărul matricol tatuat pe braț și încarna, ca să spun așa, deportata din banda noastră. Mă intriga. Și ce zîmbet generos... Ai fi putut crede că se oferea, și totuși ghiceai la dînsa o rezervă, o reticență. Fata aceasta ciudată, amintind puțin de o vrăjitoare, precum mătușa Ana, părea înzestrată cu o intuiție redutabilă, de parcă ar fi putut vedea din capul locului în străfundul ființelor. Arareori se întîmplă să te simți imediat atît de apropiat față de cineva, ca și cum în ziua aceea nu venisem decît pentru ea. Însă, din toate aceste motive, preferam s-o ocolesc. Anne-Lise vorbea și se prefăcea la rîndul ei că mă ignoră.

Îmi mai amintesc de un episod ulterior, foarte special. Trebuie să fi fost în 1954, eram la niște prieteni, iar eu eram deja logodit cu Marie, căreia Anne-Lise îi spunea „micuța Bromberg". Anne-Lise i-a zis că știa să citească în palmă, i-a apucat mîna stîngă, a privit-o de la înălțimea unei tinere cu experiență, apoi s-a răsucit spre mine și mi-a spus: „Sper că o să-i faci linii, nu are nici una!". Marie era în culmea furiei, de parcă clarvăzătoarea ar fi vrut s-o înștiințeze: „Nu e mare lucru de capul tău și sper că Serge Moscovici îți va crea o personalitate!". Marie nu era un înger, nici o prostănacă ingenuă, era îndrăzneață – și, o clipă, am crezut că o să sară la ea.

Pivnițe și cabarete: de la Tabou la Échelle de Jacob

Mai erau, desigur, și pivnițele și cabaretele. Cu atît mai mult cu cît nevoia vitală de a scăpa din celulele noastre ne transforma în niște petrecăreți destul de risipitori. Ne înghesuiam la Caveau de la bolée, unde publicul cînta în cor; la L'Abbaye și la Deux Américains, ca să ascultăm jazz. Mergeam la cinema, dar și la teatru, unde cumpăram locurile cele mai ieftine, și la music-hallurile unde cîntau Line Renaud, Brel, Mouloudji, Charles Aznavour, Nougaro, Moustaki și atîția alți autori-compozitori mai mult sau mai puțin necunoscuți. Mai bine implantat din punct de vedere social, Chiva era ghidul cel mai sclipitor cu putință în acest domeniu: știa totdeauna ce piesă se juca ici și colo și se descurca chiar și atunci cînd se punea problema să găsim bilete la concertele de muzică clasică. În ce mă privea, eram analfabet în acest domeniu, căci nu văzusem decît o singură dată cîntînd o orchestră filarmonică.

Deschid aici o paranteză. Mă aflam încă la București, scena se petrecea în iunie 1946. Yehudi Menuhin, scînteietor violonist de geniu descoperit de compozitorul român Enescu, venise să-și omagieze maestrul. Era tînăr și foarte înalt, Enescu – deja în vîrstă și îndoit de șale. Și-au strîns însă mîinile îndelung. O mînă evreiască într-o mînă românească.

Eram impresionat de sala plină ochi, de generalii sovietici sau aliați în uniformă de gală, urmați de soțiile lor planturoase. De la un rînd la altul, în public se făceau semne de recunoaștere și de complicitate. Lipsit de experiență,

credeam că asist la o paradă cu lume așezată și solemnă. Apoi instrumentiștii și-au acordat instrumentele. Concertul a fost sublim, iar pauza deosebit de agitată de zvonul, care a început dintr-odată să se răspîndească, privind executarea mareșalului Antonescu. Informația s-a confirmat rapid. Marele și credinciosul aliat al lui Hitler din Europa de Est își bazase în mod laș apărarea pe iresponsabilitate și pe forța circumstanțelor. Omul acesta îmi marcase viața pentru totdeauna și acum nu mai era decît un nume, aproape abstract și îndepărtat. Nu am simțit nimic, nici ură, nici milă, nici bucurie.

Revenind la cabaretele pariziene, aveam în mod inevitabil o slăbiciune pentru Les Noctambules de pe strada Champollion, unde cînta, în plus, o orchestră de gospel. Ca și noi, numeroși negri americani, muzicieni sau foști GI's, aleseseră hotelurile și pivnițele din Cartierul Latin. Rămăseserăm totuși credincioși localului La Rose rouge, una dintre primele noastre descoperiri, la egală distanță între cabaret și teatrul nocturn. Scena era minusculă, dar celebrele *Exerciții de stil* ale lui Queneau atrăgeau o lume nebună. În fine, era cu neputință să eviți L'Échelle de Jacob, care și-a deschis porțile în 1949, deși arhitectul omisese să prevadă în proiect o scară între parter și pivniță... de unde și scara exterioară de la numărul 10 de pe strada Jacob! Numele fusese astfel găsit, iar publicul era pe cît de divers, pe atît de călduros.

Cînd eram alungați din Le Bar vert, care se închidea devreme, ni se întîmpla să terminăm seara la Tabou, care rămînea deschis pînă foarte tîrziu. Ca și L'Échelle, la început,

cabaretul acesta, situat la intersecția străzii Dauphine cu strada Christine, nu era în 1949 defel elegant. Locul era chiar oarecum nesănătos, atît de des era fumul de la țigări. Aplecarea aceasta pentru pivnițe era ciudată: războiul se terminase și, odată cu el, și bombardamentele, dar amatorii de jazz se adunau în aceste adăposturi! La Tabou, te așezai pe niște băncuțe din lemn înșirate de-a lungul pereților. În față erau mese și taburete, iar în centru, un furnicar de dansatori care unduiau, bărbații uneori cu torsul dezgolit, iar fetele cu pulovere mulate. Și cum îmi plăcea la nebunie să dansez, tîram după mine toată confreria noastră prin cabaretele populare. Pe atunci, încă se mai sărbătorea eliberarea Parisului printr-un mare bal, în piața Concorde. Nu l-aș fi ratat pentru nimic în lume.

Mi se pare că Paul, care își publicase în 1952 primul volum de poezii și începea să fie remarcat, se mișca, spre deosebire de noi, în două sfere: a noastră și, în paralel, într-un anumit număr de cercuri mai literare. Visul lui începea să prindă formă, editurile îl solicitau, ziarele îi cereau interviuri, iar scrierile lui făceau obiectul unor recenzii în presă. De fapt, cunoștea mult mai multă lume decît noi și era obligat să procedeze la unele compartimentări. Într-o seară, Chiva, care se pregătea să facă cercetări de teren în Sologne, i-a mărturisit că era foarte contrariat: trebuia să facă fotografii, dar nu știa cum să folosească un aparat. Paul a scos din mînecă, printr-o scamatorie cum numai el știa, un amic, fotograf de meserie, care l-a scos pe Chiva din încurcătură dîndu-i cîteva lecții.

Isou la Paris: am rupt „alianța noastră de la București"

La drept vorbind, și eu practicam compartimentarea. În această privință, mă întreb și astăzi de ce nu i l-am prezentat pe Paul lui Isidore Isou care, venind din București, ne precedase la Paris, unde trăia și se zbătea din 1945. Înainte de a părăsi România, Isou asistase, precum Tristan Tzara sau Benjamin Fondane după Primul Război Mondial, la propria concediere, dar, de data aceasta, pentru anunțarea morții suprarealismului. Destul de megaloman, era convins că mișcarea pe care urma să o inițieze – letrismul – îl va consacra drept succesor al lui André Breton și papă al Culturii și Artelor de după al Doilea Război Mondial.

Într-adevăr, de cum a pus piciorul în Gara de Est, cu o valiză ticsită de manuscrise, s-a dus direct la biroul lui Jean Paulhan, pe care-l va eticheta ulterior ca aparținînd „categoriei broscoi". Paulhan nefiind de găsit, Isou a găsit mijlocul de a tăbărî peste Gaston Gallimard pentru a-i vorbi neîntîrziat despre revoluționara lui *Introducere la o nouă poezie și la o nouă pictură*. Nu a obținut un succes fulgerător, însă ilustra editură va publica totuși cartea peste doi ani.

După multiple bufonerii, provocări, tertipuri, tărăboi, zarvă care făceau farmecul Cartierului Latin, inclusiv la Tabou, Isou a reușit să impună mișcarea, căreia i s-a alăturat o vreme și Guy Debord. Fie pentru letrism, fie pentru arta de a transforma poezia în „protolimbaj" și pictura în

„poliscriere", promovînd în același timp un cinematograf fără imagini, fapt este că i s-a acordat un premiu la Festivalul de la Cannes (ca să scape de el, se spunea, pentru că ar fi fost în stare să ia cu asalt bulevardul Croisette...). Isou avea, fără doar și poate, talente de precursor. Nu chema el tineretul să construiască o „societate paradisiacă și creativă" – cu douăzeci de ani înainte de Mai '68? Cît despre latura lui megalomană, era oare chiar așa de megaloman? Cînd l-am revăzut prima dată, în toamna anului 1948, se vorbea mult despre letrism, aproape mai mult decît despre existențialism, iar la Saint-Germain-des-Prés, celebritatea lui Isou călca pe urmele celei a lui Sartre.

Pînă la plecările noastre din România, în 1945, respectiv în 1947, Isou contase pentru mine mai mult decît orice altă prietenie din adolescență sau chiar din copilărie. Aș putea chiar spune că el mi-a schimbat cursul vieții. O prietenie extravagantă, deși termenul nu este suficient pentru a descrie acea îndelungată intimitate, pasionată și austeră, dintre doi sentimentali neafectuoși. Jovial, cumpănit și sigur pe el, cel puțin în aparență, avea o privire tăioasă a cărei forță te captiva. Copil supraînzestrat, elaborase la 17 ani teoria potrivit căreia motorul ființei umane constă în voința de a crea.

Cînd l-am cunoscut, amenințarea care apăsa asupra noastră, a evreilor, atinsese paroxismul, dar el susținea că își consacră zilele și nopțile pentru a se menține pe linia de plutire într-ale scrisului și lecturii. Singura problemă adevărată era de a ști dacă el era sau nu cel mai mare geniu pe care planeta îl purtase vreodată. Într-o zi pretindea că

este convins de asta; a doua zi, ezita și ar fi făcut orice ca să obțină un semn de confirmare. Uneori mă întrebam dacă nu cumva juca teatru și, în realitate, se temea mai mult decît de orice să nu fie luat drept ceea ce era, adică un băiat de treabă. În cartea lui autobiografică, publicată în 1947 la Gallimard sub titlul *L'Agrégation d'un nom et d'un messie*, Isou povestește că, în 1944, m-a învățat cum să fac curte fetelor pe Calea Victoriei (ceea ce este adevărat), dar că eram urît (ceea ce este fals). Îmi dădeam seama foarte bine că i se întîmpla să dorească să mă strivească cu priceperea și cunoștințele lui, dar, în cele mai teribile momente ale războiului, nu aveam de ales: trebuia să ne bizuim unul pe celălalt ca să putem rămîne în viață.

În realitate, Isou era un tînăr fragil, care a rămas toată viața marcat de sechelele maltratărilor suferite în 1941, în timpul pogromului de la București. Neavînd vești despre el de două zile, tatăl lui începuse să-l caute peste tot – „peste tot" însemnînd inclusiv la morgă[1]. De fapt, el fusese ridicat și dus la cartierul general al Gărzii de Fier. Acolo, cei care-l păzeau îl bătuseră măr cu bastoane din cauciuc, de parcă ar fi vrut să-l sfărîme. Apoi îl torturaseră, reproșîndu-i actele criminale comise de evrei, care răspîndeau sifilisul, prostituția și alte plăgi egiptene. A fost apoi obligat să înghită benzină amestecată cu diverse alte substanțe și

1. Mihail Sebastian, care se afla și el la București, scrie în *Jurnalul* său: „În fața Morgii, sute de oameni își așteptau rîndul. E atîta lume dispărută de acasă, sînt atîtea cadavre încă neidentificate. *Universul* de azi e plin de anunțuri mortuare evreiești. Cimitirele sînt pline de morminte noi", însemnare din 27 ianuarie 1941, *Jurnal (1935-1944)*, ed. cit., p. 296.

închis într-o încăpere de la subsol, împreună cu vreo patruzeci de alte persoane ridicate, supuse aceluiași supliciu[1].

De fiecare dată cînd se deschidea ușa, Isou era convins că brutele îl vor urca într-un camion cu prelată, pentru a-l duce la marginea Bucureștiului și a-l executa. Însă, brusc, fără să înțeleagă nici de ce, nici cum, unii prizonieri au fost eliberați și Isou s-a trezit pe strada înghețată, în plină noapte, pe jumătate dezbrăcat. Groaza de a fi fost lovit astfel încît să nu mai vadă vreodată limpede se citea în ochii lui deja miopi. Cînd ne-am regăsit la Paris, am avut impresia că stîngăcia lui de ordin fizic și tulburarea lui interioară veneau din acele zile înfiorătoare.

„Regăsit" nu este chiar termenul potrivit. În ultima vară a războiului, încheiaserăm un „contract de posteritate" destul de șocant, pentru cazul în care Isou ar fi murit primul. Era de fapt un extraordinar tîrg unilateral, prin care eu semnam o scrisoare în care mă angajam să mă ocup, în numele lui, de posteritatea operei sale, recunoscînd în același timp superioritatea lui în domeniul literaturii și poeziei!

1. Matatias Carp, autorul *Cărții negre. Suferințele evreilor din România. 1940-1944*, a fost arestat împreună cu Isou și deținut în același timp cu el, trebuind chiar să îndure un simulacru de execuție. Iată ce scrie despre acest episod: „În timpul celor 46 ore de deținere, veneau la fiecare ceas vizitatori dela alte centre legionare, rămîneau numai 10-15 minute, în care timp băteau pe toată lumea și apoi plecau. Cel mai sălbatic dintre aceștia a fost un oarecare Pilton, care cu țeava și cu patul revolverului a lovit fără cruțare pe cine și unde nimerea. Fiecărui deținut i s'a găsit un cap de acuzație pentru care a fost pedepsit cu 50-100 lovituri cu vîna de bou", *Cartea neagră*, ed. cit., p. 222.

Mai trebuia și să dau în scris că, pe viitor, nu aveam să mă preocup decît de știință și etică. Pactul acesta absurd – dar pe care, în cele din urmă, l-am respectat! – a avut o repercusiune certă asupra prieteniei noastre, care s-a stricat din această cauză, după război, precum un fruct înțepat de o viespe. Și constat că, pînă și în anxietatea primelor mele două perioade de derivă, nu am încercat să-l revăd imediat. Se instalase totuși de trei ani la Paris. Probabil că și mîndria mea a jucat un rol aici.

Prima noastră întîlnire a avut așadar loc în toamna anului 1948. Îi găsisem adresa – locuia într-o cameră modestă, într-un hotel asemenea cu toate celelalte, situat în preajma fîntînii Saint-Michel –, însă am șovăit mult înainte de a mă duce să-l văd. Mă întrebam chiar dacă aveam să ne recunoaștem. În plus, eram sărac, mă duceam oarecum cu mîna goală. Isou, mereu suspicios, ar fi putut crede că veneam să-i cer ceva. Dar cum să te afli la Paris și să nu mergi să-l vizitezi? Se străduia să-și construiască o nouă viață, trecutul avea să-i bată la ușă și mă întrebam ce ar fi putut face cu el. În cele din urmă, m-a întîmpinat de parcă ne-am fi despărțit în ajun, prietenos, dar, în același timp, foarte mirat să mă revadă. Crezuse, fără îndoială, că voi rămîne în România, deci că dispărusem.

Îmi amintesc și de o altă întrevedere, din 1952. Trebuise să urc pînă în garsoniera lui din strada Saint-André-des-Arts, unde picta și înnegrea frenetic teancuri de caiete. După cîteva tatonări, a devenit însă evident că bifurcarea intervenită în viețile noastre ne împinsese departe unul de celălalt. Isou rămînea letrist, iar eu alesesem universitatea, altfel spus, instituția, mediocritatea – o trădare. Devenisem un

reproș în carne și oase. Într-un sens, încălcasem pactul nostru din tinerețe: opera lui mi se părea prea nihilistă, prea distructivă, prea aiurită, un fel de potop perpetuu în care el, Isou, îl încarna pe Noe, laolaltă cu toți discipolii de pe Arcă. I-am spus-o și o știa și el. Iar dacă nu i l-am prezentat pe Paul, motivul nu este atît că credeam, pe nedrept, de altfel, că Paul disprețuia letrismul. Ci mai curînd că Isou, foarte orgolios și, pe atunci, în culmea gloriei, ar fi putut să-l rănească sau, și mai rău, să-l trateze ca pe un amărît.

Duplicitatea existenței mele din acea vreme, oscilînd între ascetismul diurn și bulimiile nocturne, s-a accentuat și mai mult începînd din 1951, cînd am devenit doctorand la CNRS. Pentru că atunci a venit timpul ca viața mea intelectuală să se distribuie de o parte și de alta a Senei, pe cele două maluri ale acesteia. „Singurul fluviu din lume care curge între două șiruri de cărți", cele ale anticarilor ambulanți, curgea astfel, și pentru mine, între două biblioteci. Pe Malul Drept, Biblioteca Națională, unde îmi continuam ca un nomad explorările obsesive privind natura și știința; pe Malul Stîng, unde acordam prioritate tezei mele și noțiunii de simț comun. De altminteri, aceste două axe ale reflecției mele aveau să se întîlnească puțin mai tîrziu, ca doi afluenți.

Capitolul VIII

Malul Drept, natura, Malul Stîng, simțul comun. Și minunatele zile din Montparnasse

Viața mea intelectuală clandestină se desfășura așadar pe Malul Drept, unde, sub binecuvîntarea Bibliotecii Naționale de pe strada Richelieu, îmi petreceam o parte din timp consacrîndu-mă vocației mele: problematica naturii și a raporturilor ei cu știința și tehnica, care mă obseda de la război încoace. Iar din 1945, bomba atomică era pe cale să dea lumea peste cap. Așa că m-am preocupat de aceste probleme științifice și tehnice, oarecum ca în cazul psihanalizei, dar dintr-un alt punct de vedere: ce putea aștepta societatea de la ele?

Pe Malul Stîng, îmi împărțeam timpul între biblioteca Sorbonei și laborator, unde îmi continuam cercetările doctorale privitoare la imaginea psihanalizei și diseminarea ei. Tot în cadrul cercetărilor mele, am început să impulsionez o echipă de tineri cercetători voluntari. Intuiția îmi spunea că utilizările populare ale unei noi discipline precedă adesea recunoașterea ei de către savanți. Ceea ce se verifica și în cazul psihanalizei: ea a început să pătrundă în societate și să invadeze revistele pentru femei cu mult

înainte de a fi acceptată în lumea științifică sau universitară. Pe atunci, era considerată o „știință pentru gospodine". Astăzi, oamenii vorbesc despre problemele lor psihanalitice pînă și în cele mai îndepărtate cotloane ale ținuturilor europene.

Prejudecățile, o însușire a maselor inculte?

Jurasem, după ce am supraviețuit pogromului de la București, să explic într-o bună zi adevărul pe care-l dezgropasem de curînd, și anume iruperea unei umanități inumane care nu se potrivea, chiar deloc, cu ceea ce aflasem pînă atunci. În acea perioadă postbelică încă traumatizată de nazism, te întrebai cum putuseră simțul comun și clișeele sale (ura împotriva evreilor, de pildă) să contamineze gîndirea științifică (Mengele). Eu puneam problema invers: cum, pe ce cale și din ce motive un sistem de gîndire, în cazul de față unul monstruos (nazismul), ajunge să pătrundă în simțul comun pentru a obține adeziunea celor mai mulți?

De aici și două întrebări asociate: primo, prejudecățile ar fi oare apanajul exclusiv al maselor populare? Secundo, în ce măsură o ideologie politică, împodobită cu veșmintele „științei", poate *prinde*, dacă nu are nici un ecou în universul familiar al oamenilor? O abordare doar prin manipularea maselor mi se părea nesatisfăcătoare: de o parte ar fi manipulatorii, cei care au o intenție și un obiectiv ideologic foarte precis; de cealaltă, manipulații, adică oameni pasivi și lipsiți de voință proprie, teleghidați de manipulatorii lor.

La sfîrșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950, subiectul acesta rămînea dureros, pentru că implica o interogație privind locul iraționalului în politică, pe scurt, al credinței. Înarmat cu experiența anilor mei românești, confruntat încă din 1946 cu persistenta „inocență" a germanilor printre ruinele celui de-al Treilea Reich, o altă imagine nu mă părăsea: Dachau, locul acela care ne torturase patru ani încheiați, într-atît tremuram la gîndul de a ajunge acolo într-o noapte și de a dispărea. În toamna lui 1946, înainte ca șoferul vehiculului care fusese găsit pentru mine într-un lagăr de persoane strămutate să se oprească pentru a-mi spune: „Am ajuns la Dachau", zărisem pe geam șiruri atrăgătoare de case cochete, înconjurate de vegetație și grădini. Așadar, Dachau era mai mult decît un nume!

Mă așteptasem la un fel de loc al nimănui, la niște barăci ascunse într-o pădure deasă. Or, nu mi-a trebuit mult pentru a întrezări calea ferată, urmată de un peisaj mineral și funebru, năpădit de cîteva buruieni: lagărul. Acel orășel provincial ușor demodat ocupase un loc de frunte în paroxismul barbariei. Năucit, m-am dat înapoi cîțiva pași, m-am sprijinit ca să nu cad în genunchi și m-am trezit într-o intersecție, cu spatele lipit de zidul alb al unui imobil rotunjit, cu trei sau patru etaje. Fără doar și poate că persoane instruite și cultivate locuiseră în el și mai locuiau încă. Or, numeroasele ferestre și balconul mare care găureau fațada dădeau... spre lagăr. Nu visam. Oamenii aceia văzuseră tot, auziseră tot: convoaiele nesfîrșite, deportații scheletici în zdrențe dungate rătăcind în spatele gardului, soldații SS cu cîini și pușți, fumul crematoriilor... Niște simpli „manipulați"?

Fără acest șoc, nu știu dacă aș fi investit atîta energie pentru a suci gîtul ideii – uzuală, comodă, dar falsă – potrivit căreia prejudecățile, mai ales cele rasiale, ar constitui o însușire a mulțimilor inculte și abrutizate. Știința și savanții se mai rătăcesc și ei. Este adevărat că veneam dintr-o țară unde teoriile fasciste și antisemite fuseseră fabricate de cei mai străluciți intelectuali: Emil Cioran și Mircea Eliade îl adorau pe Hitler, n-am ce să fac. Așa că mă aflam într-o poziție destul de bună pentru a ști că scrierile nu sînt lipsite de eficiență socială: cărțile contribuie la legitimarea prejudecăților mulțimii. Și mai trebuie amintit în această privință că excluderea, *numerus clausus*, persecuțiile și încăierările au început în universități cu mult înainte de a coborî în stradă.

Enigma mulțimilor

Care sînt însă condițiile necesare pentru ca o idee să devină activă și mobilizatoare? Iată răspunsul meu: ea trebuie să se înrădăcineze în mod imperativ în forma de gîndire a maselor și astfel să se poată transforma în credință. În acest scop, trebuie să se reușească grefarea ei pe o tradiție, astfel încît să devină irezistibilă și inconștientă. Mi se părea eronat ca indivizii să fie considerați niște simple receptacule pasive. Cu alte cuvinte, este o greșeală ca simțul comun să fie subestimat: eficiența psihologică a lui Hitler sau a mareșalului Antonescu stau mărturie în acest sens.

Nici ideologia, nici programul lor nu ar fi *prins* dacă nu s-ar fi aflat în armonie cu structura medie a unei largi

pături a populației. Și tocmai aceste reprezentări sociale împărtășite vor sluji drept verigă intermediară pentru a ușura difuzarea acestor ideologii criminale. Mi se părea că excesele sociologiei dominației inspirate de Bourdieu, conform căreia influența s-ar exercita în chip necesar de sus în jos, urmînd raporturi de dependență și de autoritate, nu duceau departe. Iar orbilor este inutil să le ceri să-ți arate drumul. Odată cu căderea comunismului în 1989, s-a putut verifica acest lucru *a contrario*: în Est, regimul s-a prăbușit pentru că marxismul nu reușise să pătrundă în limba sau în sensibilitatea uzuale ale indivizilor, spre deosebire de nazism. Or, cînd nimeni nu mai crede în ceva anume, acel ceva sfîrșește, pe termen mai mult sau mai puțin scurt, prin a se prăbuși și a dispărea. Ceva nu se mai potrivește. Însă în anii 1950, marxiștii erau de neclintit și continuau să creadă cu tărie în virtuțile lămuritoare și emancipatoare ale științei. Eu nu.

În fond, supraviețuitorul din mine, înzestrat cu o anumită experiență empirică, începea să schițeze o cale în domeniul psihologiei mulțimilor. De altfel, ce înseamnă exact o mulțime? În cartea pe care am publicat-o în 1981, intitulată *L'Âge des foules*, mă străduiam să fac portretul secolului ce se încheia și, în același timp, inventarul, mai curînd neliniștitor, al moștenirii pe care trebuia s-o asumăm. Cu atît mai mult cu cît cultura emoției, cultul șefului, stigmatizarea deviantului, devalorizarea gîndirii nu s-au demodat, ci continuă să fie focare active. În perioada de după război, îmi spuneam deja că numărul mare nu este suficient pentru a defini o mulțime, că este vorba de ceva mai subtil și, în același timp, mai elementar. De fapt, cînd

niște indivizi se strîng laolaltă, se produce o alterare a stării lor de conștiință, dar și a comportamentului lor.

De aici și enigma mulțimilor: cei care le alcătuiesc nu fac cînd sînt laolaltă același lucru ca atunci cînd sînt singuri. O alterare ce decurge dintr-un principiu foarte simplu, și anume cel conform căruia oamenii încep să reacționeze în funcție de afectele și emoțiile lor, mișcarea de ansamblu tinzînd atunci spre extreme, de unde și comportamentul adesea irațional al maselor. În acest punct, știința se blochează: virtuțile ei, chiar răspîndite, nu afectează cu nimic simțul comun, iar acesta este, fără doar și poate, unul dintre aspectele cele mai descurajante; logica se dă peste cap, prudența dispare, morala și rigoarea se destramă. Nu mai rămîn decît niște zdrențe confuze și este iluzoriu să credem că aceste idei false pot fi corectate cu ajutorul pedagogiei sau prin apelul la bunăvoință.

Modalitatea predilectă de cunoaștere a mulțimilor ține mai curînd de patimă decît de demonstrație. Ele se mîndresc cu ignoranța lor, se lasă captivate de propriile prejudecăți, nu acceptă diversitatea moravurilor (toleranța) și nici categorica necesitate a rațiunii și inteligenței. Însă frica și conformismul nu explică totul. O mare teorie, inclusiv ideologiile cele mai ucigătoare, nu prinde decît dacă intră în rezonanță cu simțul comun.

Malul Stîng, laboratorul și seminariile

Viața mea intelectuală oficială se desfășura așadar în cea mai mare parte în laboratorul de pe strada Sorbonne, unde descopeream cu aceeași ocazie meschinăriile instituțiilor

de cercetare. Cîtă îndîrjire în a-i manipula pe unii împotriva altora! Nu puteam suporta nici spiritul de sectă cultivat de unii, nici calomniile colegilor privindu-l pe x sau y, nici sporovăiala lor nesfîrșită despre problemele de ordin administrativ, ca să nu mai vorbesc de harnicii ipocriți care încercau să strălucească, neștiind să facă altceva, și de comuniștii care nu-mi spuneau „bună ziua". Știam, desigur, și ce se spunea despre mine: „Mosco ăsta știe unele lucruri, dar crede că se pricepe la toate. Poate că nu este un neavenit, dar este un original mai curînd neliniștitor".

Eu mă încredeam în proverbul idiș care spune „Dacă nu poți trece pe deasupra, treci pe dedesubt", mă furișam ca să mă întorc la Biblioteca Națională și mă mulțumeam cu ambiția mea inițială, știința neconstînd, după mine, în a dezgropa adevăruri care există deja, ci în a crea o lume. Cît despre primii mei dascăli, eu voiam să devin într-o bună zi egalul lor, nu lacheul lor. Și am înțeles că drojdia științei se prelinge și din rigolele universității. Știam de altfel că doar pasiunea ne poartă pe calea cunoașterii, în timp ce majoritatea francezilor nu se bizuie decît pe rațiune.

Aveam să retrăiesc experiența acestui mic joc în anii 1980, cînd mi s-a decernat Legiunea de Onoare. Anticipez aici doar pentru a spune că atunci am tras două învățăminte. Cel dintîi este că trebuie să prezinți garanții sociale dacă vrei să obții ceva. Al doilea arată în ce măsură ceilalți doresc să nu te lase să pătrunzi pînă la tipul de putere și de carieră pe care ei l-au construit deja. Chiar și atunci cînd știu că nu-i amenințI prin nimic, ostilitatea este evidentă. Nimeni nu contestă ce faci, nici cine ești, dar, în fond, n-ar trebui să te afli acolo. Am înțeles de ce, în aceste condiții, atît de

mulți colegi caută aceste garanții năpustindu-se în comitete, jurii sau cabinete. În cel mai bun caz, ești ținut deoparte sau împins pe o linie moartă – dacă trebuie, cu un buchet de flori.

În 1951, partea bună a lucrurilor consta în aceea că eram relativ stăpîn pe timpul meu. Or, pentru un cercetător, momentele de lîncezeală și de hoinăreală sînt cele care fertilizează timpul petrecut la masa de lucru sau în sălile de seminar. Așa se face că, atunci cînd am început să lucrez la teză, s-a produs un lucru ciudat: deși anii de visare și de lecturi haotice mi se păreau atît de evident irosiți, iată că fragmentele se așezau la locul lor, unul după celălalt, ca într-un puzzle.

În fond, seminariile făceau parte din „ieșirile" noastre în grup. Mergeam, desigur, la seminarul lui Jacques Lacan, care se arăta amabil și chiar binevoitor față de mine, dar care încerca să ne cucerească prin farmecul lui, pe care-l credea irezistibil. Cît despre Claude Lévi-Strauss, celebritatea lui era încă de ordinul zvonisticii, iar cei mai mulți dintre noi nu citiseră nimic din scrierile lui. Admirația noastră se îndrepta mai curînd spre imaginea „marelui antropolog" decît spre opera sa. Îi spuneam „nenumitul" pentru că, spre deosebire de Adam, el nu numea niciodată. Pentru el, marile religii erau absente. Cu excepția uneia: a lui, structuralismul. Însă cum să îmbrățișezi dintr-o privire societățile umane fără o anumită formă de uscăciune a inimii și cum să reduci principiile lor fundamentale la niște ecuații matematice?

Apoi, existau latura Lévi și latura Strauss. Latura Lévi trebuia să se străduie să depășească rănile războiului pentru

a clădi o operă. Dar latura Strauss de ce trebuia oare să arboreze un aer atît de indiferent și de disprețuitor? În privirea lui distantă și cețoasă se putea întrezări ceva asemenea unei luciri de plictiseală sau de iritare. Condescendența față de interlocutori, lipsa lui de amabilitate și de modestie îmi displăceau. Desigur, nu-i plăcea să vorbească, nici înainte, nici după cursuri. Dar era oare un motiv suficient pentru a ne face să nu ne simțim în largul nostru? Am întîlnit și alte spirite de nivelul lui, fără să simt aceeași stingherealã. Aveai impresia că nutrea un dispreț obscur pentru semenii săi și nu prea știai dacă ținea de firea lui sau era simptomul unei celebrități incipiente. Cînd te primea, asculta politicos apoi, dintr-odată, se ridica și rostea un „Nu vă mai reținl". Îmi era totuși suficient să-l ascult – afli uneori mai multe ascultîndu-i pe oameni decît citindu-i – ca să admir gînditorul și îndrumătorul fără pereche care era și să respect omul din spatele lor.

Chiva s-a întrebat mult timp de ce, în 1959, îl alesese tocmai pe el ca mîna lui dreaptă. Probabil că Lévi-Strauss simțise excepționala lui inteligență, loialitatea lui, simțul organizatoric, al relațiilor umane și talentul lui de unge rotițele, tot atîtea calități esențiale pentru a conduce un laborator. Cursurile lui Maurice Merleau-Ponty, la care nu mergeam cu regularitate, erau mai călduroase și, incontestabil, strălucitoare. Fenomenologia era foarte prezentă în psihologie pe vremea aceea, dar filozoful nu făcea economie de înlănțuiri asociative, astfel încît discursul lui avea un aspect caleidoscopic și, uneori, prolix: *words, words, words...*

Zilele fericite din Montparnasse

În 1952, nu mai eram atît de strîmtorat în plan financiar și o schimbare telurică s-a produs în existența mea: gata cu hotelul, găsisem în cele din urmă unde să locuiesc, la un francez, moș Boisgontier, la numărul 240 pe bulevardul Raspail, în Cité Nicolas-Poussin. Pictorul cu pricina, un om de treabă la vreo șaizeci de ani cu privire vioaie, care purta prenumele Edmond, era fiul unei poloneze, doamna Galezynska. Mi-a închiriat o cameră spațioasă și însorită în casa lui, situată în fundul unei curți și înzestrată cu un uriaș atelier, și el tot din lemn. Încăperea era înaltă, curată și bine întreținută, avea un pat mare, un birou demn de acest nume și o fereastră mare ce dădea spre cimitirul Montparnasse. Cimitirul avea să devină micul meu paradis. Cînd am închiriat camera, am avut sentimentul că am găsit un cămin, căminul pe care nu-l avusesem nici în România, nici la Paris.

Cité des arts Nicolas-Poussin fusese întemeiată în 1903 de strănepotul lui Eugène Sue, iar la numărul 242, și el împărțit în mai multe ateliere, Picasso realizase primele lui colaje. Aveam impresia că autorul *Misterelor Parisului* îmi făcea cu ochiul, el, care a surprins atît de bine mizeria vieții la hotel. În această carte, poți citi cu privire la Rodolphe, care vegeta într-o cameră mobilată: „O, cît aș detesta toate astea! Să fii acolo unde toată lumea a fost este ca și cum toată lumea ar fi fost la tine în casă!". Chiva, care tocmai fusese cooptat la un laborator de la Musée de l'Homme, a reușit să închirieze o garsonieră; iar Paul s-a mutat împreună

cu Gisèle, în 1953, într-un mic apartament din arondismentul al XVI-lea, pe strada Lota, într-un imobil ce aparținea familiei Lestrange. Așa că grupul nostru a migrat încetul cu încetul din Cartierul Latin spre fostul eden al creatorilor.

Chiar dacă trecuse vremea nopților înfierbîntate din Montparnasse, cu fauna sa de genii gălăgioase, cînd totul era provocare, îndrăzneală, exces, nebunii și bufonerii, un anume număr de americani se întorseseră totuși după 1945. Nu erau atît de numeroși ca după Primul Război Mondial, dar cartierul continua să fie unul dintre cele mai pline de viață din Paris. Este știut că, în anii 1920, Montparnasse devenise punctul de întîlnire al unei întregi pepiniere de scriitori care fugeau de prohibiție, printre care Hemingway și Fitzgerald, pînă ce criza din 1929 a provocat plecarea coloniei americane.

Au fost înlocuiți de numeroși artiști din Europa Centrală, veniți să sporească emigrația aşkenază deja consistentă de la începutul secolului XX. În perioada interbelică, acești pictori au acaparat Le Select, unde se întîlneau, între alții, Volovick, Terechkovitch, Michel Kikoïne sau Pikelny. Ei preferau localul acesta modest, unde se simțeau ca acasă, holurilor de gară din La Coupole sau Le Dôme. Lăsînd deoparte clienții, acestea din urmă nu se schimbaseră prea mult în 1952: sălile lor erau tot niște furnicare de exaltați care pălăvrăgeau, sporovăiau, ciocneau paharele, zdrăngăneau linguriţele și-i strigau pe chelneri într-un vacarm asurzitor.

Cînd m-am instalat la moș Boisgontier, mi-am amintit și că intersecția Vavin, situată la cîteva minute de mers pe jos, reprezentase, în anii 1910, centrul nevralgic al acestui

spațiu de libertate și creație. Culegeam toate anecdotele despre acesta. Am aflat, de pildă, că la Chez Baty, pe atunci un han de țară la intersecția bulevardelor Raspail și Montparnasse, unde se înghesuia tot Parisul artelor și literelor, Trotki lăsase... o datorie consistentă înainte de a pleca să facă revoluția în Rusia. Îi plăcea, de altfel, să joace șah la La Rotonde, local foarte prizat de ruși. În toată agitația asta, îi puteai vedea pe Lenin, Anatol Lunacearski, viitorul comisar al poporului pentru Instrucția Publică al Uniunii Sovietice, sau Charles Rappoport, care monologa la nesfîrșit despre materialismul istoric.

Seara, congregația noastră se întîlnea la Select sau la La Coupole și terminam după miezul nopții, la La Closerie, unde nu ne mai săturam să-i observăm pe cei care intrau și ieșeau pe ușa rotitoare. La Select, toți vorbeau unii cu alții și o domnișoară frumoasă, care avea clasă și chiar și farmec, venea constant să agațe cîte un nou amant. În ceea ce mă privea, puteam petrece ore în șir la terase, nu ca să aștept sfîrșitul lumii, ca înainte, ci pentru a privi femeile care treceau. În zori, cafenelele se umpleau pe măsură ce noctambulii se împrăștiau, ca la un consemn, apoi fiecare își vedea de drum fără a-i saluta pe nou-sosiți. Zilele acelea fericite din Montparnasse au fost cele mai frumoase pe care le-am trăit la Paris. Cînd eram singur, mă instalam foarte des și la terasa de la La Closerie, după-amiezile, cu o carte în mînă. În cafenele, nu existau nici ziua de ieri, nici cea de azi, nici cea de mîine, nici amanți geloși, nici complicații sentimentale. Contau numai dorința clipei prezente, mîinile care se căutau, privirile întrebătoare și contactele furișe pe sub masă.

Camera mea dădea spre cimitir

Camera mea dădea spre cimitirul Montparnasse, ceea ce-mi plăcea mult, și cred că de aceea am și închiriat-o. De ce anume îmi plăcea, asta rămîne pentru mine un mister. Ținînd cont de celebritățile care odihnesc acolo – poeți, artiști plastici, savanți, scriitori, dar și politicieni, militari[1], clerici –, îl consideram un fel de *who's who* al defuncților. Toate persoanele acelea dispărute, fără doar și poate invidioase pe cei vii, mă gîndeam eu: dacă le-ar fi dat să trăiască a doua oară, probabil că s-ar răzbuna! Îmi trecuse prin cap o idee chiar nebunească: dar dacă moartea mi-ar deveni atît de familiară încît să n-o mai doresc? Din cînd în cînd, erau perioade în care nu le vorbeam decît lor, pașnicilor mei prieteni, singurii în care aveam încredere, singurii care mă înțelegeau. Asemenea lor, nu aveam viitor.

În fine, cartierul mă emoționa și dintr-un alt motiv: celebrul „Stup", un falanster de artiști inaugurat în 1902, în pasajul Danzig, nu departe de abatoarele de la Vaugirard. Înainte de al Doilea Război Mondial, adăpostise o mulțime de imigranți evrei din Europa de Est, predecesorii mei, cu care nu puteam decît să mă identific și care îmi țineau, și ei, de urît. Cam pe cînd se încheia Expoziția Universală, sculptorul Alfred Boucher a vrut să achiziționeze mai multe case care, după ce au fost reabilitate, au dat naștere acestui

1. Printre care și colonelul Alfred Dreyfus. Mormîntul lui se află în parcela 28 a cimitirului, la cîțiva metri de mormîntul tatălui nostru, care se află astfel într-o asemenea vecinătate (D.M. și P.M.).

oraș cu arhitectură insolită, rezervat artiștilor celor mai nevoiași. Ciudată alianță de bunăstare și mizerie într-un decor cîmpenesc, Stupul își datora numele modului în care erau dispuse atelierele, repartizate ca niște alveole în jurul scării centrale a clădirii principale, ea însăși de formă octogonală.

În anii 1930, inadaptabili din lumea întreagă se stabiliseră aici – sculptori, gravori, pictori, muzicieni, artizani, aventurieri... –, majoritatea, și în acest caz, evrei din Europa de Est. Astfel încît, înainte de al Doilea Război Mondial, un negustor din Marais trecea zilnic cu căruța plină de scrumbii și alte merinde *de acolo*. Datorită evreilor polonezi, care erau suprareprezentați, Stupul căpătase aspectul unui ghetou vesel. Nu de puține ori se întîmpla să vezi venind din *schtetl*-ul lui cîte un artist sărac lipit care nu cunoștea decît această adresă și care nu vorbea, desigur, nici o boabă de franceză. Sculptorii Jacques Lipchitz, Joseph Csaky sau Alexander Archipenko se numără printre primii locatari ai Stupului, cărora li s-au alăturat Marc Chagall, Ossip Zadkine, Henri Epstein, Isaac Dobrinsky, Chaïm Soutine sau pictorul Alexandre Altmann. Blaise Cendrars a stat și el aici o vreme, dar, în 1949-1950, locuia, ca și noi, într-un mic hotel din piața Saint-Michel, unde-l zăream uneori, fără a îndrăzni să-l abordăm.

Chagall povestea, referindu-se la Stup, că se auzea adesea, la ruși, cum hohotea de plîns cîte un model ofensat, în timp ce la italieni se cînta la chitară, iar la evrei... se discuta pînă în zori. „Am plecat din ghetoul meu", scria Chagall, „și aici, în Stup, la Paris, în Franța, în Europa, am devenit om". Începeam și eu, puțin cîte puțin, să redevin om. După

Eliberare, Stupul a continuat să existe, dar îmi era cu neputință să mă gîndesc la el fără o strîngere de inimă. La începutul ocupației germane, mulți artiști evrei fuseseră arestați, apoi deportați, în timp ce alții se ascunseseră sau se alăturaseră Rezistenței. Ei mă însoțeau ca niște umbre.

Moș Bois, un anarho-gal

Îi puneam întrebări lui moș Bois, care depăna cu plăcere amintirile mai mult sau mai puțin confuze ale unei vieți care i se părea, ca prin ceață, cînd a lui, cînd una străină. Fost combatant în 1914-1918, își pierduse fratele mai mic pe front, în 1915. Îmi amintesc de paharul cu vin alb pe care îi plăcea să-l bea așezat la tejghea, cînd nu se așeza singur în fața unei cafele cu frișcă, cu expresia goală și înciudată a pictorului care nu va fi apreciat niciodată. Am și imaginea chiștoacelor care îi spînzurau în colțul gurii, a fripturilor cu cartofi prăjiți după care se dădea în vînt și a singurului ziar pe care-l citea: *Le Canard enchaîné*. Cu trăsăturile obosite, era puțin cam morocănos, dar plăcut, uneori brutal, dar fără gînduri ascunse, șiret, dar bun la inimă.

Era greu să nu-l simpatizezi pe omul acesta, care se definea drept un anarho-gal și care se considerase în tinerețe artist, înainte să se împace cu lipsa lui de talent. De altfel, provenea dintr-o familie de pictori – tatăl lui, Henri Boisgontier, republican, francmason, pasionat de natură și apropiat de Școala de la Barbizon, era pictor –, dar și de gravori, tipografi și litografi. Moș Bois continua totuși să-și exercite arta la o scară mai mică, cu plăcere, dar fără pasiune, renunțînd la visurile sale. Acest fost luptător în tranșee avea

o latură monahală, confirmată de austeritatea desăvîrșită a camerei lui, o chilie de pustnic. Aveam pentru el afecțiune și chiar admirație – modul lui de a conviețui cu eșecul încercării de a deveni artist ținea de eroism – și eram adesea îngrijorat văzîndu-l atît de mohorît.

Mă invita uneori în bodega lui preferată și a fost prima persoană autentic generoasă din Franța care mi-a oferit o masă. Avea propriile opinii și propria manieră pe cît de viguroasă, pe atît de pitorească de a le exprima, la limita caricaturii, dar fără vulgaritate. În timpul conversațiilor noastre, nefericirea lui îmi apărea într-o lumină crudă. Luptase la Verdun și îmi povestea: „În tranșee, moartea ne secera. Cum de am supraviețuit? Nu știu, dar am văzut tot, lucrurile cele mai oribile pe care ți le poți imagina. Și uite că voi muri negreșit de bătrînețe!". Pictura lui era bîntuită de imagini lugubre de trupuri mutilate, pe care nu le putea alunga din minte, îmi spunea el, decît pictîndu-le. Își petrecea vacanțele în Bretania, dar nu-mi vorbea aproape niciodată de familia lui. Nu înțelegea prea bine cu ce mă ocupam, dar elaboraserăm împreună o teorie conform căreia lenea și munca reprezentau două narcotice puternice: unul împotriva unui exces de realitate, celălalt împotriva unui deficit de realitate. În ambele cazuri, cu suferință.

Cînd juca bile pe teren și mă vedea pe terasa cafenelei, cufundat în însemnările mele, la colțul dintre bulevardele Quinet și Raspail, îmi arunca: „Ei, hai, știu că practicați o meserie de pierde-vară, nu vă mai prefaceți că lucrați!". Sau, cînd simțea că sînt posomorît: „Așa-i, nu v-ați născut sub o stea norocoasă, dar nici timpul nu stă pe loc". Iar dacă-i lăsam biletele mîzgălite în grabă, aveam negreșit

dreptul la un „E nemaipomenit, scrieți și mai urît decît Napoleon!". Avea, de altfel, ideile lui fixe, mai ales disprețul pentru medici, care nu era egalat decît de aversiunea sa față de preoți. Pe latura seducției, se lăuda că are două amante, dar despre soția lui spunea mereu: „Pe ea o iubesc. Totul îmbătrînește, numai inima nu". În rest, filozofia lui era cuprinsă într-o singură frază, și anume „viața rezolvă totul"... Luam rolul lui de proprietar în glumă și nici el nu-l lua foarte în serios.

Marie, care l-a cunoscut în 1953, își amintește de latura lui paternă și de faptul că el mă considera aproape ca pe fiul lui. Dar, adaugă ea, nu era defel ramolit, dacă era să te iei după privirile de bărbat pe care i le arunca pe ascuns. Dînsa credea că nu se putea ca el să nu fi stat cu ochii pe fetele care veneau la mine. În realitate, i se întîmpla, cînd eram absent, să le aducă prietenelor mele cîte o cafea în cameră, iar unele mi-au mărturisit că el nu s-ar fi dat înapoi. De altfel, îmi spunea: „Sînteți prea slab în privința femeilor!". Cred că moș Bois a jucat în viața mea un rol mai important decît îmi pot aminti.

„Însă așa a fost Parisul la început..."

„Însă așa a fost Parisul la început, cînd eram foarte săraci și foarte fericiți", scrie Hemingway în încheierea dulce-amară la *Sărbătoarea continuă**. Aș putea oare să spun

* *Cf.* Ernest Hemingway, *Sărbătoarea continuă*, traducere din limba engleză și note de Ionuț Chiva, Editura Polirom, Iași, 2019 (2008), p. 244 (n. tr.).

același lucru? Chiva susține că existențele noastre erau prea aleatorii și riscante ca să fim cu adevărat fericiți. Frivolitatea nu era un lux pe care să ni-l putem oferi. Iar Marie îmi amintește că repetam fără încetare: „Nu am nimic". O litanie care însemna mai ales: „Sînt singur". „Erai înconjurat de prieteni", îmi spune ea, „dar te simțeai foarte singur". Singur, așa este, dar nu și deziluzionat, pentru că o pasiune, chiar o pulsiune, ne împingea spre viață, aproape împotriva propriei voințe.

În mediul nostru, cenușa războiului încă mai fumega, dar scăpaserăm de flăcări și asta ne crea o obligație față de cei dispăruți, aș spune de ordin moral, fizic și metafizic. Să dăm tot ce aveam mai bun pentru a încerca să aducem și noi o contribuție la înțelegerea lumii nu era o opțiune, tot așa cum nu era o opțiune nici să ne plătim datoria față de țara care ne adoptase. Fără această fervoare cvasireligioasă, nu văd de altfel cum am fi reușit să împăcăm atît de bine hoinărelile nocturne și munca diurnă, sărăcia endemică și ieșirile permanente. Nici, în ceea ce mă privește, cum aș fi reușit să fac față exigențelor noii mele vieți, în ciuda oscilațiilor mele psihice, între accese de melancolie și perioade de exaltare intelectuală.

Pentru că, la urma urmelor, generația noastră de infirmi se va dovedi destul de strălucitoare în ansamblu și, fără să-și dea seama, unii dintre noi se pregăteau deja să preia partea lor de responsabilitate în regatul gîndirii. Ceea ce, în fond, nu este foarte surprinzător. Outsideri și masiv autodidacți, aveam o propensiune spre inovare care ne venea probabil de la înclinația noastră de a pune întrebările altfel și de a proceda la asocieri ce puteau părea insolite din

punct de vedere academic. Să nu uităm etimologia termenului „inteligență", care derivă din latinescul *inter-legere* și trimite la o anumită manieră de a *lega* lucrurile între ele pentru a contribui, dacă este posibil, la inteligibilitatea lumii. Nu eram de aici, dar aparțineam vremii noastre. Pentru că aparții vremii tale cînd ai luat-o înaintea, pe lîngă sau împotriva vremii tale.

Marginalitatea subversivă a outsiderilor

Cercetarea mea ulterioară privind psihologia minorităților active sau în acțiune, care avea să constea în a da cuvîntul marginalilor, se inspiră fără îndoială și din experiența acestor primi ani de exil. Ceea ce vreau să spun este că, în istoria societăților, științelor sau religiilor, marile schimbări sînt în general provocate de grupuri exterioare curentului dominant. Adesea ostracizate și lipsite de putere, aceste minorități mai mult sau mai puțin paria și transgresive hotărăsc, la un moment dat, să îmbrățișeze o nouă cunoaștere sau să susțină o poziție originală, asumîndu-și toate riscurile, inclusiv primirea unor lovituri.

Așa a fost, de pildă, cazul disidenților din blocul sovietic. *Activînd* sau mobilizînd universul mental și afectiv al majorităților, grupurile acestea restrînse nu le impun soluții date de-a gata. Ele fac mai mult de atît: incită majoritățile să le găsească pe cont propriu. Sfidînd consensul, aceste grupuri lipsite de putere îi intrigă, îi solicită pe cei mulți și provoacă reflecția, de unde și influența lor subterană, care nu este apanajul celor puternici. Și, la urma urmelor,

marginalii au și dreptul de a exprima ceea ce ceilalți nu pot formula, tocmai pentru că ei continuă să fie minoritari, astfel încît anticonformismul lor este tolerat.

După război, desigur că nu transpusesem încă toate acestea într-o teorie. Mă întreb însă dacă modesta noastră congregație de indivizi fără patrie din Cartierul Latin nu reprezenta, în felul ei, o formă de marginalitate în acțiune, inovatoare și subversivă. Cel puțin dacă admitem că, pentru a deveni activă, o minoritate trebuie să acumuleze trei caracteristici fundamentale: consistență, capacitatea de a genera situații conflictuale și capacitatea de a se schimba și de a se transforma pe măsură ce societatea îi opune rezistență.

Datorită faptului că deranjează, ba chiar că sînt respinse în mod repetat, minoritățile acestea sfîrșesc prin a influența modul de a gîndi, de a simți, de a vorbi și înțelege al majorităților, care încep să se întrebe: de ce spun și de ce fac oamenii aceștia cutare lucru? Ce vor ei? Focalizînd dezbaterile, ele pătrund pe nesimțite în mintea oponenților lor, chiar dacă nu beneficiază de nici un prestigiu sau de nici o competență recunoscută. Și, încă o dată, o minoritate consistentă exercită o influență în măsura în care creează o situație conflictuală. Ea provoacă dezaprobarea, dar determină și eventuale puneri sub semnul întrebării, dezghețînd o gîndire amorțită sau trezind senzații anesteziate.

Privind înapoi, mi se pare că aceste condiții erau destul de bine îndeplinite de mica noastră „comună" de exilați. Se întîmplă astfel ca tenacitatea cîtorva indivizi să fie suficientă pentru a crea un eveniment și a hotărî mersul lucrurilor. Și,

la urma urmelor, Aristotel înțelesese deja că faptul-de-a-nu-te-simți-acasă, altfel spus sentimentul ce-l caracterizează pe *bios xenikos*, exilatul sau străinul, este cel mai prielnic pentru viața spiritului, astfel încît acesta tinde în mod destul de natural spre *bios theoretikos*. Pentru a se orienta, dezrădăcinații nu pot avea încredere decît în funcțiile de bază ale intelectului, ceea ce îi predispune la reflecție.

În privința rezistenței și a conflictului pe care le provoacă orice minoritate activă, chestiunea comunismului era centrală după război: în cafenelele de pe bulevardul Saint-Germain, nici un alt subiect nu încingea mai mult discuțiile. Să nu uităm că, în acea vreme, în mediile intelectuale pariziene, a fi un refugiat din Europa de Est era totuna cu o crimă de înaltă trădare, deoarece noi fugiserăm de socialismul real, altfel spus de raiul pe pământ. Și în această privință, o luasem înaintea multora dintre contemporanii noștri. Ideile noastre politice anticipau ceea ce avea să devină monedă curentă după zdrobirea revoluției ungare în 1956 de către tancurile sovietice.

Capitolul IX

Noi și ceilalți: intelectualii comuniști, exilul românesc și „israeliții francezi"

În climatul ideologic al Parisului de după război, nu aveam totdeauna sentimentul că sîntem bine primiți, ca să nu spun mai mult. Situația noastră era chiar destul de greu de suportat în măsura în care, noi, ereticii, ne aflam într-un fel de contratimp, de instabilitate generală, atît dinspre stînga, cît și dinspre dreapta. În ce privește stînga, cum *Capitalul* devenise horoscopul secolului, trebuia să justificăm permanent faptul că părăsiserăm România stalinistă. Nici studenții nu rămîneau mai prejos, privindu-ne cu condescendență de la înălțimea comunismului lor nou-nouț, de parcă am fi fost fasciști! Ei trasau astfel o graniță invizibilă și nu ne mai rămînea decît să adoptăm aceeași atitudine precum cineastul ceh Miloš Forman în anii 1960: „Nu mai discut despre anumite subiecte [comunismul]. Știu că acela care nu a văzut de aproape cum stau lucrurile nu poate înțelege".

Instabilitate din toate părțile

Cu dreapta, nu împărtășeam nici aceeași cultură, nici aceeași limbă. Franța ieșea totuși din perioada anilor negri, resentimentul antigerman continua să fie puternic și măcar nu

trebuia să ne scuzăm pentru că supraviețuiserăm nazismului, nici să cerem iertare pentru răul care ni se făcuse. În mediul exilului românesc de la Paris, regăseam aceeași configurație. Într-o versiune mai periculoasă. În linii mari, acesta se împărțea în două tabere. De o parte, exilații de extremă dreaptă, cei mai numeroși, majoritatea admiratori ai Gărzii de Fier și ai lui Cioran, al cărui *Tratat de descompunere* (*Précis de décomposition*) tocmai apăruse, în 1949, la Gallimard. Aceștia ne urau. De cealaltă parte, turnătorii staliniști care se infiltrau printre noi. Și ei ne urau. De aici și temerea noastră permanentă că sîntem pîndiți sau spionați, o stare de spirit pe care prietenii noștri francezi nu reușeau totdeauna să o înțeleagă. Dar nu eram paranoici.

De altminteri, este unul dintre lucrurile pe care le-am învățat datorită exilului: să fiu prudent, mai întîi să ascult ce spun oamenii și să înțeleg ce gîndesc ei. Trebuie știut și că cererea naționalității franceze implica desfășurarea unei anchete a Direcției de Informații Generale cu privire la opiniile noastre și comportamentul nostru, precum și a alteia, întreprinsă de Direcția de Supraveghere a Teritoriului (DST), pentru că ne aflam în plin Război Rece. Lucrurile erau foarte serioase, iar administrația voia să se asigure că nu acționaserăm în trecut împotriva intereselor Franței.

În fine, lumea israeliților francezi ne fascina, într-atît ne era de străină, de parcă ne-ar fi despărțit de ea un perete de sticlă. În timp ce mulți dintre ei se vedeau pe ei înșiși ca fiind niște evrei universali și abstracți, noi, în schimb, eram niște *universaliști evrei* care trecuseră prin destule încercări ca să se asume pe deplin. Persecuțiile făcuseră ca identitatea mea evreiască să fie și mai prețioasă pentru

mine și n-am vrut să fac niciodată parte dintre acei evrei asimilați care caută înainte de toate să transgreseze evreul din ei pentru a deveni niște ființe universale. În această privință, îmi tot venea în minte o observație, pe care o citez din memorie, care îi aparținea, în mod paradoxal, lui Proust, dintr-o scrisoare adresată lui Emmanuel Berl: „Toată lumea a uitat că sînt evreu. Numai eu nu". Într-un sens mai larg, noi făceam ucenicia condiției de apatrid. Și, la drept vorbind, nu le reproșam francezilor că mă tratau ca pe un străin, tocmai lor, care îmi ofereau ospitalitate. Le reproșam, eventual, că *nu* mă tratau ca pe un străin, ci mai degrabă ca pe un cîine, de-ți venea să crezi că-mi făceau o favoare primindu-mă.

Conștiința împăcată și supradilatată a intelectualilor comuniști

Își mai dă oare lumea seama cît de irespirabilă era teroarea intelectuală instaurată de staliniști între sfîrșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950? La moartea lui Stalin, în 1953, Aragon a izbutit chiar să-l glorifice ca fiind cel mai mare filozof al vremurilor noastre – cineva trebuia s-o facă! În ce ne privea, trecuserăm prin ucenicia potrivită ca să știm despre ce era vorba, ceea ce ne atrăgea o ostilitate nemascată. La universitate, absurda bătălie dintre știința burgheză și știința proletară făcea ravagii, iar staliniștii erau deosebit de numeroși la psihologie – pavlovieni autentici –, ca să nu mai spun că existau și creștini de stînga, care refuzau să vadă realitatea, în jurul revistei *Esprit*. O rătăcire patetică:

intelectualii francezi îl lăsau pe Marx în seama funcționarilor de Partid, îl salutau îndatoritori pe Maurice Thorez ca pe un mare revoluționar și ridicau în slăvi infailibilitatea Partidului Comunist în slujirea cultului lui Stalin.

Paul Celan, în schimb, trebuia să le suporte compania la lingvistică și suferea enorm de pe urma acestei impregnări staliniste. Privitor la eșecul comunismului, el arătase de altfel ce era insuportabil de auzit dacă cineva se încăpățîna să-l nege. Și cred că și acest conformism al stîngii, devotată „Mustăciosului", cum îi spunea Paul lui Stalin, l-a ucis într-o oarecare măsură. În 1952, Rudolf Slansky fusese de altfel acuzat de „sionism" la Praga, recriminare reluată în cor pe Malul Stîng, cu rare excepții. Jurnalistul François Fejtö, mai în vîrstă decît noi, sosit din Ungaria, se dădea de ceasul morții să le deschidă ochii[1]. La fel și poetul polonez Czesław Miłosz, unul dintre primii disidenți din Est și viitor laureat al Premiului Nobel pentru literatură, care a cerut azil politic în 1951. În zadar. Noi eram cruciații viciului, iar ei, cruciații virtuții. Așa că a fost creat, la Paris, în 1950, Congresul pentru Libertatea Culturii, de care Raymond Aron era apropiat și care reunea pe atunci personalități ce îmbrățișaseră, apoi repudiaseră cauza comunistă, precum Arthur Koestler sau Manès Sperber[2]. Însă toate acestea se desfășurau într-o stratosferă inaccesibilă nouă.

1. A se vedea François Fejtö, *Mémoires. De Budapest à Paris*, Calmann-Lévy, Paris, 1986; de asemenea, cartea sa de dialoguri cu Maurizio Serra, *Le Passager du siècle*, Hachette, Paris, 1999.
2. Asupra acestui aspect, a se vedea Pierre Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme. Le Congrès pour la liberté de la culture à Paris (1950-1975)*, Fayard, Paris, 1995, pp. 212 și urm. Și lucrarea mai

Și Miłosz suferise din cauza izolării la Paris. Când venea vorba despre Estul mitic, își amintea el, „izbucneau exclamații, ah-uri! și oh-uri!, ca în fața unui munte foarte înalt. Acolo se aflau progresul, sensul Istoriei"[1]. Ca și noi, era perceput ca un reacționar abominabil[2]. Într-un articol din 1960 publicat în revista *Preuves*, unde îi aducea un omagiu lui Albert Camus – singurul care-i întinsese o mînă –, poetul scria, pe bună dreptate: „Intelectualii hegelieni nu vor înțelege niciodată ce consecințe au putut avea raționamentele lor subtile în planul relațiilor umane și ce prăpăstii săpau între ei și locuitorii Europei de Est"[3]. În Orașul Luminilor, Miłosz, care se considera „sărac ca un șoarece de biserică", supraviețuia din expediente și mici comenzi. Totuși, ce mult admirase el Franța cu ocazia primei sale șederi la Paris, în 1931, „tînăr barbar călător, intimidat că

recentă scrisă de Roselyne Chenu, *En lutte contre les dictatures: le Congrès pour la liberté de la culture (1950-1978)*, Éditions du Félin, Paris, 2018.

1. Czesław Miłosz, *Empereur de la terre*, traducere din limbile engleză și poloneză de Laurence Dyèvre, Fayard, Paris, 1987, p. 26 (S.M.).
2. O altă anecdotă semnificativă: Miłosz povestește că, atunci cînd a propus editurii Gallimard manuscrisul autobiografiei sale, *Une autre Europe*, directorul departamentului de literatură străină i-a cerut o fișă de lectură lui Jerzy Lisowski, membru al Partidului Comunist Polonez, aflat în trecere la Paris, cu „speranța că va face praf cartea". Cu alte cuvinte, comentează Miłosz, s-a comportat ca în secolul al XIX-lea, cînd „se cerea părerea ambasadei țariste despre emigranți". *Cf.* Czesław Miłosz, *Abécédaire*, traducere din poloneză de Laurence Dyèvre, Fayard, Paris, 2004 [1997], p. 86.
3. Czesław Miłosz, „L'interlocuteur fraternel", *Preuves*, nr. 110, aprilie 1960.

se află în capitala lumii". Poemul lui continua astfel: „Eram mulți, veniți din Iași și din Szeged, din Vilna/ Și din București, de la Saigon și din Marrakech,/ Cam rușinați de moravurile noastre domestice, despre care, aici, nu trebuia să vorbești nimănui [...]. Părăseam ținuturile cețoase/ Pentru a pătrunde în universalitate, plin de admirație, de dorință [...]"[1]. Universalitatea, în schimb, nu-l va reține. Miłosz va accepta în 1960 catedra de literatură slavă oferită de Universitatea din Berkeley, California.

Că ura față de evrei putea veni dinspre partea unde mă situam eu a fost una dintre primele mele mari descoperiri la Paris, lucru care mă înspăimînta. Pentru că ura antievreiască era evidentă în cazul „sionistului" Slansky, ca și în cel al „complotului halatelor albe". Anxietatea noastră în fața autismului intelectualilor de stînga – o molimă ce tocmai începuse și de care ne temeam să nu se întindă – ne strîngea de gît. Cu atît mai mult cu cît un an mai tîrziu, în 1952, procesul Kravcenko avea să confirme diagnosticul acesta, intelectualii fracezi refuzînd în mod simetric să audă vorbindu-se despre Gulag.

Stalinismul ne prindea din urmă, un adevărat coșmar

Aveam sentimentul că asist la un spectacol ireal, un linșaj public al adevărului, încît încercam un sentiment de frică cvasi-fizică de staliniști. În final, comunismul reușise să

1. Czesław Miłosz, *Poèmes, 1934-1982*, traducere din poloneză de Constantin Jelenski, Luneau Ascot, Paris, 1984, p. 216.

ne prindă din urmă. Un adevărat coșmar. Și, desigur, asupra acestei teme izbucneau cele mai aprige controverse între noi la cantina universității, unde mîncam la prînz împreună cu alți studenți, protagoniștii ajungînd uneori la confruntări fizice. Comunismul, așa cum l-am trăit noi, fusese o angajare clandestină a unor băieți neștiutori și romantici de 15 sau 16 ani, într-un moment cînd măcelurile atingeau apogeul. Aderarea la o celulă și îndeplinirea unor misiuni, nu lipsite de unele probleme, constituiau pe atunci una dintre singurele căi de a ne recîștiga o parte din demnitatea pierdută prin asumarea riscurilor cît se poate de reale implicate de o asemenea opțiune. De altminteri, dacă un adolescent nu dorește să schimbe lumea, atunci ceva nu este în regulă.

Dar ei? Intelectualii comuniști parizieni nutreau o pasiune interioară pentru doctrină și o pasiune exterioară pentru Partid, fără nici o scuză în ambele cazuri. Știam că „socialismul real" era cît se poate de șubred, dar nu puteam să le explic acest lucru, n-ar fi înțeles. După axioma istorică a epocii, capitalismul trebuia condamnat și considerat în declin, comunismul reprezentînd viitorul umanității, în ciuda „erorilor" sale.

În 1945-1946, la București, înțelesesem deja cît de greu e să împărtășești o anumită experiență celui care nu vrea s-o cuprindă decît în termeni generali. Discutînd cu prietenul meu Crăciun, care a devenit după război un comunist convins, am înțeles mai ales cît este de jignitor, cît de alienat te poți simți cînd o experiență trăită ca fiind unică, care te-a atins în tot ce ai mai intim – în cazul de față, persecuțiile antievreiești –, îți este dată drept exemplu. Doar o

experiență împărtășită are preț. *Explicația* dată de altul aduce în acest caz cu un refuz, cu o dovadă de indiferență. Viziunea comuniștilor cu privire la Shoah a fost denaturată pentru totdeauna. Atunci am înțeles că acela care se strecoară în patul unei doctrine este un om, iar cel care iese de acolo este o idee: asasinatele nu mai erau crime comise împotriva unor bărbați, femei și copii, ci niște consecințe logice ce trebuiau acceptate, chiar dacă ele trebuiau să te revolte.

La Paris, în anii 1940, specialista în istorie Annie Kriegel (1926-1995) devenise o Ioana d'Arc a Partidului Comunist Francez, care domnea peste majoritatea organizațiilor studențești (ea va trece de cealaltă parte după 1956). Trebuie să spun că evreii comuniști, mai ales cînd proveneau din marea burghezie, se numărau printre cei mai răi. Cu conștiința împăcată și supradilatată, erau credincioși Partidului și necredincioși față de evreitatea lor. Ca și cum a fi comunist nu implica să fii mai puțin francez, dar presupunea să fii mai puțin evreu. La ei se manifesta o dimensiune maladivă, ca și cum s-ar fi angajat să ducă la bun sfîrșit soluția finală pe alte căi. Formularea aceasta este brutală, dar așa simțeam noi. Iar pentru ei, noi eram niște evrei *insolubili*, în toate sensurile termenului.

În realitate, toate astea nu prea aveau de-a face cu politica sau cu revoluția și era legitim să te întrebi ce-i frămînta mai mult: să fie francezi sau să nu mai fie evrei. De altminteri, rămîneau totuși evrei, pentru că erau mesianici, dar faptul că Stalin nu era Moise părea că le scapă. Nu ne simțeam defel în largul nostru în fața acestor oameni care deveneau comuniști pentru că erau evrei și care încetau să fie evrei pentru că deveniseră comuniști.

Exilul românesc și mizerabila lui euforie

Pe de altă parte, este de la sine înțeles că nici anticomunismul cultivat de refugiații români de dreapta, adesea foști membri sau adepți ai Gărzii de Fier, nu avea cum să ne placă. Prin anticomunismul lor violent, ei nu doreau libertate și democrație. Voiau mai ales să pună erorile stalinismului în seama evreilor. Pentru mine, naționaliștii au reprezentat totdeauna un mister: cum de nu-și dau seama că, tot urînd celelalte națiuni, nu le mai rămîne nimic pentru a o iubi pe a lor? La cafeneaua Mahieu sau la biserica românească de pe strada Jean-de-Beauvais, mizerabila lor euforie în fața evocării pogromurilor mă dezgusta. Făceam parte din această țară în aceeași măsură ca și ei, dacă nu chiar mai mult, dat fiind că evreii au sosit în Dacia odată cu legiunile romane, adică mult înainte de nașterea „poporului român".

Pe de altă parte, eram foarte suspicioși și cînd întîlneam alți tineri români, așa-zis de stînga, mai mult sau mai puțin imigranți și mai mult sau mai puțin de vîrsta noastră. Îmi amintesc de un oarecare Mișa, un băiat singuratic și simpatic, care se asociase grupului nostru la cantina din strada Claude-Bernand. Într-o bună zi, Mișa a dispărut fără urmă. Am aflat ulterior că lucra pentru noul regim instalat la București. Mai mult, la Entr'Aide Universitaire de pe strada Tournon, nici unii, nici alții nu se dădeau înapoi de la nimic pentru a țese intrigi de culise și a încerca să determine suprimarea modestelor noastre subsidii, ceea ce s-a și întîmplat o dată. Îi scriam despre toate astea lui Chiva,

în 1949: „Nemernicul care ne-a făcut răul ăsta este X. Acum sînt sigur!". De atunci, am uitat cine era respectivul X, dar misiva arată în ce măsură ne preocupau toate aceste manevre.

Fie că era vorba despre fasciști sau stalinişti, nu am simțit niciodată nici cea mai mică indulgență pentru acei intelectuali care au comis ceea ce ei numesc niște „erori", pe care le-au recunoscut apoi public, în cel mai bun caz. Nici Cioran, nici Eliade nu au făcut-o. Consider că locul acestor mincinoși sau renegați care fac carieră este în fața judecătorilor. Nu stă oare scris în Biblie că aceia care îi plîng pe cei răi sfîrșesc prin a fi cruzi cu cei nevinovați? Este ușor să declari după aceea: „M-am înșelat". O mică eroare poate da peste cap milioane de vieți. Iulius Cezar știa lucrul acesta la fel de bine ca noi: „Relele pe care le fac oamenii trăiesc după ei" *.

„Israeliți francezi": plafonul de sticlă

Evreii francezi erau de foarte multe ori evrei generaliști, altfel spus francezi la fel cu ceilalți și evrei altfel decît ceilalți. Dar de ce se mai încăpățînau să-și mascheze obsesiv iudaismul, cînd atîția dintre concetățenii lor îi demascaseră în anii 1930 și sub regimul de la Vichy, considerînd că ei aparțin unei „tipologii evreiești"? Unii insistau spunînd: „Nu,

* Este de fapt vorba despre replica lui Antoniu, „The evil that men do lives after them", actul III, scena II, *cf.* William Shakespeare, *Julius Caesar/Iulius Cesar*, ediție bilingvă, traducere de Barbu Lăzăreanu, 1892, reed. C. George Săndulescu și Lidia Vianu, Editura online a Universității București, București, 2016, p. 102 (n. tr.).

nu, eu sînt ateu, nu mă duc niciodată la sinagogă". De ce un evreu ateu ar fi însă mai puțin evreu decît un credincios? Ar spune cineva că un francez agnostic este mai puțin francez decît un catolic? Așadar, problema venea nu atît de la înfățișarea noastră de *Ostjuden* cam mizeri, ca în cazul părinților și bunicilor noștri, emigrați în anii 1920 și 1930, cît de la anticomunismul nostru.

Posesori ai unei agregații sau normalieni, ei reprezentau în ochii noștri o aristocrație a celor aleși. Pe atunci, mergeam adesea să cinăm la Anahide Ter Minassian, deja căsătorită și care avea doi copii adorabili. Locuia împreună cu ai ei pe strada Vienne, într-un apartament de două camere care dădea spre curte și abia dacă avea treizeci de metri pătrați, la primul etaj, unde mica lor familie se îngrămădea. Livingul era întunecat, cu o masă înghesuită într-un colț și cu pereți cam triști, gălbui, dar serile erau totdeauna vesele și plăcute. Stăteau nu foarte departe de istoricul Pierre Nora, care făcea parte dintre invitații lor obișnuiți, ca și François Furet. Cînd acesta din urmă venea, scruta locul și făcea turul proprietarului, cu un aer amuzat, așa cum te duci în vizită la cei săraci. Iar Jacqueline Nora, sora lui Pierre, spunea mereu familiei Ter Minassian, cu un aer consternat: „E nemaipomenit, cum de puteți locui în singura magherniță din arondismentul VIII?". Noi eram săraci, iar ei se mișcau într-o lume de mari-burghezi cu stare, pe care noi nici măcar nu ne-o puteam imagina. Îmi amintesc că, într-o zi, Pierre Nora, fără îndoială stingherit de geamul acesta social despărțitor, își suflecase pantalonii în fața lui Anahide ca să-i arate că și el avea tălpile pantofilor roase și purta șosete vechi...

Decenii mai tîrziu, mărturisesc că în prezența lui Pierre Nora, care devenise totuși între timp un prieten, și a mediului pe care-l reprezenta am simțit totdeauna cum se înalță un fel de perete din sticlă, ca și cum bariera de clasă rămînea de netrecut. Oare problema venea de la mine? Tot ce se poate, dar n-am putut să scap niciodată de sentimentul că mă lua cam de sus, chiar dacă mă trata cu o politețe curtenitoare. Și cînd, pe la mijlocul anilor 1960, i-am supus atenției, pentru editura Gallimard, unde conducea o colecție, manuscrisul lucrării mele *Essai sur l'histoire humaine de la nature*, Pierre l-a refuzat cu o mare politețe, ca un om extrem de bine-crescut, chiar excesiv de bine-crescut – să spunem hiper-bine-crescut. Cartea va apărea în cele din urmă la Flammarion și va deveni unul dintre primele manifeste ale ecologiei politice.

Mă întrebam și de ce Raymond Aron considera că „evreul autentic" era mai curînd cel care locuia pe strada Marais decît Einstein, de pildă, evreu laic, dar evreu. Și mărturisesc că, citind *Race et Histoire* de Lévi-Strauss, publicată în 1952, am încercat aceeași stare de stinghereală ca în cazul lui Sartre. Care ar putea fi rezumată astfel: cu cît va fi mai puțin vorba despre evrei, cu atît mai bine. Nici la seminariile lui, nimic nu lăsa să se întrevadă că ar fi fost evreu. Claude Lévi-Strauss evoca războiul de parcă el însuși nu trebuise să se exileze în Statele Unite, în 1941, pentru a scăpa de soarta comună, adică de camerele de gazare. Or, ca și *L'existentialisme est un humanisme*, nici el nu scăpa nici cel mai mic cuvîntel despre Auschwitz. De ce să zugrăvești cu orice preț în culori cît se poate de neutre istoria

propriului popor? Ea s-a rezumat totuși mult timp la o succesiune neîntreruptă de persecuții, expulzări și măceluri – nu chiar o plimbare de plăcere!

Comunitatea destinelor noastre

Atitudinea aceasta mi se părea ciudată. După cum îi scria Marina Țvetaeva lui Pasternak: „Nu uita că sîngele nostru este mai vechi decît noi, mai ales sîngele tău". Fapt este că sînt un evreu din *schtetl*, că am învățat să citesc și să scriu de la stînga la dreapta, dar, simultan, și de la dreapta la stînga și că lucrul acesta înseamnă mult pentru mine. De ce? N-am prea încercat să aflu. A avea rădăcini? Omul nu este un copac, tot așa cum nici poporul nu este o pădure. Kafka se întreba: „Ce am eu în comun cu evreii? Nu știu nici măcar ce am în comun cu mine însumi"*. Acestea fiind spuse, demersul care constă în a încerca să-i definești pe evrei printr-o serie de trăsături obiective și, prin urmare, în a judeca în termeni de omogenitate sau de similitudini mi se pare și mie cam problematic.

---

* Citatul original: „Was habe ich mit Juden gemeinsam? Ich habe kaum etwas mit mir gemeinsam und sollte mich ganz still, zufrieden damit dass ich atmen kann in einen Winkel stellen". Fraza kafkiană continuă așadar: „...și ar trebui să stau cuminte într-un colț, bucuros că pot respira". Este vorba despre o însemnare din *Jurnalul* său, datată 8 ianuarie 1914, *cf.* Franz Kafka, *Tagebücher 1910-1923*, ed. Max Brod, S. Fischer, Frankfurt am Main, 1967 (n. tr.).

Noțiunea în care mă recunosc cel mai bine rămîne cea de comunitate sau de *solidaritate a destinelor*: evreii alcătuiesc o comunitate în măsura în care soarta lor este interdependentă, în măsura în care împărtășesc, fie că vor, fie că nu, un destin comun. Iar despre acest „comun" trebuie să spun că am nutrit mereu o viziune destul de morală. Într-adevăr, dacă el se întemeiază fără doar și poate pe o tradiție, o cultură și o istorie, acestea au irigat un ansamblu de idealuri sau de valori împărtășite: aspirația către justiție socială, respectarea demnității umane, credința în cunoaștere și Iluminism, întîietatea universalului. Fără a uita că istoria evreiască are propriile momente eroice. Tocmai fusesem martor la unul dintre ele. Epopeea tinerilor partizani evrei din Est demonstrase acest lucru, iar exodul clandestin spre țărmul lui Eretz-Israel, pe sub nasul autorităților, tocmai oferise un exemplu remarcabil. Continuam să-i consider pe cei din lagărele de persoane strămutate, cu care împărțisem viața de zi cu zi timp de un an, ca fiind adevărații eroi ai secolului XX și ei îmi bîntuiau încă nopțile.

Modul meu de a fi evreu? Aș spune, darul încăpățînării și aplecarea către neascultare. Și nu am trăit niciodată fără o prezență religioasă sau, mai bine zis, fără elanul credinciosului, indiferent de faptul că am devenit ateu. Prezența aceasta – ritualul shabbatului, sărbătorile, școala ebraică, cursurile de istorie biblică, templul unde mergeam cu bunicul și imitam cît puteam mai bine modul în care se legăna, înainte și înapoi, ritmînd rugăciunea –, toate acestea constituie singura parte binecuvîntată a copilăriei mele, un izvor de lumină în sufletul meu chinuit. Or, eu nu voiam s-o sacrific și niciodată nu m-am lansat în căutarea altei

spiritualități decît iudaismul. Înclinația mistică sau gnostică, conștiința de a fi în lume fără a face parte din lume enigma spiritului – mi se pare chiar că se află în centrul condiției umane și constituie una dintre principalele pîrghii ale acțiunii.

„Fericit precum Dumnezeu în Franța", spune un proverb. Dar Dumnezeu, dacă tot veni vorba, nu este cumva un străin? Condiția aceasta, în sens larg, nu era totuși o condiție preafericită, în orice caz, nu de la bun început.

Condiția de străin

Îmi petreceam o mare parte din timp repetîndu-mi: nu uita să-i consideri oameni, și nu francezi, iar ei vor sfîrși prin a te considera om, și nu străin. Voi fi irosit mult timp și multe eforturi pînă să înțeleg că modalitatea cea mai potrivită de a-i aborda pe francezi constă în a-i lua drept ceea ce ei cred că sînt. Am sfîrșit prin a mă da bătut: dorința de a fi privit de parcă nimic nu mă deosebea de francezi era iluzorie, astfel încît puteam să renunț la acest efort.

Mai bine să te mulțumești să fii un bun musafir pentru cei care te găzduiesc, să fii loial și credincios principiului care spune că legea țării în care trăiești este *legea*. În acest sens, nu ești străin pentru că nu ești din partea locului. Calitatea de străin o asimilezi, ca să spun așa, treptat. Așa că mi-au trebuit cinci ani, din 1948 pînă în 1952, ca să descopăr că acest statut se poate dovedi o modalitate nu neapărat nefericită de a trăi sau de a fi. Și, într-un fel,

întotdeauna m-am simțit francez în străinătate și străin în Franța.

Trebuie totuși să insist asupra aspectelor penibile din prima perioadă, pentru că a fi străin înseamnă să ai mai multe îndatoriri decît drepturi. Cei asimilați trăiau printre asimilați, tot așa cum protestanții trăiau cu protestanții sau catolicii cu catolicii. Străinul, în schimb, rămîne cineva care este dator. Așa că eram tratați cu mai puține menajamente decît alții. Se aștepta de la noi să fim ascultători sau măgulitori, de parcă am fi fost niște simili-escroci care furau drepturi ce nu li se cuveneau.

Bluff, nimic altceva decît bluff, dar, aflîndu-mă în perioadă de probă, continuam să mă prefac că nu aud observațiile jignitoare. Cum spune un umorist evreu: „De ce l-a înzestrat Dumnezeu pe om cu doi ochi? Unul ar fi fost de-ajuns. De aici tragem concluzia că unele lucruri trebuie uneori privite cu ochiul stîng, în mod distrat!". Îmi mai spuneam că francezii ne puteau disprețui, dar nu ne puteau face rău. La începutul aventurii sale, străinul, care se aseamănă cu o grefă, este cel mai singuratic dintre animalele umane. Ciudată expresie, de altfel, cea de „francez *naturalizat*". Ea maschează prost faptul că există francezi *a priori* și francezi *a posteriori*, natura neavînd nici un rol de jucat în povestea asta.

Să ne lăsăm în seama lui Goethe? S-a repetat adesea după el: „Unde mă simt bine, acolo este patria mea"*. O maximă

* *Cf.* „Man hat gesagt und wiederholt: Wo mir's wohlgeht, ist mein Vaterland!", *cf.* Johann Wolfgang von Goethe, *Wilhelm Meisters Wanderjahre III.9* (n. tr.).

liniștitoare, care ar fi putut fi înlocuită cu aceasta: „Unde sînt folositor, acolo este patria mea". În propria țară, omul se poate dovedi nefolositor fără ca lucrurile să ia o întorsătură dramatică; în străinătate, omul nefolositor este curînd reperat. Dacă spui: „Străduiți-vă, oriunde și oricînd, să fiți folositori vouă înșivă și celorlalți și atunci veți fi la locul potrivit", nu mai este un sfat și nici o maximă, ci un imperativ categoric kantian. Problema era însă că în timpul războiului în Est, în ghetouri, imperativul se dovedise tragic de iluzoriu. Iluzia aceasta – a munci pentru a supraviețui – a fost chiar cel mai mare dușman al evreilor, care sperau că, îndoind spinarea și fiindu-le folositori germanilor, vor cîștiga timp și vor fi în cele din urmă salvați. Prin urmare, ne era imposibil să îmbrățișăm această maximă fără nici o rezervă.

Ajunsesem la concluzia că *passing*-ul, trecerea definitivă dintr-un compartiment în altul, speranța că ar fi cu putință să „treci linia", ba chiar să o faci să dispară cu desăvîrșire, nu le este niciodată oferit cu adevărat străinilor. A-l dori din răsputeri nu poate fi decît un izvor de suferință, de sfîșiere și disperare. Străinul este înclinat adesea să considere că, pentru a nu mai fi atîrnat de amintirile și rănile sale, trebuie să dea uitării istoria grupului său de origine. Ceea ce nu face însă decît să-i înrăutățească boala. Și asta pentru că asimilarea nu implică doar renunțarea la multe lucruri și camuflarea prezenței lor. În plus, aceste renunțări trebuie trecute sub tăcere, ceea ce duce lesne la înăcrire și provoacă o durere comparabilă cu aceea pe care o simt cei care au suferit o amputare în membrul lor fantomatic. Eu nu am avut niciodată un caracter cameleonic. Să vrei să te asimilezi

întru totul înseamnă să amputezi o parte din tine însuți. Dorința de a fi diferit de ceea ce ești ar putea chiar să se dovedească cea mai nefastă dintre toate atunci cînd șubrezește încrederea în sine și incită astfel la disprețuirea prieteniei gazdelor.

Odată ce acest adevăr a fost interiorizat – nu te asimilezi, ci asimilezi, nu te integrezi, ci integrezi –, condiția de străin nu mai are doar dezavantaje. Dacă tai unele rădăcini, dar nu pe toate, poți să faci loc noului, să te despovărezi ca să te poți dezvolta. Din acest punct de vedere, ea reprezintă un exercițiu pentru o stare de bine, prin care străinul înțelege că nu este doar un copil pierdut sau o ființă abandonată la marginea drumului. El poate, dimpotrivă, să desfășoare o energie și o libertate care face din el o *self-promising machine*. Am fost mereu conștient de incapacitatea mea de a mă integra, așa că am renunțat foarte curînd să mă integrez. Am venit la Paris ca străin, știam că voi pleca de aici tot ca un străin.

Depindeam de Ministerul... „Sănătății Publice"!

Am continuat să fiu „refugiat și apatrid" pînă în 1958. Să mă hotărăsc să solicit naționalitatea franceză odată ce am obținut diploma de licență, cum a procedat Paul, nu era ceva de la sine înțeles. Trebuie, într-adevăr, știut că pe atunci examinarea cererilor de naturalizare cădea în seama Ministerului Sănătății Publice (*sic!*) și al Populației. Aspectul acesta igienist mă paraliza și, la urma urmelor, naturalizarea nu

mi-ar fi oferit drepturi aparte în viața mea de cercetător. Paul, în schimb, era convins că această schimbare de statut îi va aduce echilibrul, tihna și ocrotirea de care avea nevoie pentru a lucra. Dar cîte eforturi și umilințe de îndată ce mașinăria birocratică se punea în mișcare! Și cît de istovitoare putea fi așteptarea!

În cazul lui Paul, a durat șapte ani încheiați. Nu mai contenea să tot depună piese suplimentare la dosar: într-o zi, certificatul de căsătorie cu o franțuzoaică; în alta, dovada că Gisèle era însărcinată, însoțită de contractele de traducere oferite de editorii săi pentru traducerile din Simenon sau ale corespondenței Gide-Rilke; altădată, o scrisoare olografă ce specifica faptul că opiniile lui erau cît se poate de „neutre" sau preciza un detaliu ori altul din preistoria lui românească... Apoi sosea încă un formular de completat. Exercițiul acesta căpăta un aspect kafkian, cu atît mai mult cu cît trebuise să explice că plecase clandestin din România – „plecat *prin fraudă*", notase funcționarul –, ceea ce, deși Cortina de Fier căzuse, îl făcea să pară ușor suspect în ochii funcționarului mediocru...

Și nu era suficient să dovedim că absolviserăm la Sorbona, că eram „bine asimilați", loiali față de Franța și că vorbeam o franceză „corectă". Mai trebuia să demonstrăm „utilitatea noastră socială" și „valoarea noastră profesională", care erau apreciate după criteriile „interesului național". În dosarul lui, postulantul Paul Celan avusese chiar dreptul la următoarea mențiune: „Element tînăr și bine dezvoltat, va prezenta după cîte se pare un real interes din punct de vedere demografic"... Cel mai mare poet al secolului XX, prețăluit după valoarea lui biologică și demografică! Pentru

că, în plus, trebuia să depunem la dosar și un certificat care să ateste starea noastră bună de sănătate. Ceea ce mă ducea în mod irezistibil cu gîndul la tîrgurile de vite din copilăria mea, unde țăranii examinau caii părticică cu părticică, inclusiv dinții.

Paul mai făcea, după cum am mai spus, obiectul a două anchete, instrumentate de Direcția de Informații Generale și Direcția de Supraveghere a Teritoriului, care considerau că anumite aspecte ale parcursului său erau „insuficient documentate". Așa că își extinseseră investigațiile pînă la Viena, pentru a se convinge că el se comportase cum se cuvine în timpul ședерii sale acolo în 1948. Rapoartele lor recunoșteau totuși că „modul lui de trai nu este diferit de al nostru [al francezilor]". Cît despre informațiile culese în cercul lui de cunoștințe, ele erau extraordinare: „Solicitantul este văzut în anturajul lui drept un om simplu, serios, inteligent și foarte dedicat studiului. Iese puțin și nimeni nu are ceva negativ de spus despre comportamentul sau moralitatea lui". Sau pasajul acesta minunat: „Problemele de ordin politic nu par a-l interesa. Nimeni din anturajul lui nu ar putea să-i califice în vreun fel opiniile sau măcar să afirme că are astfel de opinii".

Paul, un om *simplu* și *fără opinii*, Paul, un *model de virtute*, care nu iese seara... Descrierea aceasta era, într-un sens, de cel mai mare haz. Solicitantul, sosit la Paris în iulie 1948, va fi în cele din urmă considerat demn de a fi „naturalizat" în iulie 1955. „Complet asimilat", se poate citi în decizia finală. Paul ceruse, de asemenea, ca numele lui, Antschel, să fie francizat prin înlocuirea cu Celan, pseudonimul lui literar. Cererea i-a fost respinsă.

Cînd Chiva a fost angajat la Musée de l'Homme, în 1951, toți îi spuneau, pe la spate, „micuțul evreu român", începînd cu directorul laboratorului său, André Leroi-Gourhan. Un cercetător, creștin din Siria, Joseph Labbaby, i-a povestit, după douăzeci de ani, că studenții îi interziseră chiar să-l salute pe culoar, sub amenințarea că nu vor mai veni la cursurile lui... Dacă, pentru un străin, dorința de a fi acceptat ca fiind *complet asimilat* se dovedește a fi o cauză permanentă de frămîntări și incertitudini, acest lucru este *a fortiori* valabil pentru străinii *evrei*.

Pentru că un străin este, ca să spunem așa, „evreu" pentru o generație: cu puțin noroc și bunăvoință, copiii lui vor fi francezi adevărați. Un evreu, în schimb, este străin pentru toate generațiile precedente, în numele cărora este considerat răspunzător de către ceilalți. Și tot așa vor sta lucrurile pentru descendenții lui. Astfel încît ei se vor putea întreba dacă mai are vreun sens să rămînă evrei sau vor ajunge chiar să respingă tot ce este evreiesc. De aici și faimoasa „ură de sine evreiască", atît de des întîlnită la intelectualii pe cale de asimilare. Filozoful Theodor Lessing a fost primul care a tematizat-o, în 1930, într-o lucrare celebră, *Der jüdische Selbsthass*. Poporul lui Israel ar fi, pentru el, primul care a căutat în sine însuși vinovata origine a nenorocirilor sale. Ca și cum în străfundul fiecărui suflet de evreu s-ar ascunde o înclinație nebuloasă de a vedea în orice nenorocire o binemeritată pedeapsă.

În plus, pentru un evreu, visul asimilării totale este iluzoriu, în virtutea unei alte rațiuni esențiale: majoritățile sînt cele care au nevoie de evrei și de aceea nici nu doresc să-i vadă dispărînd. Zelul asimilaționist al indivizilor, oricît ar

fi de clar, nu va schimba niciodată nimic. Iar sentimentele de ostilitate pe care le provoacă nu se vor atenua totuși. Cu alte cuvinte, ostilitatea antievreiască se hrănește totdeauna din dificultățile inerente înseși majorității, încît așa-zisele „probleme" puse de minoritatea evreiască trimit totdeauna la dificultățile sau la patologiile profunde de care suferă societatea în ansamblul ei.

Din această perspectivă, antisemitismul și reminiscențele lui constituie, în îndelungata istorie europeană, cel mai bun barometru al unei lumi care se răstoarnă. Cînd ura se răspîndește în lume, ea îi lovește în primul rînd pe evrei, apoi pe ceilalți: se începe cu evreii, rareori se sfîrșește cu ei. Nu este, prin urmare, vorba despre o problemă individuală, a cărei rezolvare ar depinde de buna purtare a evreilor înșiși. Este vorba despre o problemă socială. Nu există o „problemă evreiască". Așa-zisa problemă evreiască este totdeauna problema *celorlalți*.

Adevărul acesta reiese cu claritate din modul în care antisemiții nu au contenit, de-a lungul timpului, să-și tot schimbe recriminările împotriva noastră. Mult timp, acuzația de a fi un popor deicid și cea de crimă rituală au precumpănit. În prima jumătate a secolului XX, au preluat ștafeta teoriile rasiale sau motivațiile politice: evreilor li se va reproșa că sînt fie sprijinitorii capitalului, fie niște bolșevici odioși. După Shoah, a apărut încă o motivație-paravan convenabilă, care astăzi explodează ca niciodată: Israel și antisionismul.

Astfel, „bunele rațiuni" de a-i urî pe evrei variază în funcție de argumentele care, într-un context sau altul, se dovedesc a fi cele mai eficiente sau cele mai funcționale.

Să te lași intimidat, să crezi că ar fi suficient să te porți bine sau să contraargumentezi cu analize raționale pentru a-l potoli pe dușman este în același timp stupid și nedemn din punct de vedere moral. Într-un cuvînt, inoportun. Pentru că evreul care se întreabă încontinuu ce să facă pentru a fi iubit, care tergiversează și se zbate în nesiguranță va fi și cel ce va avea mai multe șanse să fie devorat de o stare de anxietate și de stres cronic.

Răspunsul dat antisemitismului: o etică a evreului care stă în picioare

Făcusem eu însumi experiența, la 16 ani, îndeplinind misiunile care mi se dăduseră în cadrul micii noastre celule de copii rebeli. Atunci am înțeles că doar cel care-și înfruntă adversarul în loc să aștepte să fie strivit sub cizma lui – oricît de modeste ar fi loviturile cu care replică – poate ieși din nou la lumină, chiar dacă viața lui ar fi amenințată din toate direcțiile, ceea ce fusese și cazul nostru între 1941 și 1944. A voi să răspunzi cu amabilitate agresorilor duce totdeauna la rezultate dezastruoase. În plus, înseamnă să te arăți prea laș pentru a înfrunta adversarul, deci să-i încurajezi ura, lipsindu-te concomitent de respectul celor nehotărîți sau indiferenți. Într-adevăr, ei vor fi cu atît mai puțin înclinați să îmbrățișeze cauza celui persecutat văzîndu-l cum cedează și se pleacă în fața adversității.

De atunci încoace, am considerat totdeauna că evreii trebuiau educați să stea în picioare, copiii să fie crescuți cu mîndria de a fi evrei, în loc să fie incitați să adopte o

atitudine presupus conformă cu așteptările societății. Este chiar condiția *sine qua non* pentru ca ei să poată asuma, odată deveniți adulți, apartenența la mai multe grupuri – familia, prietenii, mediul profesional, țara-gazdă – fără a se cufunda în discordie, instabilitate interioară, milă de sine și autodepreciere. Singurul pericol adevărat constă în a nu fi nici de aici, nici din altă parte, ci într-o eternă poziție intermediară.

Există și o altă diferență între un străin și nimic mai mult și străinul evreu. Cel dintîi se lovește de xenofobie, dispreț, umilință, dar rareori de ură. Evreii, în schimb, se confruntă cu ura și cu invidia ca *pasiuni*. Încă din timpul războiului înțelesesem că experiența seculară a antisemitismului nu putea fi rezumată de termenii „prejudecată" sau „țap ispășitor". Ura antievreiască transportă o pasiune împărtășită, o pasiune tristă, pe care o găseam la Spinoza: *invidia*. Dar ce fel de invidie irezistibilă pot trezi evreii în sufletul celorlalți?

Să luăm cazul Europei de Est, aceste mici națiuni ezitante, nu foarte sigure de supremația lor, obsedate de omogenitatea lor etnică și de coeziunea lor statal-națională. Majoritățile lor simt în permanență nevoia de a se autoconvinge că națiunea lor este dintr-o singură bucată, că oameni neschimbători trăiesc din vremuri imemoriale pe teritoriul lor, de parcă ele n-ar fi alcătuite dintr-un amalgam de frînturi și fragmente, din străvechi etnii ținute laolaltă, de cele mai multe ori, de presiunea imperiilor. De unde și teama bolnăvicioasă și recurentă ca nu cumva suveranitatea lor să se prăbușească. Și iată că ele constată că, în

interiorul lor, există o comunitate care nu împărtășește această temere. Că, în ciuda vicisitudinilor și a pogromurilor, ea pare că există dintotdeauna și arborează un fel de imortalitate aproape monstruoasă.

Este vorba, bineînțeles, de fracțiunea evreiască din aceste mici națiuni care, în ciuda încercărilor, ține cu tot dinadinsul să asume un rol, se încăpățînează să respire, să iubească, să studieze, să își respecte legile și să dureze. De parcă ar fi primit asigurarea că va dăinui în ființa ei, în timp ce, în jur, totul contribuie la a o fragiliza. Așa că invidia celorlalți nu prea are de-a face cu bogăția, viclenia, abilitatea etc. Antisemitul este, înainte de orice altceva, un invidios care speră că va putea forța mîna acestei minorități pentru a o obliga, mai devreme sau mai tîrziu, să renunțe la ea însăși sau să-i dezvăluie taina permanenței sale. Privilegiul nu de a fi un popor ales, ci de a persevera în ființa sa.

Toate acestea explică „misterul" în virtutea căruia un evreu, convertit sau nu, va fi în mod inevitabil tratat ca evreu. Și tot de aceea antisemitul are în vedere doi evrei, ca două soluții alternative. Pe de o parte, evreul bun, cel care se umilește, se cufundă în suferință și pentru care poate nutri milă, așteptînd ca acesta să renunțe la starea lui de electiune exorbitantă. Cu toate că, pentru generalul de Gaulle, ca și pentru numeroși francezi, Auschwitz ar fi fost un fel de Verdun sau Vercors. Pe de altă parte, evreul rău, cel care vrea să rămînă el însuși, să ridice fruntea, ba chiar să pretindă un destin propiu. După 1945, rolul evreului bun le revine deportatului și victimei Shoah, care exprimă renunțarea. Evreul rău este evreul israelian, evreul înarmat,

cel care vrea să se apere şi să redevină stăpîn pe propriul destin, de unde şi detestarea şi obsesia patologică împotriva Israelului.

De altminteri, interpretarea creştină a loialităţii sau a solidarităţii evreieşti a fost întotdeauna formulată în termeni negativi. Dovada vine tot de la generalul de Gaulle şi celebra lui declaraţie din 1967 despre „acest popor de elită, sigur pe sine şi dominator". Pentru un creştin, evreii sînt mîndri şi încăpăţînaţi: mai curînd decît să aleagă transformarea spirituală care le este oferită prin convertire, ei stăruie în încăpăţînarea lor.

Ne-am înşela dacă am crede că, astăzi, Franţa a încheiat socotelile cu răul acesta care o cangrenează. La zeci de ani după Shoah, asistăm din nou la aceeaşi poveste: antisemiţii se ascund acum sub masca unui antisionism rabic. Îl simpatizează pe un evreu ca să-i poată urî pe toţi ceilalţi, tot aşa cum fac o pasiune pentru arabi şi palestinieni ca să-i poată urî mai bine pe israelieni şi pe americani. De altfel, se poate spune orice despre evrei, nimeni sau aproape nimeni nu protestează. Nici măcar evreii.

Capitolul X

Femeile sau cum să te conectezi din nou la viață

Toată viața mea a fost infectată de o reputație fatală: „Ah, frumosul Serge și femeile!". Treceam drept un bărbat nestatornic și fustangiu. Convinși că fetele se îngrămădeau în jurul meu, Chiva și Paul Celan nu erau cei din urmă care să răspîndească zvonul cu pricina, astfel încît, la Paris, mi se punea în cîrcă pentru o săptămînă mai mult decît aș fi putut „consuma" într-un an. A venit timpul să lămuresc această confuzie care m-a rănit întotdeauna ca un mod de a discredita celelalte aspecte ale personalității mele. La capitolul acesta, s-au pus în seama mea multe lucruri neadevărate, și m-am întrebat mereu de ce. Nu numai că aveam o inimă analfabetă, dar nici din punctul de vedere al rezistenței fizice nu văd cum aș fi putut fi un Don Juan demn de acest nume: munceam mult prea mult ca să-mi permit să duc o existență libertină.

Femeia este timpul bărbatului

Este adevărat că pasiunea mea pentru femei s-a declanșat foarte devreme, dat fiind că le-am descoperit încă de la

sfîrșitul războiului. Ținînd cont de tot ce înduraserăm, a fost un eveniment considerabil. Mă dădeam în vînt după prezența, mirosul, conversația și blîndețea lor. În ele, iubeam totul și le iubeam pe toate: pe cele mai frumoase, obișnuite cu plebiscitul cotidian, dar și pe cele mai puțin drăguțe, pentru că femeile ușor nelalocul lor plac totdeauna. Toate au făcut parte din viața mea, cele importante, ca și cele trecătoare.

Astfel încît, cu puțin înainte să împlinesc 20 de ani, femeia, ființa aceasta emoționantă, minunată și episodică, s-a metamorfozat într-un element indispensabil pentru existența mea. În 1944-1945, eram încă niște băieți neexperimentați care extrăgeau din romanele franțuzești imaginile comediei amoroase, din care făceam o aventură mai mult literară decît senzuală. Chiar dacă peregrinările noastre se înrudeau cu farsa sau cu clovneria, prietenii mei Harry și Isou le supralicitau în registrul cinic: ei propovăduiau că principiul seducției consta în a cuceri fără să te expui riscului de a te îndrăgosti. Prefăcătoria aceasta le permitea să evite căderea într-una din acele pasiuni înrobitoare pe care le ascunzi din orgoliu viril. Oarecum ca o operă asupra căreia artistul și-ar păstra controlul despuind forma de conținut, ceea ce, după mine, nu era chiar de ici, de colo!

Pe de altă parte, trebuie ținut seama de faptul că, în perioada de imediat după război, băieții și fetele din București erau prinși într-o capcană: fata virtuoasă trebuia evitată, singura libertate autorizată fiind cea a amorurilor ancilare, venale și anonime. Familiile „cumsecade", care se îngrijeau de respectabilitate, făcuseră din bordel o anexă a căminului. A iubi o virgină și a te culca cu o prostituată, iată linia de

conduită ce trebuia urmată. Așa cerea buna-cuviință. Pentru a scăpa de această penibilă alternativă, Harry mă dusese într-un spațiu unde domnișoarele umblau două cîte două sau în mici grupuri, în parcuri și pe bulevarde, dedîndu-se unor flirturi jucăușe sau afectuoase. Ele erau mai sociabile și mai accesibile.

Ținut în chingile dorinței, percepeam, și în mine însumi, o dorință de plăcere neașteptată – plăcerea intensă de a mă gîndi la ele, emoția unei priviri prinse din zbor, inflexiunea unei voci, tulburarea cînd îmi imaginam efectele voluptății, diferite pentru fiecare dintre ele. Dar abia la Paris am înțeles cu adevărat de ce femeia este timpul bărbatului: doar ea dă o formă contingenței existenței lui. De atunci încoace, am sperat mereu că voi găsi în fiecare dintre ele acel „Sesam, deschide-te!", cheia magică în stare să deschidă ușile singurătății mele spre noi orizonturi.

Un mare timid cu inimă analfabetă

Una dintre primele rațiuni ale acestei neînțelegeri privind legăturile mele feminine ține, cred, de timiditatea mea și, în egală măsură, de strădaniile mele de a o masca. Tulburarea aceasta m-a împiedicat, de altminteri, adesea să profit de ocaziile care se prezentau. Interesul arătat de o tînără mă măgulea și, în același timp, mă speria. Într-adevăr, fie că le păream frumos sau urît, nu mă simțeam în stare să recurg la aceleași subterfugii ca prietenii mei, mai libertini și mai perfizi. Am înțeles totuși curînd că inaptitudinea mea de a rupe tăcerea putea trece ușor drept aroganță, ca

și incapacitatea mea de a observa o femeie altminteri decît pe ascuns sau dificultatea mea de a urma ritmul frivol și jucăuș al prietenilor mei cînd abordam împreună fetele.

Situația mea era, din acest punct de vedere, infernală. De îndată ce deschideam gura, mă înroșeam și mă bîlbîiam, emițînd sunete cu o voce groasă și răgușită. Atitudinea mea era atît de puțin amuzantă, încît domnișoara căreia se presupunea că îi fac curte mă ocolea. În plus, timiditatea intimidează. Dar, dacă o învingeam și riscam să-mi exprim dorințele, mă lungeam mai mult decît ar fi trebuit ca să nu-mi plictisesc prada. Iar dacă încercam să-mi maschez teama temporizînd cînd o fată își învingea pudoarea și prindea curajul de a da curs liber propriilor emoții, stîngăcia mea strica totul. Or, ofensa din amor propriu a unei femei care crede că e refuzată din timiditate este mult mai gravă decît cea a unei femei care e ofensată din lipsă de politețe. Mult mai tîrziu, am înțeles că era mai bine să-mi exhib călcîiul lui Ahile decît să-l ascund din vanitate. Cu atît mai mult cu cît cele mai agere și mai îndrăznețe îl descopereau dintr-o privire. Nici camaraderia nu era o soluție. Dacă o femeie îi propune unui bărbat prietenia, este totuna cu o înfrîngere. Iar dacă bărbatul i-o propune femeii, înseamnă că o insultă.

Urmărirea tulburătoare și stimulantă pe care o practicam noi în perioada de imediat după război purta un nume: „a acosta". Astăzi se numește altfel: „a agăța". În *Isou ou la Mécanique des femmes*, carte publicată în 1949 la editura Escaliers de Lausanne, de fapt pe spezele autorului, Isou spune despre mine următorul lucru: „Deși era destul de urît, prietenul meu acosta [la București] cu aceeași iscusință

ca mine. O făcea pe proxenetul și toți băieții frumoși care nu știau cum să învîrtă lucrurile îl invidiau". Cartea aceasta, un fel de manual sexual, a provocat un scandal atît de mare, încît a fost interzisă. Condamnat de Tribunalul Corecțional al Senei, Isou a efectuat chiar și un scurt sejur la închisoare.

Eu, „proxenet"? Isou găsea că sînt urît pentru că mă comportam de parcă aș fi fost urît. În forul meu interior, renunțasem de fapt la ideea că totul depinde de o vînătoare permanentă. Nu eram niciodată destul de cutezător ca să iau inițiativa, înclinînd spre o atitudine ce o amintea pe cea a cultivatorului care veghează cu grijă la creșterea plantelor, le îngrijește pe cele care-i sînt dragi și perseverează în strădania lui. Recolta nu este doar fructul dorinței sale. Opțiunea aceasta s-a potrivit mereu cu temperamentul meu: în dragoste, este nevoie de răbdare sau, mai degrabă, de capacitatea de a capta. Acesta este numele pe care l-am dat tentativei de a face să dispară distanța față de o tînără, după care mă străduiam să fac să se ivească în ea prospețimea unei curiozități față de ceea ce eram eu.

Fără doar și poate că aș fi renunțat în fața multiplelor mele eșecuri dacă erotismul n-ar fi năvălit în toată povestea asta. Dar și aici trebuie să spun că emoția erotică mi-a fost totdeauna transmisă de o privire sau o siluetă. Apoi pîndeam semnele și eram răbdător, astfel încît aleasa mea să poată discerne bătăile inimii mele dincolo de aparența mea discretă și rezervată. Niciodată nu m-am comportat altfel, nici măcar la Paris. Și, în cele din urmă, mi-am dat seama că nu eram lipsit de talent în a face ca o femeie să înțeleagă că eram prezent pentru dînsa, că o remarcasem și că nu mă adresam decît ei. Toate astea puteau dura săptămîni în

șir, timp în care „stăteam cu ochii pe ea", cum se spune, înaintînd cînd înainta și ea, retrăgîndu-mă cînd și ea se retrăgea. Fără un plan sau o intenție dinainte stabilite.

Înșelătoarea mea reputație de Don Juan

Există un singur lucru veridic în înșelătoarea mea reputație de Don Juan: n-am putut niciodată să rezist plăcerii de a trăi în imaginația unei femei, evitînd în același timp cuceririle calculate sau mărturisite. Cît despre impresia lui Isou că eram un „proxenet", ea avea o altă origine. Odată epuizat repertoriul aventurilor lesnicioase, majoritatea băieților de vîrsta mea visau să-și confirme virtuozitatea pe lîngă femei „cu reputație bună", dar fără a îndrăzni să le abordeze. Îndoindu-mă de îndemînarea mea de „a acosta", mie îmi era mai ușor să le caut pe cele care aveau rezerve de dragoste și sufereau de prea multă singurătate.

Noi le numeam „prezidentele". Cu ele, totul mi se părea mai simplu: timiditatea mea li se părea o finețe, amînările mele, o politețe, și așa am înțeles că acelea care păreau a fi cele mai intangibile erau în realitate cele mai disponibile. Fie că făcuseră un gol în jurul lor sau că adoratorii lor stăteau deoparte de teamă să nu fie respinși, calea era liberă. Văzîndu-mă în compania acestor „prezidente", prietenii mei credeau în succesele mele incontestabile fără a-și da seama că nu aveam nimic dintr-un seducător în sensul de libertin lipsit de scrupule.

Abia la Paris, prin 1950, am căpătat conștiința faptului că exercitam o anumită atracție asupra femeilor și că, dacă

una sau alta se atașau de mine, asta nu ținea neapărat de miracol sau de eroare. Am rămas totuși de o timiditate incurabilă, în ciuda tuturor celor pe care le-am cunoscut. N-am mințit niciodată străduindu-mă s-o conving pe aleasa momentului că ea ar fi reprezentat în ochii mei chintesența femeii. Și niciodată n-am putut face eu primul pas, nu din orgoliu, ci, dimpotrivă, de teamă să nu fiu respins. Cum era posibil ca prietenii mei să nu fi perceput această slăbiciune? Al doilea motiv al neînțelegerii ține, cred, de aspectul meu fizic și de statura mea: un bărbat înalt pare lesne disprețuitor și arogant.

Nicole Eizner, una dintre primele mele legături serioase de la Paris, mi-a explicat ulterior că, atunci cînd mă zărise pentru prima dată în biblioteca Sorbonei, mă „văzuse și remarcase, ca multe alte fete, înainte de a mă cunoaște": „Erai înalt, erai frumos și nu priveai pe nimeni. În orice caz, așa te percepeam eu, ascunsă după vraful meu de cărți, întrebîndu-mă cine o fi tipul acela înalt, cu mersul dezarticulat. La prima vedere, păreai a fi cam arogant sau disprețuitor. Abia mai tîrziu am înțeles că era mai curînd vorba de timiditate". În realitate, mă simțeam atît de departe, desprins de toți ceilalți și neconcordant cu ei, încît aveam impresia că sînt invizibil. Cît despre mișcările mele, probabil că purtau amprenta stinghereli, rezervei și politeții cam ceremonioase și demodate ce-i caracterizează pe bărbații înalți.

Lucru și mai surprinzător, colegul meu Claude Faucheux îmi transmite o imagine destul de asemănătoare: „În 1949, fusesem frapat de aspectul tău fizic", mi-a spus el, „de o anumită eleganță trupească ce se datora staturii tale. Există

bărbați care pot fi înalți, dar care nu stau drept. Tu erai drept și, în același timp, suplu". Suplu, elegant? Eu aveam despre mine exact impresia inversă, mă vedeam ca pe un fel de obelisc... La școală, statura mea făcuse obiectul atît de multor sarcasme din partea celorlalți elevi.

Oamenii nu înțeleg în ce măsură un bărbat înalt este un bărbat stingherit, stînjenit de el însuși, care nu știe ce să facă cu picioarele, brațele și trupul lui. De aici, fără îndoială, pasiunea mea pentru dans, mai ales pentru tango. Pînă și Anahide Ter Minassian confirmă că eram „precedat, înconjurat și urmat de o reputație de Don Juan, dimpreună cu acea însușire specifică Don Juanilor: o permanentă căutare și insatisfacție... De altfel, aceasta este imaginea pe care Chiva o întreținea despre tine" și, adaugă ea, „tu nu făceai nimic pentru a o dezminți". Din nou, aceeași neînțelegere, care avea de-a face și cu mersul meu. Afectat de o ușoară asimetrie, avînd un picior puțintel mai scurt decît celălalt, aveam și o grămadă de complexe în această privință. Însă pentru Anahide și, fără îndoială, și pentru alții, soseam totdeauna la cinele organizate de ea „cu o nonșalanță aproape orientală și cu un mers legănat care-mi dădea un aer superior și dezinvolt". Pînă unde pot merge neînțelegerile...

La finele anului 1953, cînd am întîlnit-o pe viitoarea mea soție, pe care mi-o prezentase de altfel prietena ei Nicole Eizner – aceasta va spune apoi, cu umor, că-i furase logodnicul –, Marie mi-a mărturisit că, la începutul relației noastre, avusese sentimentul că era o fată printre altele cu care aveam legături în același timp. „Cel puțin patru", a precizat dînsa, „aceasta era imaginea pe care o aveai și pe

care mi-o transmiteai și mie: erai aureolat de femei, una într-o zi, alta în altă zi, nu atît cu superioritatea unui Don Juan care face ce vrea, cît ca un bărbat care cultivă un fel de compulsiune față de ele. Impresia aceasta era întărită de faptul că le priveai cu lăcomie".

La Paris, eram totuși cît se poate de incapabil să etalez îndrăzneala ce-l caracteriza, la București, pe prietenul meu Harry, al cărui temperament îi permitea să izbîndească atît într-o aventură trecătoare, cît și într-o legătură de durată. Chelnerițe sau domnișoare de familie bună, pe toate le cucerea. Să fi fost din cauza unui amestec infailibil de tandrețe și de vigoare? Nu avea simțul măsurii, cînd le îmbăta cu ocheade și cuvinte fierbinți, cînd le asalta cu o violență care-i împietrea chipul. Trăsătura asta sălbatică și impulsivă conferea insistențelor lui o elocvență irezistibilă. N-am reușit să-l imit niciodată, nici de aproape, nici de departe.

Chiar și astăzi, adăugase totuși Marie în anii 1990, „cînd stăm într-o cafenea, ai totdeauna o privire interesată dacă vezi o femeie drăguță". Nu este fals, dar în ce privește „compulsiunea" mea am să dau explicații ceva mai departe, pentru că aparențele sînt înșelătoare.

A seduce pentru a trăi din nou

Cînd i-am scris în 1998 Annizellei, cîntăreață afro-americană de jazz și gospel cu care avusesem o relație la Paris, în 1949-1950, ea a confirmat, de la New York, același quiproquo. Nici ea nu-și dăduse seama că eram timid. De pildă, în scrisoarea ei din 2 iunie: „Vorbești despre timiditatea

ta", îmi scrie ea, dar „eu nu știam că erai timid. Credeam că erai rezervat, chiar puțin rece; un fel de reticență în a-ți împărtăși gîndurile sau sentimentele. După părerea mea, asta se explică prin tinerețea ta. Iar cînd sufletul ți-a fost rănit zi de zi, pui încetul cu încetul la punct o metodă pentru a lupta împotriva durerii, împotriva inconvenientului de a te fi născut evreu, pentru a te căli. Tu erai evreu și eu aveam pielea neagră. Ceea ce tu numești timiditate mi se pare că sugerează o formă de autoapărare". Are dreptate, bineînțeles. Dar un bărbat timid este totuși propriul prizonier. Iar eu îmi voi fi petrecut o mare parte din existență în propria mea închisoare.

În scrisoare îi vorbisem despre cartea de memorii pe care eram pe cale de a o scrie și ea îmi răspunsese cu aceste cîteva fraze, foarte frumoase: „Este o idee bună să arunci anii inutili pentru a întineri. Eu n-aș cere prea mult. Zece ani mi-ar ajunge. Și tu? Cîți ani vrei?".

Annizella, pe care o întîlnisem la cabaretul Les Noctambules, unde cînta împreună cu orchestra ei, era o tînără talentată, foarte frumoasă, „superbă, expansivă și oarecum supraexcitată", își amintea Chiva. Avea un trup de zeiță și era însuflețită de o senzualitate debordantă. Chiva credea că eu o părăsisem, pentru că, după despărțirea noastră, ea se dusese la el, hohotind de plîns. De altminteri, nu era singura, iar Chiva se plîngea uneori că trebuia să-mi consoleze prietenele. Atunci mi-am dat seama că eram în stare să fac să plîngă o femeie. De fapt, relația mea pasionată cu Annizella s-a terminat pentru că muzicienii din grupul ei îi făceau viața imposibilă: nu puteau tolera relația ei cu un alb.

În 1950, Chiva avea o aventură cu o americancă ce se numea Jane. Și el „agăța" mult, dar o făcea mai degrabă pe ascuns. Apoi a trecut la o fată cu codițe, căreia i-ai fi acordat toată încrederea luîndu-te după înfățișarea ei inocentă și care avea să devină psihanalistă. Aducea cu o străină, dar, de fapt, venea din provincie, și, cu toate aerele ei de ingenuă, era cam desfrînată. Mai tîrziu, cînd era deja măritată, va avea o aventură cu psihanalistul ei, astfel încît ambii vor trebui să treacă prin fața consiliului de disciplină și să refacă o probă de psihanaliză didactică. Între 1949 și momentul în care a întîlnit-o pe Gisèle, la finele anului 1951, Paul a suferit de pe urma divergențelor uneori dureroase care punctau tumultuoasa lui relație cu tînăra poetă austriacă Ingeborg Bachmann. Dezacorduri ce au dus, în primăvara lui 1951, la prima lor mare despărțire. Paul o întîlnise la Viena în mai 1948, apoi dînsa venise să stea la el, la Paris, din octombrie pînă în decembrie 1950, coabitare ce s-a dovedit dezastruoasă.

Mi-am amintit de curînd de concurența amicală, retrospectiv vorbind, destul de amuzantă, ce domnea în sînul trioului nostru în materie de seducție. Anahide Ter Minassian mi-a povestit următoarea anecdotă: își amintea cum, împreună cu bebelușul ei, se afla, în primăvara anului 1952, la țară, în compania lui Chiva, „el împingînd căruciorul, cu băiețelul înăuntru, eu alături de ei, iar el, foarte atent, cu felul acela specific lui de a fi mereu prezent și cu extraordinarul lui talent de a fi indispensabil femeilor". Nu am contenit să-i invidiez pe acei bărbați care, precum Chiva, știu să profite, stîrnindu-le, de pe urma sentimentelor protectoare ale femeilor. Uneori, se putea întîmpla și ca o

domnișoară să se îndrăgostească de unul dintre noi, apoi de altul. Într-un sens, erau mai capricioase și mai dezgheţate decît fetele de azi. Iar dacă nu eşti în stare să împarți femeile cu prietenii, ce fel de bărbat mai eşti? De altfel, în unele cazuri, fetele îi împărțeau pe băieți între ele – și cine le-ar fi putut contesta acest drept?

A face curte reprezenta una dintre ocupațiile importante ale micii noastre trupe din Cartierul Latin. În cazul meu, nu era vorba să-mi satisfac vanitatea făcînd cît mai multe femei să mă iubească, pentru că deficitul meu narcisic era mult prea mare. Cred că, fiind depresiv și incapabil să suport lumea, dar și, în egală măsură, incapabil să mă sinucid, femeile reprezentau o modalitate de a mă conecta la viață. Fascinat de dezinvoltura, impetuozitatea, veselia lor, în tovărășia lor mă simțeam mai apărat de neprevăzutul unei existențe aride. Chiva consideră că, „probabil, era modul nostru de a ne dovedi că eram cu adevărat vii, dacă nu cumva de a ne recăpăta, noi, supraviețuitorii, dreptul la existență. De aici și nevoia aceea imperioasă de a face cuceriri, în care dorința de a plăcea se amesteca cu dorința de a exista și de a fi acceptați în noua noastră patrie".

Mi se pare că din acest punct de vedere, pe care l-am putea califica drept *vital*, în cazul meu intrau în calcul două lucruri: mai întîi, un raport vizavi de trup, de senzualitate și, în acest sens, sigur că da, vizavi de viață. Apoi, o formă de revanșă: tocmai aflaserăm că șase milioane dintre ai noștri fuseseră lichidați în Shoah. Femeile ne ajutau să ne întărim în propria vitalitate. În perioadele cele mai întunecate și mai dureroase ale exilului nostru, ele reprezentau și ceea ce ne ținea, acel ceva de care ne puteam *agăța* în

disperare de cauză, ca să nu ne prăbușim în prăpastie. Dintr-o perspectivă mai metafizică sau *morală*, femeile mi-au redat oare sentimentul că exist cu drepturi depline? Nu, ilegitimitatea mea pe pământ era, pentru mine, un fapt incontestabil, ce ținea aproape de delict, și nu am reușit niciodată să mă liniștesc în această privință. Nimic nu avea efect din acest punct de vedere, în afară, poate, de visul posterității, presupunînd că aș fi fost în stare să produc o operă. Pe Chiva, care suferea de un teribil sentiment de culpabilitate, probabil că femeile reușeau să-l calmeze într-o măsură mai mare.

În cazul lui, culpabilitatea venea de la circumstanțele speciale în care scăpase de masacrele din timpul pogromului de la Iași, dat fiind că făcuse parte dintre primii evrei încolonați și duși la Chestură, unde li se dăduse faimosul bilet pe care era ștampilat cuvîntul „Liber". Viclenia aceasta dăduse rezultate și, așa cum am mai povestit, îi determinase pe ceilalți evrei din oraș să se prezinte din proprie inițiativă pentru a obține respectivul permis de liberă circulație. Doar că grupurile următoare au fost masacrate cu sălbăticie, oamenii fiind împușcați cu mitraliera[1]. Iată un scurt extras

1. În timp real, pogromul de la Iași a produs o adevărată stare de repulsie printre membrii corpului diplomatic aflați în post la București. Ambasadorul Statelor Unite, care sugerează că mareșalul Ion Antonescu „a înnebunit probabil", era cu atît mai implicat cu cît trei cetățeni americani și-au pierdut atunci viața. El îi scrie secretarului de stat român: „Am discutat de multe ori cu membrii altor misiuni diplomatice despre recentele atrocități. Ei sînt la fel de dezgustați ca și mine de aceste orori": Jean Ancel, *Documents...*, ed. cit., vol. 3, p. 37. [Iată citatul exact, în original:

din *Cartea neagră* a lui Carp privitor la cele petrecute în curtea Chesturii: „Spectacolul de aici era înfiorător. Pe pămînt zăceau o mulțime de oameni cu înfățișări înspăimîntătoare. Însîngerați, cu ochii scoși, înțepați cu baioneta, mîini și picioare rupte, cadavre unul peste altul, țipete și vaete îngrozitoare"[1].

Chiva nu a putut niciodată să se lepede de ideea, desigur, irațională, potrivit căreia el însuși ar fi *slobozit*, ca să spun așa, pîrjolul ce avea să se abată asupra alor lui. Adusese la Paris bucățica aceea de hîrtie pe care stătea scris „Liber", dar o dosise atît de bine încît nu a mai reușit niciodată să o găsească... Greșeala și culpabilitatea jucau un rol și în cazul meu, dar în sensul că mă simțeam în continuare vinovat că nu fac nimic. Atunci, singura soluție era să-mi ofer o plăcere, de aici și compania femeilor.

Aspectul *social* a jucat oare un rol în aspirația noastră de a seduce, ca o modalitate de a accelera integrarea noastră sau de a ne înlesni asimilarea? Nu cred, noi nu încercam să „acostăm" fete cu stare în speranța de a ne „face un rost". Cu atît mai mult cu cît acelea pe care le cunoșteam

---

„I have frequently discussed with Collegues these recent outrages. They one and all are as appalled by the hideousness of it as I am" (n. tr.).]

1. Matatias Carp, *Cartea Neagra: Le livre noir...*, ed. cit., p. 272 (S.M.). [Redăm citatul după ediția originală: este vorba despre mărturia inginerului Israel Schleier, supraviețuitor al pogromului de la Iași, *cf.* Matatias Carp, *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România în timpul dictaturei fasciste. 1940-1944. Vol. II, Pogromul dela Iași*, Societatea Națională de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană", București, 1948, p. 91 (n. tr.).]

sau de care eram în măsură să ne apropiem erau, prin definiție, niște răzvrătite. Faptul că se alăturaseră micii noastre bande de meteci însemna că se emancipaseră deja de mediul lor, care le considera prea artiste sau boeme – Gisèle, soția lui Paul, intra în această categorie.

Pigmalion mai degrabă decît Casanova

La modul general, eram atît de bănuitor și de temător, încît făceam îndeobște trei pași înapoi, așteptînd ca ele să facă un pas înainte, comportament mai degrabă neobișnuit la un Don Juan. Și, de îndată ce o fată cu care aveam întîlnire întîrzia cincisprezece minute, eram convins că nu avea să mai vină. Nu m-am schimbat în această privință. Mereu la fel de rezervat, nu ceream niciodată numere de telefon. Îl dădeam pe al meu, spunînd: „Dacă din întîmplare vă amintiți, mă puteți suna". Dacă ești vînător, acționezi mai bine. Nu îndrăzneam nici să fac vreo declarație, asemenea celui care știe că nu va putea niciodată să aibă nimic în lumea asta, poate nici măcar să trăiască în ea pe termen lung. Lăsam lucrurile să vină de la sine, fără să le provoc.

N-am alergat niciodată după femei. Mă prefăceam: ele trebuiau să vină spre mine. Prin urmare, nu aveam nimic dintr-un Don Juan sau un Casanova din Balcani. Îmi amintesc, de pildă, un episod semnificativ. Într-o după-amiază, ne aflam într-o cafenea și, cînd a venit momentul să ne despărțim, o tînără foarte frumoasă, care se alăturase congregației noastre, mi-a strecurat în mînă un bilețel. L-am citit cînd am ajuns la hotel: „Întîlnire diseară, la cafeneaua

Capoulade, la ora zece". Eram un provincial și mă întrebam: ce fel de fată e aceea care îndrăznește să-i dea întîlnire unui băiat seara la cafenea? Eram înmărmurit, dar așteptam cu înfrigurare să se însereze și să se facă ora zece. Cînd am ajuns la locul întîlnirii, scîntei de dorință străluceau în ochii ei negri și triști. Dietmiza era de origine tunisiană. Am stat la o masă pînă la miezul nopții. În mijlocul conversației, ne-am sărutat cu înflăcărare, de parcă am fi așteptat să ne întîlnim de multă vreme. Căldura trupului ei îmi ardea pielea. La ieșire, ea a ezitat o clipă, apoi m-a urmat. Mersul ei avea ceva oriental și, pe tenul ei mat, nu era nici o urmă de machiaj. Mă privea cu un aer straniu și știam că va fi începutul unei legături. Părea că și dînsa simțea la fel. Mă asculta spunîndu-i lucruri pe care rareori i le destăinui unei necunoscute. Legătura noastră a durat mai multe luni.

Aveam aventuri trecătoare, dar mă feream de dragoste. Tindeam mai curînd spre Pigmalion, mult mai redutabil decît Casanova, pentru că el se folosește de timp și de dominația exercitată de viitor asupra prezentului pentru a pătrunde în mintea unei femei, pentru a o oferi propriei sale dorințe și a o însemna așa cum însemnezi hîrtia cu cerneală invizibilă. După Chiva, între 1949 și 1953, eu nutream două ambiții fundamentale: „Să construiești o operă și să seduci cît mai multe fete cu putință". Se pare că foloseam, mi-a amintit el, o expresie care i se părea pe atunci destul de caraghioasă, ivită, poate, din aplecarea mea către matematică: „Pe ea am s-o calculez!". Ceea ce însemna că trebuia să ghicesc cine era, apoi să calculez cum să pun mîna pe ea.

Totuși, am fost totdeauna foarte discret în dragoste. Eram și extrem de pudic. Prima dată cînd m-am dezbrăcat în fața unei fete, o suedeză, eram la Paris, trecusem de 23 de ani! De altminteri, pudoarea este un afrodisiac, poate chiar singurul. De fapt, cred că relațiile mele cu femeile nu au ieșit niciodată cu adevărat din lumea păcatului. Totdeauna am detestat dragostea grăbită. Eram atras de erotism și de arta voluptății, nu de pornografie. Și nu am cunoscut niciodată o prostituată. Patul, sau taina care-i leagă pe amanți, mi s-a părut totdeauna un lucru sacru. Ceea ce nu înseamnă că eram pudibond și nici nu cred că am fost un animal vrednic de plîns în dragoste: este frumos și emoționant să vezi cum virtutea unei femei, dacă mai putem folosi termenul, se transformă într-un jăratec dogoritor pe care nu l-ai fi bănuit la ea. Și să o observi cum se lasă cuprinsă de pasiune cu o îndemînare, o libertate și o finețe care ar face să roșească creaturi mai ușuratice.

De nu mi-ar fi fost atît de greu să iubesc

Ceea ce prietenii mei iarăși nu vedeau este faptul că există două feluri de bărbați: cei care au o mamă și ceilalți. Eu făceam parte dintre cei care nu cunoscuseră tandrețea unei mame, dat fiind că a mea mă încredințase tatălui meu cînd aveam 6 ani, la divorț. Mai apoi n-a simțit niciodată nevoia să mă ia sub aripa ei iubitoare, nici să-mi arate cea mai mică afecțiune. Amîndoi au emigrat în cele din urmă în Israel în anii 1950, unde tata și-a îndeplinit visul. A învățat o meserie: să confecționeze perdele.

Această situație a făcut din mine un bărbat care nu se poate ancora pe lîngă nici o femeie (nu știu să spun „mamă"), dar care se ancorează concomitent pe lîngă fiecare dintre ele. Așa că nu eram nici necredincios, nici ușuratic. Iar cînd situația devenea imposibil de rezolvat, mă refugiam în muncă, mă adînceam în cercetările mele și mă închideam în biblioteci. Cînd nu scriu, anxietățile mele se trezesc. Apetitul acesta de nestăpînit pentru cărți și femei nu m-a părăsit niciodată. În fond, am înșelat femeile cu cărțile, paradisul meu artificial. Iar dacă am muncit atît de mult la Paris, motivul este că mă temeam să iubesc. Poate că aș fi putut trăi fără ele, dar nu și fără cărți.

Iudaismul spune totuși că cel mai mare păcat este fuga. Pe de o parte, fugeam incontestabil de dragoste și eram chiar terorizat la gîndul de a mă îndrăgosti. Pe de alta, nefiind nici suficient de înarmat pentru viață, nici destul de curajos pentru a-i pune capăt, doar femeile au făcut ca ea să fie suportabilă pentru mine. Nu este vorba de nestatornicie. Dorința de a cuceri era legată, în cazul meu, de teamă, dacă nu de certitudinea înfrîngerii. Desigur că nu îndrăzneam să le spun femeilor adevărul. L-aș fi putut formula astfel: „Voi faceți imposibilul ca să devin un bărbat fericit. Dar eu sînt prea greu de iubit: nu vă încăpățînați!". În același timp, în acea perioadă se repeta un vis ciudat. Totul se petrecea într-o sală mare de festivități, la București. În timpul serbării, mai multe doamne îmi mărturiseau că făcuseră un copil cu mine, însă numai una îl adusese cu dînsa. Cu cît trecea timpul, cu atît eram mai fericit că am copii și doream tot mai mult să-i adun în jurul meu. De nu mi-ar fi fost atît de greu să iubesc. Eram convins că

sînt condamnat la singurătate, fericit doar în unele clipe de fericire furate.

Astfel încît zvonul cum că femeile se adunau în jurul meu ca muștele era foarte exagerat. Cît despre așa-zisa mea compulsiune către ele, aceasta era prost interpretată. Nu o neg, dar ea se explică prin faptul, de nemărturisit, că, înainte, îmi era teamă că nu voi plăcea, iar după, eram convins că nu plăcusem. De aici, o tristețe permanentă. Obișnuința mea cu femeile se metamorfoza atunci într-o necesitate frenetică. Observam cu maliție dorința lor provocată de a mea. Iar cînd ele triumfau și își imaginau că învinseseră ceea ce luau drept indiferență sau nehotărîre din partea mea, mă vrăjeau și mai mult. Atunci, în fața mea se afla o femeie cu totul nouă și, odată trecut vadul timidității, sentimentele mele puteau deveni dintr-odată intense și năvalnice. Îmi spuneam că fericirea vine și pleacă. Că trece prea repede. Plăcerea, în schimb, lasă urme durabile, gata oricînd să renască prin promisiunea unei viitoare întîlniri.

În fond, trei lucruri au contat în existența mea, cu excepția, desigur, a copiilor mei: munca, prietenia și femeile. Exact în ordinea asta. Și, la urma urmelor, cred că am trăit ca un sfînt, însuflețit de o exaltare mistică pentru umanitate și pentru cunoaștere. În rest, să dăm Cezarului ce este al Cezarului. Totuși, nu pierdeam din vedere că doar dragostea face minuni. Și nu știi ce fel de femeie cauți pînă ce drumul tău nu se întîlnește cu al ei, din întîmplare. Așa s-a întîmplat cu Marie, cu care aveam să mă căsătoresc în iulie 1955. O dată memorabilă. Abia dacă s-a scurs puțin mai mult de un an de la prima noastră noapte pînă la ceremonia de căsătorie.

Capitolul XI

Marie, chipul dragostei

Maupassant se întreba de ce un bărbat se trezește într-o bună dimineață cu hotărîrea de a se căsători. Întrebarea mă preocupa. În această privință, în mine se desfășura o judecată în curs de deliberare, al cărei verdict îl cunoșteam dinainte: vinovat! „Nu, în nici un caz nu trebuie să te căsătorești." Eram de neclintit în hotărîrea de a rămîne celibatar și, în forul meu interior, eram împărțit între, pe de o parte, dorința de dragoste, pe care o respingeam de teamă că m-ar putea cufunda din nou în suferințele copilăriei mele lipsite de iubire, și, pe de alta, dragostea-dorință sau dragostea-plăcere, în fața căreia nu rezistam și a cărei excitație mă urmărea toată ziua. Credeam că pot fi amant sau prieten, nu și soț și, cu atît mai puțin, tată – fusesem prea nefericit cînd eram mic ca să mă gîndesc să fac copii.

Nu mă mai puteam lipsi de ea

Neprevăzutul a năvălit peste mine în 1953. Printr-un fel de viclenie, nu a rațiunii, ci a inimii, care m-a luat pe nepregătite. Și, fără doar și poate, la momentul potrivit.

Un eveniment de ordinul a ceea ce vechii greci numeau „Kairos", acel moment efemer, însă esențial, supus hazardului, dar legat de absolut, cînd totul se hotărăște și cînd timpul intră pe o șină favorabilă dorințelor noastre. Kairos este darul cerului – Marie era și ea unul –, dar mai trebuia și ca eu să știu să mă supun oportunității și să o recunosc ca atare. Auzisem vorbindu-se despre dragoste, dar nu știam în ce constă ea. Or, mi se întîmpla ceva cu totul nou: pentru prima dată, nu mai simțeam nevoia să fiu cu altcineva, ci doar cu dînsa. Semn că un sentiment necunoscut se năpustea asupra mea. Prietenii mei se întrebau ce se întîmpla cu mine. Eu însă simțeam că era prea tîrziu pentru a mă opri din drum, pentru a întrerupe totul înainte ca acea întîlnire să devină irevocabilă. Vraja acționase deja.

Din copilărie, de cînd mama mă părăsise, nu făcusem decît un singur lucru: să mă antrenez continuu pentru a mă putea lipsi de dragoste. Unele femei ar fi dorit să le aparțin, în întregime și pe deplin. Copleșit de groaza de a depinde de cineva, nu acceptasem niciodată. Ele îmi reproșau nu de puține ori acest lucru și mă calificau drept „cinic". Cînd femeile te iubesc, au tendința să considere că le datorezi ceva, că au un drept asupra ta.

Poate că eram inconsecvent, dar nu din rațiuni considerate îndeobște tipic masculine. Mă comportam ca și cum trebuia să rămîn neatîrnat. Fugeam pentru că eram convins că nu am dreptul la dragoste, că nimeni nu m-ar putea iubi vreodată cu adevărat. Și totuși doream ceea ce mă speria, precum copilul care se teme de întuneric sau de necunoscut. O teamă dublă: teama de a iubi și teama de a accepta

să fiu iubit. Dacă iubești fără să fii iubit, ești nefericit. Dacă ești iubit fără să iubești, ești liber. Dar la ce e bună libertatea aceasta?

Și iată că eram pe cale să înțeleg că între a poseda și a iubi există o diferență fundamentală. A poseda o femeie înseamnă să te iubești pe tine însuți. A iubi înseamnă să fii posedat de o femeie. Eu eram posedat de Marie. Dragostea nu exista doar în cărți. Avea un chip, chipul lui Marie.

Ne-am întîlnit la Institutul de Psihologie, unde eu țineam cursuri privind tehnica anchetelor. Pe atunci eram un profesor-cercetător de 28 de ani, iar ea o studentă de 21 de ani, care provenea dintr-o familie evreiască de origine poloneză și care, la laborator, făcea parte din echipa mea de stagiari-interimari. Era greu să n-o bagi în seamă: Marie era încîntătoare, inteligentă ca un drăcușor, înaltă de trei coți, seducătoare și plină de viață. Avea ochi de pisică, un zîmbet care te vrăjea, dar și un temperament vulcanic și o personalitate foarte puternică pentru o tînără de 21 de ani.

Mai tîrziu, Marie îmi va spune că păream „extrem de străin în cadrul sistemului de învățămînt". Îmi cunoștea numele, dar nu se gîndise că eram evreu român: „Aveai mai curînd aerul unui indian" și, mi-a mai spus dînsa, „fizicul tău juca un rol important, pentru că nu se putea să nu fii frapat de frumusețea ta foarte specială, aproape stingheritoare, ca și de farmecul tău sau de prezența ta prea intensă, încît toate aceste însușiri luate împreună puteau avea un efect descurajator". Și eu care credeam că studentele mele rîdeau pe ascuns spunîndu-și: „Ce spinare ridicolă! Și apoi, accentul ăsta"...

Începuturile legăturii noastre

Păstrez o amintire foarte precisă despre prima vizită pe care mi-a făcut-o Marie, pe bulevardul Raspail, la moș Bois. Aveam întîlnire la 9 seara și mă întreb cum de am îndrăznit s-o fac să aștepte. Scriam, am continuat să scriu și ea a trebuit să aștepte pînă la 10 seara... Nu s-a supărat. Pînă atunci nu o văzusem decît cu tocuri înalte și, pentru prima dată, am fost mirat să constat cît de mică era desculță. Diferența aceasta de înălțime era oare rezonabilă? Încă nu știam că Marie incarna tipul de femeie de care fugisem întotdeauna, cea căreia îi voi spune pentru prima dată „te iubesc", două cuvinte care, pînă atunci, mi se păruseră atît de amenințătoare. Puțin mai tîrziu, într-o zi cînd stăteam la o masă în restaurantul Polidor, pe strada Monsieur-le-Prince, îi ghicisem viitorul în cafea. Îi prezisesem că se va căsători înainte de finele anului, dar nu credeam că alesul voi fi eu!

Ideea căsătoriei nu mă încălzea prea tare. Fapt este că am introdus-o în cercul meu la scurt timp după întîlnirea noastră. Îl cunoscuse deja pe Chiva cu șase luni în urmă, iar el o impresionase prin maniera lui dezinteresată de a-i călăuzi pe oameni, prin erudiția și devotamentul lui. Începînd din 1952, garsoniera lui din vila Robert-Lindet, nu departe de Montparnasse, era un loc binecuvîntat, unde puteam să ne vedem, să stăm de vorbă sau să ne întîlnim pentru a lua cina. Marie hoinărea împreună cu noi prin cafenele, iar serile, la Rosebud sau la Bal Nègre de pe strada Blomet, un cabaret dansant, unde aveam obiceiurile noastre.

Întemeiat în anii 1920, foarte apreciat de comunitatea antileză, locul devenise, în perioada interbelică, unul dintre marile puncte de atracție din capitală. Înainte de război, povestește Simone de Beauvoir în *La Force de l'âge*, „foarte puține femei albe se amestecau cu negrii; și mai puține îndrăzneau să intre pe ringul de dans: comparativ cu elasticitatea africanilor, cu freamătul antilezilor, rigiditatea lor era deprimantă". Închis sub Ocupație, localul se redeschisese de curînd și acolo, la începutul anilor 1950, îi filmase Jacques Becker pe Jean Gabin și pe Jeanne Moreau în *Touchez pas au grisbi*, în timp ce Maurice Merleau-Ponty îi făcea curte lui Juliette Gréco.

Apoi a intervenit episodul acela ciudat, cînd eram împreună de cîteva luni: îi propusesem lui Marie să vină cu mine la Sienna, în Italia. Data: 3 august 1954. Eu ajunsesem primul, în recunoaștere, nu știam ce hotel să aleg și îi sugerasem să ne întîlnim în Piazza del Campo. Stranie idee, totuși, să-ți dai întîlnire cu o tînără de numai 22 de ani... în străinătate și, în plus, pe stradă! Marie considera că sînt cam aiurit, așa că nu s-a mirat cu asupra de măsură. A venit cu autocarul, fără să fie sigură că o voi aștepta. Purta o fustă roșie și un corsaj alb cu buline negre. A fost un sejur minunat. Hoinăream, vorbeam, coboram jaluzelele camerei și rămîneam în pat pînă la 6 seara.

Marie era ca toate femeile: se oferea, se eschiva și își apăra libertatea. În plus, era logodită cu Arthur Feldman, care avea să devină medic. Părinții ei nu erau deloc încîntați: Marie era foarte emancipată, umbla de colo-colo, ei erau mereu neliniștiți, o găseau dificilă, se întrebau necontenit ce figuri avea să le mai facă și se temeau mai presus de orice

să nu se căsătorească cu un creștin. Alain Schlumberger – unul dintre pionierii informaticii din Franța, care a rămăs apropiat de noi – începuse mai întîi să-i facă curte și ei își spuseseră: în fine, umblă cu un evreu! Doar că „Schlum" provenea din înalta societate protestantă... Apoi s-a ivit Arthur Feldman. Era sărac, nu începuse încă studiile de medicină și lucra în prăvălia de bibelouri a tatălui său. Dar luptase în Divizia a doua blindată a generalului Leclerc, apoi plecase în Israel pentru a intra în Haganah, armata evreiască clandestină, și a participat la războiul de independență din 1948. Un evreu care stătea drept avea de ce să-i liniștească pe părinții ei.

În acel moment, îmi era încă cu neputință să-mi imaginez că într-o bună zi nu voi mai fi singur, că voi trăi alături de o altă ființă. O ființă căreia va trebui și să-i dau socoteală. Îmi spuneam că voi fi obligat să mint, ceea ce eram incapabil să fac mai mult de douăzeci și patru de ore. În același timp, fără pasiune, nici un bărbat n-ar construi o casă, n-ar planta un copac, nu și-ar lua o soție și nici nu ar întemeia o familie. De fapt, nu mă mai puteam lipsi de Marie. Dar de ce să mă căsătoresc, convins fiind că ea s-ar putea sătura de mine dintr-o clipă într-alta? Pînă la urmă, m-am căsătorit împotriva rațiunii, nu însă și împotriva inimii.

„Te iubesc pentru totdeauna, deocamdată"

Este fără doar și poate motivul pentru care îi spuneam, cu prudență: „Te iubesc pentru totdeauna, deocamdată". Însă îmi puneam necontenit aceeași întrebare: cum să le oferi

unei femei și unor copii dragostea pe care ei o așteaptă cînd tu însuți n-ai fost iubit? Dragostea este un schimb reciproc. Eu nu-l învățasem. După Chiva, graba noastră de a ne căsători orice ar fi probabil că răspundea, măcar în parte, și nevoii de a ne smulge din starea de neintegrare, ca și din disperarea ce ne pîndea din cauză că ne întorceam seară de seară în camerele noastre anonime, reci și triste. A mai adăugat: „Căsătorindu-te cu Marie, pătrundeai într-un mediu evreiesc asimilat, ceea ce mă făcea să cred că vei alege calea integrării în societatea franceză". Marie, care se simțea deja într-un decalaj față de propria familie, vedea lucrurile altfel. După spusele ei, familia Bromberg, *shmatologi*, fabricanți de haine (*shmates*, în idiș, înseamnă „veșminte"), erau foarte ancorați în evreitatea poloneză: „Deși nu eram vulgari sau prost crescuți, nu știam cum să ne comportăm în lumea bună".

Fapt este că i-am cerut mîna lui Marie la cîteva luni după întîlnirea noastră. Simțeam că găsisem dragostea cu dînsa – o dragoste cu care aș fi putut să trăiesc și să mă gîndesc la o existență stabilă. De altminteri, eu țineam la căsătorie mai mult decît Marie, care a fost uluită, pentru că mă percepea ca pe un cuceritor și, mi-a spus ea, „dat fiind că eu nu eram dificilă și te doream, credeam că așa se petreceau lucrurile și cu celelalte fete".

Am fost la rîndul meu surprins să o aud spunîndu-mi „da" imediat, fără să ezite o secundă, deoarece credeam că nu era cu adevărat îndrăgostită. Apoi, foarte repede, i-am spus că voiam să am un copil cu ea, fără să mă gîndesc prea mult, dat fiind că situația mea profesională rămînea precară. O scrisoare de trei pagini, pe care i-am scris-o lui

Chiva în 1953, stă mărturie pentru starea mea de spirit de atunci. Îi scriam mai cu seamă că noi aveam deja 28 de ani și că trebuia, „pînă la urmă, să producem ceva. Altminteri, vom rămîne mereu cufundați în incertitudine". Și adăugam: „Mai cred și că trebuie să fim atenți. Sînt convins că bursa noastră este doar pentru un an. Mi se pare că, pînă nu avem ceva pe care să ne bazăm, nu putem spera la vreo liniște sau vreo siguranță. Toate astea m-au cam cufundat în gînduri negre în ultimul timp. Însă trebuie să *ne luăm în serios* viața și să decidem dacă vrem sau nu să facem ceva din ea". Încheiam cu următoarele cuvinte: „Iată că scrisoarea mea este deja cam lungă. Te va împiedica să citești *Combat* pînă ajungi la Trocadéro"[1].

Cred totuși că încercam cu disperare să-mi întemeiez o familie. O familie intimă, cu un tată, o mamă și copii – oarecum ca familia Ter Minassian, care-mi servea drept model. Marie, foarte intuitivă, înțelesese cît de mult îmi lipsiseră siguranța, afecțiunea și înrădăcinarea în trecut. În cererea mea de căsătorie nu a existat nici un calcul rațional. Părinții ei puseseră bani deoparte și voiau să ne cumpere un apartament pe Insula Saint-Louis, ceea ce amîndoi am refuzat din capul locului. Pe Chiva, în schimb, îl preocupa mai curînd inserția socială, voia să-și creeze o familie socială.

Apoi a venit ziua cînd Marie le-a împărtășit părinților proiectul nostru, scenă pe care mi-o povestise de îndată, demnă de un roman de Isaac Bashevis Singer. „Prima întrebare: este evreu? Uf, *Mazel tov*, este evreu! Apoi: nu cumva

1. Scrisoarea se află în arhivele Danièle Cyna-Chiva.

e sefard? Nu. Din nou, ușurare, erau mulțumiți. Și care este naționalitatea lui? Român. Ei, aici, nici că se putea mai rău. Mai întîi a fost o adevărată dramă. Erai lipsit de mijloace, erai bizar, evreitatea ta nu semăna cu a lor, dar, pînă la urmă, te-au acceptat". Presiunea soacrelor evreice este totuși teribilă: cred că singurul interes pe care-l prezentam pentru ea ținea de viitorii nepoți. Nu eram nici medic, nici avocat, dar considera că un evreu era preferabil unui creștin, iar un evreu de aproape doi metri cu ochi verzi, spunea dînsa, nu se găsește la fiecare colț de stradă. Cît despre statura mea, eram stăpînit de o amară părere de rău. Este știut că bărbații foarte înalți au adesea o slăbiciune pentru femeile scunde, însă eu mă temeam, mai ales pentru Marie, ca diferența dintre noi să nu stîrnească zîmbete. Pe scurt, eram convins că făcusem o impresie proastă asupra părinților ei.

Terapie: „Nu mă lăsați să înnebunesc!"

În prima perioadă a legăturii noastre, în 1953-1954, mai aveam un motiv de ezitare: mă simțeam iarăși foarte rău și urmam o psihoterapie. Luasem integrarea în CNRS prea în ușor, ca fiind ceva provizoriu, un noroc sau o eroare? Mi se întîmpla să izbucnesc brusc în lacrimi și apoi mi-era rușine. Fobia pătrunsese în mine ca viermele în fruct și totul se revărsa dintr-odată, inclusiv frica, picătură cu picătură. Încercasem să așez un capac peste oala în fierbere, dar nici unul nu se potrivea. Uneori, exact cînd crezi că ai ieșit la liman și nu mai ești atît de vigilent, lovitura este

teribilă. Ajunsesem în situația în care mă temeam să nu fiu închis într-un azil, încît moartea mi se părea a fi singura rezolvare a misterului ce-l apasă pe fiecare dintre noi. A ieși din viață înseamnă a ieși din enigmă.

Cu toate acestea, nu țineam să încep o psihanaliză. Nu aveam obiceiul să mă destăinui, ceea ce mă stingherea, și mai ales nu voiam să revin asupra trecutului meu românesc, care tocmai se încheiase. Nici nu voiam să-mi irosesc energia într-o terapie, cînd aveam atîta nevoie de ea în altă parte. Aveam însă impresia că-mi pierd mințile. Totuși, nu știam pe cine să consult și mă simțeam neajutorat în fața multitudinii de adrese pe care mi le dădeau cunoștințele mele. Pînă cînd am fost sfătuit să mă duc la Muriel Cahen. O femeie. Mi-am spus că voi putea s-o înduioșez și să-mi plîng de milă. Iar Paul îmi atrăsese atenția în acea perioadă: „Ai grijă, nebunia este iadul pe pămînt".

„Ce vi se întîmplă?", m-a întrebat ea de la bun început. „Nu mă lăsați să înnebunesc!", i-am spus eu în loc de orice alt răspuns. La care ea mi-a dat o replică surprinzătoare: „Ei, da, nebunia este de multe ori un lucru mai serios decît crede lumea". La prima vedere, Muriel producea un efect straniu. Era o femeie cu o constituție fizică solidă, ușor misterioasă, avea în jur de treizeci de ani, șolduri largi, purta numai rochii, iar din silueta ei se degaja o seninătate elegantă. Probabil că suferea din cauza urîțeniei ei, care mie nu mi se părea însă dezagreabilă. Era pătrunzătoare, excepțional de inteligentă, avea aerul unei vrăjitoare, scos în evidență de niște buze prea rujate. Era inimoasă, avea ochi mari, negri, întrebători, puțin exorbitați, deasupra cărora se arcuiau niște sprîncene lungi. Îi vorbeam astfel

încît să poată construi în linii mari preistoria vieții mele. Apoi mi-a spus, cu tact: „Oh, credeam că este ceva mai grav", nu atît pe un ton neutru, cît pe cel, liniștitor, al unei doici care-i spune copilului: „Nu trebuie să te temi, nu mai plînge, nu-i nimic...".

Cînd faci o depresie, pătrunzi într-o a patra dimensiune. Te prăbușești în lipsa de încredere și de stimă de sine, epuizarea psihică te copleșește, iar ceea ce se petrece în interior, la nivel mental și fizic, trece înainte de orice altceva. Realitatea devine ficțiune. Pămîntul îmi fugea de sub picioare, eram răvășit de tot ce mi se întîmpla, condamnat din nou pentru o greșeală pe care nu o comisesem. Eu, care credeam că plătisem pentru tot, copilăria mea, persecuțiile, războiul, faptul de a mă fi născut evreu, fie prin suferință, fie asumîndu-mi niște riscuri.

Oricum vor fi stat lucrurile, îmi pierdeam încrederea în mine, dar și în cercetare. Și, dintr-odată, zilele mele s-au transformat în nopți. Aceasta este singura expresie potrivită. O lungă noapte de spaimă – fie că eram treaz, fie că dormeam, fie că mă hrăneam, fie că nu, toate astea nu mai aveau nici cea mai mică importanță. Stările acestea nu-mi erau cu desăvîrșire necunoscute. Copil fiind, aveam năluciri, care se iveau totdeauna într-o situație de anxietate, cînd eram lăsat singur acasă, cînd un puști mă ataca făcîndu-mă „evreu împuțit" sau cînd eram bolnav și aveam febră. Iar eu nu înțelegeam de unde veneau aceste halucinații. Eram atît de istovit după aceste nopți de nesomn, încît nu-i puteam explica nimic lui Muriel. De altfel, nici eu nu înțelegeam nimic. Viața mea se făcuse bucăți și devenise o fundătură: cum să le mai lipesc la loc, cînd încercasem

de atîtea ori? Muriel m-a scos din una dintre cele mai întunecate perioade ale existenței mele. Cît despre răbdarea, delicatețea și blîndețea lui Marie, ele m-au salvat. La fel și căsătoria noastră.

Nuntă în stil evreiesc

În ziua căsătoriei noastre civile, eram așteptat la un congres de statistică, așa că am trecut în goană pe la primăria arondismentului XV și, la cinci minute după ce am semnat, mi-am luat rămas-bun de la soție și am șters-o. Ne-am reîntîlnit seara și am petrecut noaptea nunții la hotelul La Terrasse, care există și astăzi, la poalele colinei Montmartre. A doua zi, părinții ei, foarte drăguți, ne-au invitat să prînzim la ei. După nașterea lui Pierre, în septembrie 1957, mergeam să-i vizităm mai des decît veneau ei la noi, dar n-am vrut niciodată să-l lăsăm pe fiul nostru să stea la ei. Marie nu uita să mă instruiască înainte de mese, pentru că, spunea dînsa, nu stăpîneam nici curtoazia pariziană – de pildă, nu știam că mai întîi trebuiau servite doamnele –, nici pe cea moldo-valahă, stilul acelor români care sărută mîna și fac atîtea plecăciuni încît aproape că-ți vine să-i rogi să fie grosolani.

Cum se face că ne-am căsătorit în stil evreiesc? Noi nu țineam în mod special la asta, iar părinții lui Marie, amîndoi socialiști, nu erau religioși, chiar dacă, în tinerețe, tatăl ei studiase într-o *yeshiva* pentru a deveni rabin. Totuși, ei insistau să facem o căsătorie evreiască și visau chiar să organizeze o petrecere somptuoasă, fără îndoială pentru că

întreaga lor familie fusese asasinată în Polonia. Evenimentul trebuia marcat. Așa că am făcut un dublu compromis.

Mai întîi am obținut ca ceremonia să aibă loc la familia Bromberg, acasă, și să fie îndeplinită de o persoană pe care o cunoșteam, Émeric Deutsch, care era rabin și viitor psihanalist. Nu am trecut pe la Consistoriu. Marie fusese de acord, era expansivă și arăta fățiș că respingea tradițiile. Apoi, am acceptat o petrecere, însă cu puțini invitați. Ea a avut loc la Orée du Bois [de Boulogne]. Cei aproximativ o sută cincizeci de invitați erau îmbrăcați după tradiție – cu excepția noastră – și toți bărbații purtau kipa.

În mod ciudat, noi refuzam să ne comportăm ca eroii evenimentului. Marie se dusese la o croitoreasă ca să-i facă ținuta, o rochiță albă destul de folclorică, care nu semăna deloc cu o rochie de mireasă. Prietena noastră Anahide era martorul nostru și își amintește că noi „cam bruscaserăm familia. Ați adoptat atitudinea cuiva care pare exasperat de ceremonie. Totuși, părinții lui Marie organizaseră bine totul. Și iată că, spre miezul nopții, ați dispărut de-a binelea: Marie încă anunța invitaților plecarea voastră, cu un aer puțin stingherit, în timp ce tu ieșiseși deja în stradă și făceai semn unui taxi!". A doua zi am plecat la Saint-Tropez, unde ne-am întîlnit cu Chiva.

Marie, încă foarte tînără, era pe atunci foarte departe de a deveni psihanalistă, dar amîndoi, ca îndrăgostiții, mergeam la seminariile lui Lacan la spitalul Sainte-Anne, la cele ale lui Merleau-Ponty, care preda psihologia copilului la Sorbona, și la cele ale lui Lévi-Strauss, unde o trăgeam după mine. De altminteri, ea era însărcinată cu Pierre în

același timp cu soția maestrului-antropolog, așa că, în scurt timp, aveau să-și plimbe împreună bebelușii.

Întemeierea unui cămin implica despărțirea definitivă de tatăl și mama mea. Această pagină era în sfîrșit întoarsă. La început oscilam însă între două stări opuse. Pe de o parte, pentru prima dată de atîția ani, încercam o senzație care numai familiară nu-mi era: de împăcare. Pe de altă parte, am început să somatizez și să fac urticarie la scurt timp după căsătorie – erupția unui fel de pulsiune anticonjugală? Nu că aș fi iubit-o mai puțin pe Marie sau că m-aș fi gîndit că făcusem o greșeală căsătorindu-mă cu ea. Poți ezita înainte de a te căsători, nu și după ce hotărîrea a fost luată. Mai degrabă eram îngrozit la gîndul că nu voi fi la înălțime. Continuam să cedez în fața fantomelor mele și mă temeam să nu se producă, în sînul propriei mele familii, contagiunea unei singurătăți și a unei anxietăți a căror cruzime o cunoșteam prea bine.

Fericirea primilor ani de căsătorie

Ne-am instalat într-un apartament plăcut de o sută de metri pătrați, rezervat cadrelor didactice, la numărul 27 pe strada Ballu, în arondismentul IX. La capătul a șapte ani de exil, nevoia mea imperioasă de a avea un loc al meu se concretiza în cele din urmă! Astfel încît prima mea inițiativă a fost să comand la un tîmplar o masă de lucru uriașă, care ocupa în întregime încăperea de lîngă camera de zi. Locul acela, numai al meu, era de neprețuit: puteam să mă izolez, să-mi organizez biblioteca și să lucrez după plac. Bărbații cred

de multe ori că ar fi scris cărți mai bune dacă nu s-ar fi căsătorit. Se înșală.

Cum acum aveam în sfîrșit spațiu, profitam ca să-mi împrăștii hîrtiile, lucrările, însemnările și fotocopiile peste tot. Iar cînd băieții erau mici, Marie mi-a amintit că nu intrau niciodată în biroul meu fără permisiunea mea. Erau, de altfel, disciplinați: „Tati lucrează la teză sau tati scrie!", spuneau ei cu un aer foarte natural. Cred că asta trebuie să fi jucat un rol important în viața lor. Trebuie spus că am avut noroc: Pierre, născut în 1957, apoi Denis, născut în 1962, erau amîndoi niște copii minunați. De parcă ar fi înțeles încă de atunci că izolarea este principiul fundamental al economiei artistice sau intelectuale.

Întrebîndu-mi prietenii, unii își amintesc de un obicei ciudat: cînd primeam musafiri, se întîmpla ca eu să mă retrag să lucrez fără să previn pe nimeni, făcînd totală abstracție de invitații așezați pe canapea, care sporovăiau cu un pahar în mînă. Băieții se mai jucau pe mochetă sau pe covor cu mașinuțele lor în timp ce eu citeam, dar asta nu mă deranja: „Aveai o uluitoare capacitate de a te retrage în lumea ta", îmi spune Anahide. Este adevărat că lucram atunci la teză cu înverșunare, ca să nu „fiu dat afară din CNRS la anul", cum suna, se pare, unul dintre laitmotivele mele preferate – o spaimă sfîșietoare, care nu s-a atenuat decît după mai mulți ani.

În concepția mea cam demodată, era de la sine înțeles că o femeie știe să gătească. Or, am fost descumpănit: Marie era incapabilă să fiarbă un ou sau să prăjească ceva, indiferent ce. Nu știa să gătească decît orez, astfel încît, după cum mi-a spus ulterior, probabil că am „înghițit cantități

foarte impresionante". Ne hrăneam totuși cum se cuvine și, cum lucram amîndoi, aveam o bonă la copii. Abia după ce m-am căsătorit am început să mă socializez. Eram fericiți cînd rămîneam numai noi doi, dar aveam adesea invitați în casă. Marie era mai puțin sălbatică și organizam petreceri unde se bea cam mult, cu douăzeci sau treizeci de persoane și cu muzică, în special de Crăciun și de Anul Nou, momente totdeauna dificile pentru cei exilați. Anahide mi-a atras totuși atenția că nu mă văzuse niciodată agitîndu-mă în bucătărie, ajutînd-o pe Marie să spele vasele, să facă ordine sau să deretice, nici ocupîndu-mă, de altfel, de cei doi copilași, cum fac tații moderni. Îmi spun că, dacă am fi stat într-o locuință de patru sute de metri pătrați, poate că nu ne-am fi despărțit după șaisprezece ani.

Marie nu era genul gospodină. Înainte de a deveni psihanalistă și autoare de renume, intrase la CNRS, în 1954, cu un an înainte de căsătoria noastră. Datorită celor doi nași ai noștri, sociologii Michel Crozier (1922-2013) și Georges Friedmann, fusese cooptată la Centrul de Studii Sociologice unde, ca să reiau cuvintele ei, „fierbea în suc propriu, fără mare convingere". Anchetele privind companiile de asigurări sau munca micilor funcționari o plictiseau de moarte. Simțea că o luase pe o cale greșită și, ținînd cont de inteligența ei ieșită din comun, eu îi reproșam lipsa de ambiție, chiar dacă nu avea decît 23 de ani. După căsătoria noastră, Chiva a făcut de altfel în așa fel încît ea să i se alăture la Muzeul de Arte și Tradiții Populare, în Laboratorul de etnografie franceză condus de Marcel Maget, unul dintre pionierii etnologiei rurale încă din anii 1940.

Marie mi-a mai amintit și că bulimia mea pentru ieșirile în cabaretele de jazz sau în baruri nu se potolise. Aveam permanent chef de dans, ea mai puțin. Privind înapoi, ea s-a întrebat dacă decalajul acesta n-a jucat un rol imperceptibil în cuplul nostru. Este adevărat că Marie părea foarte sociabilă, dar în realitate rămînea destul de introvertită, ceea ce, cu trecerea timpului, s-a confirmat, după cum a recunoscut singură.

Fobiile mele postconjugale

În plus, aveam tot felul de fobii. De cum ne-am mutat, am anunțat-o pe Marie că nici nu se punea problema ca numele noastre să apară în cartea de telefon. Așa că eram trecuți pe „lista roșie". Marie își imagina că nu doream să fiu hărțuit de fetele cărora le dădusem papucii. Adevărul era cu totul altul: nu voiam ca familia mea, care trăia în Israel, să mă poată găsi la Paris, mai ales sora mea. Al doilea motiv ținea de teama pe care războiul o întipărise în mine și de ideea că poliția politică română ar fi putut să mă supravegheze sau să se ia de soția și copiii mei. Și apoi, proclamam interdicții. De pildă, nu trebuia să se vorbească în nici un caz de tatăl sau mama mea.

Printre fobiile mele care veneau de la violențele războiului și, poate, de la scenele refulate ale pogromului din București: nu puteam suporta vederea unui cuțit și Marie trebuia să le ascundă pe toate. Astfel încît, atunci cînd închiriam o casă de vacanță, era mai bine ca ea să facă un tur al încăperilor pentru a se asigura că nici un obiect

ascuțit nu zăcea prin vreun cotlon. Alte tipuri de spaime o mirau. De pildă, reticența mea de a mă scălda în mare, pentru că-mi era o frică de moarte de valuri. Sau groaza mea la gîndul de a conduce o mașină, din cauza vitezei.

Cînd cei doi fii ai mei au venit pe lume, am început să întorc pe toate părțile interogația mea favorită: cum putem ști ce ne rezervă ziua de mîine? Și dacă tot ce ni se întîmplase în anii 1930 și în timpul războiului avea să se repete? De aici și neliniștea irațională care mă chinuia: dar dacă trăiam prea bine, chiar peste mijloacele noastre? Și dacă această situație nu avea să dureze – frica la gîndul lipsurilor m-a obsedat dintotdeauna –, cum să-i inițiez pe copii în virtuțile privațiunilor și să-i obișnuiesc să fie cumpătați? Va trebui să le explic de foarte timpuriu că vor trebui să-și cîștige pîinea și să facă studii. Din acest punct de vedere, am fost copleșiți: un fiu absolvent la ENA, altul cu o diplomă la Groupe des Écoles Centrales – amîndoi au făcut studii la instituții renumite, o cale care mie îmi fusese interzisă. Am simțit totdeauna o imensă mîndrie. Fiii mei sînt asimilați, francezi adevărați. Cît despre mine, nu puteam să mă asimilez decît prin ei, prin loialitate.

Mă mai frămînta încă o dilemă, și ea izvorîtă din persecuțiile îndurate: trebuia sau nu ca ei să fie circumcișI? În România, nu prea arătam a evreu, putem fi luat drept rom, motiv pentru care mătușa Ana mă trimisese în mod imprudent să fac cumpărături în timpul pogromului de la București. Dar, în acea vreme, faptul că eram circumcis mă putea trăda în orice clipă. Din exces de prudență, noi am decis așadar ca ei să nu fie circumcișI, pentru cazul în

care vremurile ar deveni din nou amenințătoare. Era din cauza războiului, dar, ulterior, am regretat mult. De altfel, și ei ne-au reproșat lucrul acesta, pe drept cuvînt.

Cum să fii un tată bun?

Pierre a fost conceput la munte, la Megève, în iarna 1956-1957. Despre Marie însărcinată păstrez mai ales amintirea vacanței noastre de Paște în Sud, în aprilie 1957, la Rustique-Olivette, o vilă situată pe dealurile din La Ciotat. Daniel Guérin, critic de artă și mare figură a anarhismului, foarte apropiat de Trotki în anii 1930, avea să inaugureze acolo o rezidență pentru artiști, universitari și scriitori. El ne invitase și Marie se hotărîse să citească integral *În căutarea timpului pierdut*, de la primul la ultimul rînd. Ceea ce a și făcut. Trei ani mai tîrziu, în 1960, Daniel și Marie vor face de altfel parte dintre semnatarii „Manifestului celor 121", Declarația privind dreptul de nesupunere în Algeria.

Dat fiind că urma să fiu cap de familie, îmi spuneam că ar fi bine să avem și noi o casă la țară, în Provence. M-am dus din nou acolo, în 1959, pentru a explora împrejurimile și, într-o bună zi, i-am trimis o telegramă lui Marie pentru a-i cere să vină de urgență: găsisem o casă superbă la Fayence, în Var. Pierre Vidal-Naquet, care era și el în căutarea unei case, i-a propus lui Marie să vină cu el. Așa s-a făcut că dînsa a plecat cu el, cu mașina, în călătoria cea mai periculoasă din toată viața ei, după cum mi-a povestit, dat fiind că Vidal-Naquet conducea privind... în retrovizor.

Nu a făcut niciodată vreun accident, iar Marie a ajuns teafără și nevătămată. Deoarece casa s-a dovedit în cele din urmă mult prea scumpă pentru modestele noastre salarii de la CNRS, a cumpărat-o Vidal, care și-a petrecut acolo jumătate din viață. Ulterior, am găsit, foarte aproape de el, o căsuță mai mică, pe care am dobîndit-o contra unei sume derizorii, aflată pe strada Droite.

Pierre s-a născut în arondismentul XV, pe strada Blomet, la măicuțe, din fericire nu la Bal Nègre... Nașterea a durat treizeci și două de ore și a fost nevoie de intervenția forcepsului. Cînd durerile au început, am fost scos din sală. Umblam încoace și-ncolo pe culoarul care mirosea a farmacie. Îmi amintesc de îngrijorarea mea și mă văd și astăzi cum alergam de la o infirmieră la alta, neajutorat. Ele îmi explicau că „travaliul" mai putea dura mult, durerile apăreau și dispăreau. Marie avea o voce calmă, dar era istovită. Ajunseserăm la clinică în timpul nopții, se făcea ziuă și eu începeam să mă panichez. Va reuși oare să aducă copilul pe lume? În mod evident, Pierre nu prea avea chef să părăsească pîntecele mamei lui, voia să rămînă acolo unde se afla și se opunea energic ideii de a fi dat afară! Dar dacă Marie era în pericol? Nu, nu va muri, îmi spunea infirmiera, problema venea de la bebelușul care refuza să se nască. De ce eram atît de sigur că era vorba de un băiat? Dar dacă nu va supraviețui nașterii? Nu, nu era posibil după atîtea strădanii. Apoi Pierre s-a hotărît în cele din urmă. Și, deodată, o infirmieră a venit către mine: „Este foarte frumos!".

Eram în al nouălea cer. I-am văzut fețișoara roșie și mînuțele, atît de mici. Era frumos, dar era caraghios – cu fața boțită, ai fi zis că era un bunic plin de riduri. Era fiul meu.

Aveam un fiu! Bietul bătrînel. Așa se întîmplă întotdeauna: te naști, descoperi lumea și sfîrșești prin a nu înțelege nimic din ea, pentru că nu ai niciodată destul timp. Și apoi, îți petreci restul zilelor întrebîndu-te „de ce". Prin comparație, venirea pe lume a lui Denis mi s-a părut miraculos de ușoară. A trebuit să plecăm de acasă pe la 3 noaptea, iar el s-a născut la 10 dimineața. Un bebeluș desăvîrșit. Mie, care nu avusesem tată, nu-mi venea să cred că am doi fii.

În vara ce a urmat nașterii fiului mai mare ne-am întors la Saint-Tropez, într-un mic hotel situat în spatele viitorului Byblos, hotelul Des Palmiers, ascuns după niște arbuști. Pierre începea să vorbească, spunea de dimineață pînă seara „pădurice, pădurice" și pretindea să fie îmbrăcat cu pantalonul roșu, adică cu „cacalon oșu". Și era încîntat cînd îi aduceam mașinuțele sau camioanele pe care mi le dădea societatea de stații de benzină BP, pentru care efectuam o anchetă. Apoi ne-am dus în Spania, la Cadaqués, cu familia Crozier. Marthe Elek, sora lui Thomas Elek, despre care am mai vorbit, eroul din FTP-MOI împușcat la Mont-Valérien, la 19 ani, se afla și ea acolo. O cunoșteam pentru că frecventam micul restaurant al părinților ei, de pe strada Montagne-Sainte-Geneviève, și cu această ocazie, în Catalonia, i-am prezentat-o lui Marie.

Cu toate suișurile și coborîșurile mele, m-am străduit să fiu un tată bun, dar nu sînt sigur că am reușit. Trebuie să fii înzestrat pentru așa ceva, nu este suficient să iubești. Am perseverat totuși, deși seninătatea nu a fost niciodată punctul meu forte. Adeseori eram abătut, anxios și nemulțumit, și știu că astfel de stări sufletești pot fi extrem de neplăcute pentru cei din jur.

Nici fidel, nici infidel

Cu Marie, înțelesesem în cele din urmă că, atunci cînd un bărbat iubește o femeie, nu o iubește pe jumătate. În primii ani, îi eram credincios fără voia mea. Cu toate acestea, este oare posibil să nu dorești decît o singură femeie? Dragostea nu este o constrîngere, nu ne face să devenim insensibili față de ceilalți și, în anii 1960, epoca revoluției sexuale, moravurile erau foarte libere. A iubi are, de altfel, un înțeles prea cuprinzător: există atîtea specii de dragoste, care nu se exclud unele pe altele. În mintea mea, excluderea și fidelitatea nu au nimic de-a face cu dragostea. Posedarea cere o mentalitate de proprietar. Din acest punct de vedere, eram un diletant. Nu pe celălalt îl trădam, ci mai degrabă cuvîntul dat. Dar cum să spui nu dorinței? În principiu, îți iubești tatăl și mama, în mod cert iubești mai mulți copii, atunci de ce să nu fii atras de diverse femei?

Nu eram nici fidel, nici infidel. Sau, altfel spus, fidelitatea și infidelitatea nu au încetat niciodată să reprezinte o luptă cu mine însumi. Reușeam uneori s-o ocolesc sau s-o evit, dar mai rar s-o cîștig. Un eșec umilitor. Dar cum să menții fidelitatea în limite rezonabile? Doar dacă nu cumva ea comportă o doză de lene: la ce bun să te străduiești din răsputeri să seduci o femeie deosebită ca s-o înșeli apoi cu altele și să riști s-o pierzi?

Întrebarea aceasta m-a urmărit toată viața. Mi se pare că lucrul care este numit îndeobște fidelitate într-un cuplu are de-a face într-o oarecare măsură cu înverșunarea sau cu constrîngerea. Și, în concepția mea, fidelitatea are de-a

face cu sufletul, iar infidelitatea cu trupul. Nu o percepeam cu adevărat ca pe o felonie. Nici viața nu ne este fidelă. Timpul ne trădează în fiece clipă, dorința nemuritoare ne pîndește, plăcerea ne ispitește. Morala contra trupului. Însă gelozia rămîne adesea stăpîna casei, ceea ce mi s-a părut totdeauna absurd: cînd începi să fii gelos, înseamnă că suferi din dragoste. Or, ura nu poate în nici un caz vindeca suferința. În același timp, cuplurile cu vechime mi s-au părut todeauna enigmatice: cum procedează oamenii pentru a se iubi cînd nu se mai iubesc? Între un bărbat și o femeie nu există pînă la urmă decît o singură clipă a adevărului: clipa despărțirii lor.

Puterea lui *Tikkun*: repararea lumii

După ce a citit *Chronique des années égarées* în 1997, Anne-Lise Stern, care devenise între timp psihanalistă, a avut dintr-odată o iluminare sub forma unei explicații privind compulsiunea mea pentru femei. Mi-a dat întîlnire într-o cafenea, voia să vorbim despre carte, și mi-a spus: „Uite, am înțeles, uită-te aici, la paginile 437-438[1], totul se găsește aici!". Așa că am recitit pasajul cu pricina. Relatam acolo una dintre ședințele mele din 1946 într-un lagăr de persoane strămutate și evocam povestirea unei femei, care trebuie să fi fost foarte frumoasă în tinerețe. Ea nu dezvăluia

1. În versiunea românească, episodul este relatat la pp. 323-324. Este vorba despre penultimul capitol al cărții, intitulat „Rătăciri, speranțe!", însemnarea din 3 decembrie 1994 (n. tr.).

nimic din ce trăise și nimeni n-ar fi îndrăznit să-i pună întrebări. Apoi, într-o seară, a izbucnit. A început să vorbească despre lagărele unde fusese deportată și a descris coloanele de femei zdrențăroase, scheletice, istovite, tunse chilug sau despletite. Retrăia scena: miile de fete despuiate și înspăimîntate, rușinoase și pudice, spre care ofițerii naziști îndreptau armele și asmuțeau cîinii. Trupurile dragostei transformate în fum, din care nu mai rămînea decît un miros de carne arsă.

Imaginile acestea mi s-au întipărit în memorie pentru totdeauna. Să elimini bărbați la vîrsta la care pot intra în luptă ar fi putut, la limită, să se înscrie într-o logică de război. Ca să-și sărbătorească victoriile, barbarii din vechime jefuiau, violau și lăsau însărcinate fetele pe care puneau mîna. Însă crima aceea rece și asexuată, plăcerea aceea cinerară rupea fîșii de carne vie din mine. Germanii, scriam eu, comiseseră o crimă de eunuci. Impasibili, au distrus o masă vie de dorințe. Cine ar putea spune ce făcuseră cu instinctele lor umane? Regretam că am avut un astfel de gînd, care ar putea fi considerat șocant. Cum mi-a trecut însă prin cap, m-am simțit totuși obligat să-l aștern pe hîrtie, chiar dacă aș fi preferat să-l trec sub tăcere.

Gîndul acela nu însemna, desigur: „Ce irosire", în sensul trivial al termenului. Ceea ce eu resimțeam ca pe o monstruozitate nu avea nimic profanator sau nerușinat. Cum putuseră fi asasinate toate fetele acelea fără să fi cunoscut măcar fericirea de a fi iubite? De fiecare dată cînd mă gîndeam la asta, mă copleșea un val de melancolie și pofta de viață se risipea. Compulsiunea mea pentru femei era oare

o modalitate de a compensa acea monstruozitate absolută? Anne-Lise era convinsă că așa era. Voiam să *repar*, ceea ce trimite la noțiunea evreiască *Tikkun*: repararea lumii, refacerea unei armonii sfărîmate.

De parcă misiunea aceasta îmi fusese sortită din ziua în care povestirea acelei femei îmi fusese încredințată, în 1946. Alții au reacționat la această situație scandaloasă întemeind familii numeroase, cultivînd pămîntul, bătîndu-se pentru a avea o patrie a lor, înființînd kibuțuri sau vînîndu-i pe naziștii care scăpaseră de justiție. În cazul meu, totul se petrecea ca și cum aș fi avut obligația de a reîntrona femeia în plenitudinea dreptului ei la dragoste. Aceasta era, după Anne-Lise, vocația pe care mi-o asumasem în calitate de supraviețuitor, chiar dacă nu o conștientizam decît într-un mod foarte confuz.

Știam că Anne-Lise avea darul de a vedea prin ființe. De data asta m-a impresionat și nu prea găseam argumente valabile pentru a o contrazice. Nu povestesc toate astea pentru a justifica rătăcirile mele. Încerc să înțeleg mecanismul lor, și cred că mecanismul propus de Anne-Lise avea o semnificație. Altminteri nu-mi pot explica de ce îmi era atît de nemaipomenit de greu să fiu fidel, în accepțiunea uzuală a termenului.

N-am fost niciodată misogin. Dacă, uneori, purtam pică celuilalt sex, asta se întîmpla atunci cînd „prezidentele" păreau că nu se mai pot lipsi de mine. Totdeauna am considerat că femeile sînt niște creaturi minunate, Marie înainte de toate. Ele știu să se dăruiască și știu să ierte; știu să iubească și știu să sufere. În fața măreției devotamentului

lor, noi devenim mărunți. Dar ar trebui să fii Balzac ca să știi să vorbești despre toate astea cum se cuvine. Prima și ultima dată cînd am locuit împreună cu o femeie, aceasta a fost Marie. Ne-am despărțit la începutul anilor 1970. Nu am divorțat niciodată.

Mi-ar fi plăcut tare mult să fiu un bărbat de partea femeilor. Din nefericire, am devenit un bărbat de partea bărbaților. Unul dintre cele mai mari regrete ale mele.

În loc de epilog

Ultima mea aventură

Cum procedezi cînd începi o povestire autobiografică tîrzie? Înseamnă oare că pornești în căutarea Graalului memoriei fără de care o existență nu are valoare? Gertrude Stein spunea că o viață care n-a fost povestită este asemenea unei vieți care n-a fost trăită. Sau, mai degrabă, că îndeplinești un fel de îndatorire religioasă, relatînd actele și gîndurile tale în așteptarea Judecății?

În *Cronica anilor risipiți*, m-am străduit să regăsesc urmele și semnificația anilor mei românești, dat fiind că, într-un sens, am crescut la voia hazardului lor. Ca să nu mai spun că, în două rînduri, m-am lovit de stînca totalitarismului, două regimuri despre care se poate afirma, împreună cu Dante, în epigraful infernului său: „Voi, cei care intrați, lăsați orice speranță!". Că am supraviețuit mă surprinde și astăzi. În mod logic, existența mea ar fi trebuit să se încheie cel puțin de două sau trei ori. Fericirea este posibilă pentru toată lumea, numai pentru mine nu: acesta ar putea fi epitaful meu. De aici și principala mea anxietate, astăzi: se spune că lumea aparține celor care o iubesc sau care au învățat să o iubească. Dar eu, care n-am învățat? Mă voi face una cu neantul? Mă agăț, în lipsă de altceva mai bun,

de ideea lui Flaubert potrivit căreia importanța unei vieți se măsoară în funcție de posteritatea ei: „Omul nu este nimic, opera este totul". Cu atît mai mult cu cît știința nu are nimic a spune despre existența de după moarte, chiar dacă ne învață multe despre cei care cred în ea.

Dintr-o perspectivă mai generală, am simțit nevoia, prin intermediul acestor două cronici, să surprind din nou fizionomia unei existențe care s-a desfășurat într-o manieră prea insolită ca să mă pot destăinui celor apropiați mie, mai ales fiilor mei, altfel decît prin aluzii. Asupra unui aspect nu m-am putut hotărî: am uneori sentimentul că viața mea a început la 22 de ani, în ziua cînd am sosit la Paris; alteori am convingerea că ea s-a oprit la 20 de ani, în 1945, anii ce au urmat reducîndu-se la un efort mereu reînnoit de a masca incapacitatea mea de a trăi. Și de a le supraviețui alor mei. Și totuși, am trăit – din dragoste și din curiozitate.

Să reconstitui un patchwork și un talmeș-balmeș precum cele ale destinului meu, alcătuit din bucăți de pînză prost cusute între ele, nu este un lucru lesnicios. Trecutul meu mă duce inevitabil cu gîndul la acele *montagnes russes* după care mă dădeam în vînt în copilărie. Aș fi putut să-l povestesc în mai multe feluri. În stil aventuros: clandestinitatea, călătoriile, traversarea Europei fără acte etc. În stil dur: persecuțiile, fabrica, meseriile, lunile în care nu am văzut lumina soarelui. În stil melancolic: penișele trase de cai, pe care-mi plăcea să le privesc cît era ziua de lungă, nesfîrșitele lanuri de grîu din Basarabia, traversate cu carul tras de boi, clopoțeii săniilor gonind pe zăpada albă; sau în stil dramatic. Toate acestea alcătuiesc, pentru totdeauna,

viața mea. Iar viața are mai multe taine să ne dezvăluie decît moartea, care nu are nici una.

Scrierea autobiografiei nu constă în a-ți relata istoria, ci în a reflecta asupra modului în care ai trăit-o, în a sta de vorbă cu cei absenți, cei aflați acum departe. Și nu atît în a-ți povesti amintirile, cît în a le face să intre în dialog unele cu altele. M-am străduit să-l regăsesc pe tînărul exilat care eram în Parisul de după război, fără a uita nici o clipă cuvintele lui Montaigne, care spunea că, zugrăvindu-ne pe noi înșine, îi zugrăvim pe toți oamenii, de vreme ce „fiecare om poartă în sine întreaga formă a condiției umane". Exercițiul nu are valoare, desigur, decît dacă i te dedici cu sinceritate.

Continuarea traiectoriei mele este mai bine cunoscută, deși eu nu am avut niciodată un drum al meu: m-am străduit mai ales să fiu la înălțimea hazardului. Am citit mult pentru că am căpătat această obișnuință la o vîrstă foarte fragedă, cînd nu puteam face nimic altceva decît să mătur străzile Bucureștiului sub supravegherea unui sergent. Și am scris mult, munca fiind singura plăcere care nu m-a trădat vreodată. Între timp, am călătorit și am predat în mai multe țări, printre care Statele Unite.

La Paris, am sfîrșit prin a descoperi cît de meschină putea fi lumea universitară, care nutrea, în ciuda aparențelor, destul de puțin respect pentru cultură. M-am obișnuit cu ea, cum s-a obișnuit și ea cu mine. Dar am continuat să fiu cam naiv. Dacă nu i-aș fi învățat pe alții și dacă alții nu m-ar fi învățat pe mine, aș fi putut avea tendința de a mă crede un Rousseau Vameșul în propria mea specialitate. Sînt totuși înzestrat cu tenacitatea și viclenia celor naivi.

A-ți povesti viața înseamnă, în fond, să povestești ultima ta aventură, luînd termenul cu toată ușurătatea de cuviință. Ceea ce înseamnă că îți iei rămas-bun de la o existență prea scurtă, că ai o ultimă întîlnire cu ea înainte de despărțire, moartea fiind singura promisiune pe care viața o respectă negreșit. Știu că mai am puțin timp. Așa că, mi-am spus eu, să încercăm măcar să petrecem împreună cum se cuvine acești ultimi ani regăsiți! Pentru că anii sînt lungi, dar viața este scurtă. Și totuși, lăsăm zilele să se scurgă de parcă în fața noastră s-ar afla eternitatea. Ar fi comic dacă n-ar fi vorba de mine, care am fost dintotdeauna victima iluziei ceasului: acele se învîrt și revin la aceleași cifre de pe cadran, dînd impresia repetiției, deși, de fapt, timpul fuge secundă cu secundă.

Astăzi sînt bătrîn, deoarece, pentru a relua o formulă de-a lui Joyce, ești bătrîn cînd la propriul trecut nu se mai poate adăuga nimic. Deși, cum spune Kafka: „Noi, evreii, ne naștem bătrîni". Trăiesc singur, în apartamentul meu, la Paris, ca un pustnic. Singur cum am trăit din copilărie, cu excepția căsniciei, copiilor și prietenilor. Dar singurătatea și claustrarea deliberată sînt simple la bătrînețe: lucrurile se îndepărtează și pălesc, numeroase ființe te părăsesc încetul cu încetul.

Și uite că am ajuns la capătul lungii mele călătorii. Fără doar și poate că am rătăcit prea mult în lumea aceasta, dar, dacă stau și mă gîndesc bine, aventura a meritat. Înțeleg în cele din urmă – prea tîrziu – că într-o existență nu există alte repere decît nașterea, moartea și dragostea. Dar cum nu mai este nimic de făcut, revolta ar fi de prisos.

Postfață

A fost un om

Pierre și Denis Moscovici

Nu credeam că al doilea volum al memoriilor, a doua cronică a vieții tatălui nostru, Serge Moscovici, va vedea lumina tiparului într-o bună zi. În ultimii săi ani de viață, ne spunea că renunțase, copleșit de emoția acelor amintiri dureroase și, în același timp, de oboseala vîrstei înaintate. În realitate, a lucrat pînă la capătul puterilor la aceste fragmente. Reconstituite cu răbdare și talent de Alexandra Laignel-Lavastine, căreia i-am încredințat această misiune, cu prețiosul sprijin al Fundației pentru Memoria Shoah (FMS), ele constituie o mărturie de o mare coerență și de o rară intensitate, alcătuind o carte minunată, înzestrată cu stil, ritm, cu expresivitate și o mare profunzime.

Paginile acestea fac într-adevăr să renască o epocă ce a fertilizat viața intelectuală din a doua jumătate a secolului XX. Ele lămuresc parcursul unui om, dar și al unei întregi generații de supraviețuitori. Ele arată geneza unei opere ale cărei ramificații continuă să se extindă. Ele spun, de asemenea, multe despre cum era Franța imediat după război, despre ce a pierdut și ce a cîștigat de atunci încoace.

Tatăl nostru a ales și a iubit Parisul, locurile sale, „micul său popor", astăzi dispărut. Parisul de pe Malul Stîng, cel al Cartierului Latin, între strada Gay-Lussac, strada Écoles și strada Monge. Parisul zonei Montparnasse, de la La Coupole pînă la cimitirul unde odihnește el. Parisul cafenelelor, cabaretelor și cluburilor

de jazz. Parisul de pe Malul Drept, din jurul sitului istoric al Bibliotecii Naționale, pe strada Richelieu. Pentru că Parisul, imediat după război, redevenise un creuzet intelectual. Pentru că Franța reprezenta pentru el „o gîndire și o cultură superioare", pentru că franceza era, pentru acest dezrădăcinat, „o limbă adevărată, loială, lipsită de orice mistică". Pentru că Parisul era orașul cărților pentru acest tînăr evreu român care visa să devină un om de carte. Am putea oare spune același lucru despre Franța de astăzi? Ar fi ea oare în continuare destinația ideală pentru un refugiat care fuge de totalitarisme – afirmație ce trebuie de altminteri nuanțată, într-atît descrierea făcută aici cu privire la unii parizieni de după război dezvăluie și mediocritatea, egoismul, xenofobia, ca să nu mai vorbim, desigur, despre antisemitism, prezent în toate epocile?

Sosirea lui în Franța, în 1948, după o lungă rătăcire care a fost și o lungă căutare – de la tentația Moscovei și a comunismului pînă la experiența răscolitoare a lagărelor cu persoane strămutate, trecînd prin atracția sionismului, care i-a convins pe ceilalți membri ai familiei lui –, a reprezentat pentru el o a doua naștere. Dar numai simplu nu a fost. A trebuit să muncească din greu, croitor într-un atelier de confecții, apoi magazioner într-un depozit de încălțăminte, să îndure singurătatea și umilințele, să suporte mușcătura frigului și arsura foamei și, mai ales, să-și caute drumul interior. Pentru că trebuia să trăiască cu experiența înspăimîntătoare a războiului, a persecutării și măcelăririi evreilor din România, opera fascismului românesc chiar în mai mare măsură decît a barbariei hitleriste. A asistat la pogromul de la București, ale cărui imagini cumplite îl urmăreau: „Un pogrom", scrie el, „deconectează pentru mult timp nervii de la viață. Distruge încrederea în însăși senzația că ființezi în propriul corp". Cele trei zile de groază au „bulversat pentru totdeauna imaginea [lui] despre oameni". Tinerețea aceasta tragică și nefericită – nu și-a revenit niciodată de pe urma abandonării sale de către părinți – făurise un caracter paradoxal, „între accese de melancolie

și perioade de exaltare intelectuală", între depresie, chiar pulsiune suicidară, și voința de a trăi și a crea. Ca toate acestea să se transforme într-o operă, era nevoie de trei ingrediente care fac sarea acestei cărți și care, de fapt, fac sarea vieții: prietenii, dascălii, femeile – în cazul lui, în această ordine, incluzîndu-i, desigur, și pe copiii săi.

Cronica aceasta este de fapt o poveste de prietenie. Mai întîi, a nucleului pe care l-a alcătuit, la sosirea sa la Paris, cu poetul Paul Celan și cu etnologul Isac Chiva, ceea ce el numește „trioul de meteci", care a dus ani în șir o stranie „viață de hotel", precară și lipsită de rădăcini. El consacră lungi, splendide pagini acestor doi bărbați, evrei români ca și el, dintre care unul supraviețuise exterminării propriei familii, iar celălalt pogromului de la Iași, cel mai sîngeros de la începuturile celui de-al Doilea Război Mondial. Isac Chiva, figură discretă, a fost omul indispensabil lui Claude Lévi-Strauss, al cărui laborator de la Collège de France l-a condus. Tăria, blîndețea, bunătatea lui au făcut ca el să fie, pînă la moarte, prima referință amicală a tatălui nostru și un stîlp al încrederii sale. Paul Celan a fost unul dintre cei mai mari poeți ai secolului XX, care a lăsat o operă majoră în limba germană. Vom găsi aici un minunat portret al acestui om, care „care părea că poartă pe propriii umeri și nefericirea lumii, și mîntuirea ei" și care a sfîrșit prin a-și pune capăt zilelor, aruncîndu-se în Sena. Acest trio, mult timp de nedespărțit, a dat un sens vieții – sau, mai degrabă, supraviețuirii – fiecăruia dintre ei, legați cum erau de „furia de a trăi și hotărîrea de a ne lua revanșa asupra morții". Pagină după pagină, apar și alte figuri amicale care au contat în viața literară și intelectuală, printre care André Schwartz-Bart, care a obținut Premiul Goncourt pentru cartea sa intitulată *Le Dernier des Justes*, Lucien Goldmann, filozof marxist, Isidore Isou, prieten din copilărie al tatălui nostru și papă al mișcării letriste, Pierre Vidal-Naquet, mare istoric al Greciei antice, și, mai tîrziu, François Furet, Pierre Nora sau Daniel Guérin... Astfel se conturează, prin mici tușe spirituale,

tabloul unei generații care avea în comun respingerea totalitarismului, unde descoperim rolul, prea puțin scos în evidență, al imigrației evreiești venite din Estul Europei în viața intelectuală franceză.

Serge Moscovici își punea întrebări privind motivațiile care creează șansa. În cazul lui, a fost „întîlnirea cu oamenii potriviți, la momentul potrivit". Iar după prieteni au urmat dascălii. Dascăli astăzi dați uitării sau parțial subestimați, dar care au jucat un rol considerabil. Daniel Lagache, în primul rînd – normalian, filozof, medic, psihanalist –, a fost unul dintre părinții psihologiei sociale. Departe de imaginea tradițională a mandarinului de la Sorbona înainte de mai 1968, el a acordat o șansă unui tînăr student nu prea sigur pe el însuși, acceptînd să-i conducă teza, apoi ajutîndu-l să intre la CNRS. Aura lui a pălit odată cu ivirea alteia, mai charismatică și, poate, mai artificială, dar și mai superficială, cea a lui Jacques Lacan. El rămîne cu toate acestea o figură puternică a universității franceze de după război. Apoi Alexandre Koyré, evreu rus, mare epistemolog și istoric al științelor, care întruchipa pentru tatăl nostru eruditul, spiritul universal, omul de carte, așa cum visa și el să devină: pentru el, acesta era „bunul Dumnezeu în carne și oase". Cartea aceasta este și o dovadă de recunoștință față de aceste personaje, care compensau „lipsa tatălui" și despre care el scrie: „Le datorez totul". Al treilea om-cheie din istoria lui era mai ambiguu, mai aristocratic, dar a jucat un rol la fel de hotărîtor. Este vorba despre Clemens Heller, cel care a întemeiat, împreună cu Fernand Braudel, Maison des Sciences de l'Homme (MSH), fără de care cercetarea în științele sociale nu ar fi cunoscut un asemenea avînt în Franța. Și față de el, această *Cronică* achită o datorie.

Desigur că nouă, copiilor lui, ne vine mai greu să evocăm capitolul relațiilor tatălui nostru cu femeile. Este totuși inevitabil, într-atît de important a fost rolul jucat de ele în viața lui și de mare prezența lor în această carte. Fără doar și poate că era un mare seducător, căruia i se atribuiau, pe drept sau pe nedrept,

o mulțime de cuceriri. Fără îndoială că nu a fost un ascet. Dar problema este mai complexă. Îi plăceau femeile, îi erau necesare pentru că-l legau de viață: „Femeia", scrie el aici, „este timpul bărbatului: doar ea dă o formă contingenței existenței lui". Mai multe dintre ele apar în această carte, prietenele – printre care psihanalista Anne-Lise Stern, supraviețuitoare de la Auschwitz-Birkenau și Bergen-Belsen, autoarea splendidei cărți *Le Savoir-déporté*, socioloaga Nicole Eizner sau specialista în istorie Anahide Ter Minassian, fără s-o uităm pe credincioasa lui complice Denise Jodelet – sau amantele. Acest Don Juan era un mare timid care, după propria mărturisire, „niciodată n-am putut face eu primul pas, nu din orgoliu, ci, dimpotrivă, de teamă să nu fiu respins". S-ar părea că altele l-au făcut în locul lui.

Și apoi, mai este Marie, mama noastră, pe care el o vedea ca pe „chipul dragostei". O regăsim așa cum era în tinerețe, „încîntătoare, inteligentă ca un drăcușor, înaltă de trei coți, seducătoare și plină de viață", cu „un zîmbet care te vrăjea, dar și un temperament vulcanic și o personalitate foarte puternică". Doar așa a fost posibil ca acest mare fobic, convins că un evreu „este străin pentru toate generațiile precedente, în numele cărora este considerat răspunzător de către ceilalți. Și tot așa vor sta lucrurile pentru descendenții lui", să devină soț și tată. Mama noastră l-a făcut să înțeleagă că „între a poseda și a iubi există o diferență fundamentală: a poseda o femeie înseamnă să te iubești pe tine însuți; a iubi înseamnă să fii posedat de o femeie". Ea a potolit, atît cît era posibil, dificultatea de a iubi pe care o moștenise din copilăria lui lipsită de părinți, el care se simțea atît de singur, încît ar fi dorit să fie iubit „fie și numai de un cîine". Ea i-a îngăduit să găsească un sens pentru versul lui Paul Valéry pe care-l iubea atît de mult și-l cita adesea: „Vîntul se pornește!.. A venit timpul să trăim!"*. În cele din urmă, legătura dintre

* Am ales să traducem literal citatul, inexact, dar așa cum îl dau autorii postfeței. Însă Serge Moscovici nu se înșela atunci cînd

ei – și a fost și pentru noi o surpriză, printre altele, s-o descoperim citind această carte – era atît de puternică, încît nu s-a rupt niciodată, în ciuda a patruzeci de ani de despărțire – este adevărat că, întreaga viață, ea a fost prima cititoare a cărților lui. Noi sîntem fructul acesteia, ca și nepoții lor.

Visăm totdeauna ca viața părinților noștri să nu se oprească vreodată. Ne-ar fi plăcut ca această cronică să cuprindă și un al treilea volum. Ar fi îngăduit să retrăim sfîrșitul scurtului și tragicului secol XX, căderea comunismului, revenirea pericolelor autoritare, ar fi îngăduit povestirea apariției ecologiei politice, printre ai cărei principali întemeietori s-a numărat tatăl nostru, prezentarea activităților sale didactice peste tot în lume, în primul rînd în Statele Unite, de la Princeton la New York, trecînd prin Palo Alto, și invocarea altor prietenii, precum cele cu Leon Festinger, Gérard Thurnauer, Edgar Morin sau Alain Touraine, apropiat printre cei apropiați lui pînă la ultima lui suflare. Povestirea aceasta nu a întreprins-o. Considera, fără doar și poate, că pentru el vorbeau cărțile sale și că armătura gîndirii lui – dinamica grupurilor, rolul minorităților active, psihologia maselor și rolul liderilor, partea de umanitate din natură... – prinsese formă în anii săi de inițiere, în vremurile cînd Parisul încă era o sărbătoare și cînd un tînăr evreu venit din Est își construia personalitatea atît de specială și își descoperea vocea atît de ieșită din comun, o voce ce continuă să-i inspire pe discipolii din lumea întreagă.

În fond, totul a fost spus aici. Și este bine așa.

---

invoca versul original, redat de noi în versiunea lui Ștefan Augustin Doinaș, a se vedea *supra*, p. 179. Într-adevăr, Paul Valéry spune, în finalul celebrului *Le Cimetière marin*, „Le vent se lève!... Il faut tenter de vivre!", „trebuie să încercăm să trăim" (n. tr.).

Cuprins

Prefață. O comoară într-un dulap (Alexandra Laignel-Lavastine) 5

Succesiune memorială în șantier (6) – Protocol de scriere (9) – O generație intelectuală pentru „o moștenire de șase milioane de morți" (12) – Evrei din Est la Paris și „viitoare personalități" (14) – De la un capăt la altul al Bătrînului Continent (18) – Pulsul lumii (20) – Strălucirea internațională a unui iscoditor premonitoriu (22)

Capitolul I. De pe malurile Dunării pe cheiurile Senei: enigma sosirii 29

Reinventarea unei vieți posibile (30) – O copilărie furată de ură (33) – „Un stăpîn venit din Germania" (37) – URSS sau Franța? (43) – Ceva nu era în regulă în Partid (45) – Cititul contra războiului (48) – Angajamentul sionist (51) – Ocol decisiv prin lagărele cu „persoane strămutate" (55) – Chemarea libertății (59) – Din Basarabia mea natală în Parisul intelectual (61) – Un exil se termina, altul începea (65)

Capitolul II. Fără nimeni la Paris și atelierul de confecții al lui moș Krauze 69

Să devin un „om de carte" (69) – Tăietor de stofe de ocazie (72) – „De acum înainte o să te numești «Serge»!" (74) – Lexicoman (76) – „N-ai să reușești să faci nimic în viață!" (78) – Două anotimpuri în derivă (83) – Un *Heimatlos* ivit dintr-o nație îndoielnică (85) – Lăsați-mă să întineresc! (88)

Capitolul III. Întîlnirea mea providențială cu Isac Chiva și sucursala micilor fabricanți de încălțăminte 91

Să o scoatem la capăt cu orice preț (92) – Un supraviețuitor ca prin minune al pogromului de la Iași (94) – Chiva, un spirit pătrunzător, dublat de o generozitate ieșită din comun (99) – Înscrierea la licență (104) – Alegerea psihologiei (106) – Pauza din vara anului 1948 (108) – Noul meu statut: pe jumătate student, pe jumătate magazioner (110) – O provocare de nedepășit? (113) – Evrei români fără existență plauzibilă (115)

Capitolul IV. „Trioul de meteci". Paul Celan, Isac Chiva și cu mine: trei lozuri necîștigătoare 119

Trei supraviețuitori fără familie și fără nici un ban (120) – Tragedia lui Paul Celan (123) – „Uite-i pe meteci!" (129) – Paul, ciudat și excesiv în toate (131) – Un poet cu inima rănită (136) – Țara asasinilor (139) – Afacerea Goll: o odioasă acuzație de plagiat (142) – Ultimele noastre plimbări în Grădina Luxemburg (148)

Capitolul V. Anul 1949: „Să nu spui niciodată că ai pornit pe ultimul tău drum..." 153

Viața mea se prăbușea încetul cu încetul (154) – Prăbușirea nervoasă (157) – Reminiscențe: un pogrom deconectează nervii de la viață (160) – Licență cu mențiunea „satisfăcător": tentația sinuciderii (166) – *Mir Zaynen do!* (170) – Un doctorat care să justifice prezența mea în Cartierul Latin (173) – Într-o seară, la biblioteca Sainte-Geneviève... (175)

Capitolul VI. Făcătorii de miracole și ezoterica meserie de cercetător 181

„Cercetător? Nu știam ce înseamnă cuvîntul acesta" (182) – Vîrsta taților: Daniel Lagache și Alexandre Koyré (184) – Simțul comun și psihanaliza (188) – Un contract la

CNRS? (192) – Mîna întinsă a lui Koyré (196) – Clemens Heller mi-a acordat o șansă la École des Hautes Études (201) – Recuperarea timpului pierdut: vîrsta inocenței (203) – Cercetarea a devenit coloana mea vertebrală (207) – A fi nicăieri, venind de nicăieri (209)

Capitolul VII. Cartierul Latin al celor fără de patrie și viața la hotel 215

O mică congregație de dezrădăcinați veniți din toată Europa (217) – *Strangers in Paris*: viață de noctambul, viață la hotel (221) – Goldmann, Schwarz-Bart, Anne-Lise Stern și alți cîțiva... (225) – Cum s-a metisat kibuțul nostru itinerant (231) – Pivnițe și cabarete: de la Tabou la Échelle de Jacob (234) – Isou la Paris: am rupt „alianța noastră de la București" (237)

Capitolul VIII. Malul Drept, natura, Malul Stîng, simțul comun. Și minunatele zile din Montparnasse 243

Prejudecățile, o însușire a maselor inculte? (244) – Enigma mulțimilor (246) – Malul Stîng, laboratorul și seminariile (248) – Zilele fericite din Montparnasse (252) – Camera mea dădea spre cimitir (255) – Moș Bois, un anarho-gal (257) – „Însă așa a fost Parisul la început..." (259) – Marginalitatea subversivă a outsiderilor (261)

Capitolul IX. Noi și ceilalți: intelectualii comuniști, exilul românesc și „israeliții francezi" 265

Instabilitate din toate părțile (265) – Conștiința împăcată și supradilatată a intelectualilor comuniști (267) – Stalinismul ne prindea din urmă, un adevărat coșmar (270) – Exilul românesc și mizerabila lui euforie (273) – „Israeliți francezi": plafonul de sticlă (274) – Comunitatea destinelor noastre (277) – Condiția de străin (279) – Depindeam de Ministerul... „Sănătății Publice"! (282) – Răspunsul dat antisemitismului: o etică a evreului care stă în picioare (287)

Capitolul X. Femeile sau cum să te conectezi din nou la viață 291

Femeia este timpul bărbatului (291) – Un mare timid cu inimă analfabetă (293) – Înșelătoarea mea reputație de Don Juan (296) – A seduce pentru a trăi din nou (299) – Pigmalion mai degrabă decît Casanova (305) – De nu mi-ar fi fost atît de greu să iubesc (307)

Capitolul XI. Marie, chipul dragostei 311

Nu mă mai puteam lipsi de ea (311) – Începuturile legăturii noastre (314) – „Te iubesc pentru totdeauna, deocamdată" (316) – Terapie: „Nu mă lăsați să înnebunesc!" (319) – Nuntă în stil evreiesc (322) – Fericirea primilor ani de căsătorie (324) – Fobiile mele postconjugale (327) – Cum să fii un tată bun? (329) – Nici fidel, nici infidel (332) – Puterea lui *Tikkun*: repararea lumii (333)

În loc de epilog. Ultima mea aventură 337

Postfață. A fost un om (Pierre și Denis Moscovici) 341

www.polirom.ro

Redactor: Giuliano Sfichi
Coperta: Radu Răileanu
Tehnoredactor: Constantin Mihăescu

Bun de tipar: februarie 2021. Apărut: 2021
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1,
et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

ISBN 978-973-46-8385-7